

શ્રીનગીનદાસ અન્ધમાળા પુસ્તક ૧૬૦

જિનવાણી

[પુણનાત્મક દર્શન વિચાર]

મૂળ લેખક :

શ્રી હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્યજી

એમ. એ. બી એલ. કલકત્તા -

અનુવાદક : ૧

પ્રકાશક :

વૈષ્ણવ નગીનદાસ જગન્નાથ શાહ

ભંજ આયુર્વેદિક કાર્યસી

અમદાવાદ

૧૯૬૧ નગીનદાસ જગન્નાથ શાહ
૨૦૨૫૧૬૧૩

આવૃત્તિ બીજી •

સં. ૧૯૯૩

૦—૧૨—૦

મુદ્રક ભગવાનદાસ હરખચંદ પંડિત
શ્રીશારદા મુદ્રણાલય જૈન સોસાયટી
નં ૧૫ અમદાવાદ.

આવત્રિઆ લળડ પિ પહ ધિર તે કરંતિ અણગય ।

પરસમયા તહવિ મળ તુહ મમયન્નૂળ ન હરતિ ॥

—ક્રપભ પંચાશિઃ

અન્યનાં આગમે અડધી ક્ષણ સાલળવા છતાં પણ
તાગ વિધેને અનુરાગ (હે જિનદેવ ।) સ્થિર કરે છે. અને
તેથી તાગ સિદ્ધાન્તના બાણકાગેનુચિત તે હરી શક્તા નથી.

અનુક્રમણિકા

ભારતીય દર્શનોમાં જૈનદર્શનનું સ્થાન	૧
જૈન દ્રષ્ટિએ ધર્મર	૨૫
જૈનદ્રષ્ટિમા કર્મવાદ	૫૬
જૈન વિજ્ઞાન	૭૪
જીવ	૧૨૮
ભગવાન પાર્શ્વનાથ	૧૫૨
મહામેધવાહન મહારાજા ખારવેય	૧૮૧
” ભાષાનુવાદ	૨૦૪
જૈનોનો કર્મવાદ	૨૧૦
જૈનદર્શનમાં ધર્મ અને અધર્મ તત્ત્વ	૨૪૨

હું કા માં

—“જિનવાણી” નામના બગાળી માસિકમાથી અનુવાદેલા આ લેખો, અવકાશે અનુક્રમે ગુજરાતી માસિકમાં પ્રકટ થઈ રજા હતા

—એ ત્રણ લેખો પ્રકટ્યા પછી, ઊંઝાવાળા વૈદ્યરાજ નગીનદાસ ભાઈનું લક્ષ્ય ખેચાયું. કહેણુ આવ્યું. “આ લેખો પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થાય તો વિદ્વાનોના હાથમાં સંગ્રહરૂપે મૂકી શકાય.”

—હુંકામાં, આ પુસ્તકની એ જન્મકથા છે.

—આ લેખોના મૂળ લેખક શ્રીયુત હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્યજી છે. તેઓ જૈન શાસ્ત્ર-સાહિત્યના પારંગત હોવાનો દાવો નથી ધરાવતા જૈન શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતના એક અભ્યાસી તરિકે જ એમણે આ લેખો લખ્યા છે. એક જૈનેતર યથાશક્ત્ય સાવધાની રાખે તો પણ ક્લચિત્ ગેરસમજ થઈ જાય. આ લેખોમાં એવું કંઈ થવા પામ્યું છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો.

—બાહી તો શ્રી ભટ્ટાચાર્યજીનું વાંચન જ જૂઠું હોય તો પાઠકેર થવા પામે અને વર્ષો ઉપર આ લેખો લખાયા હોય તો છેક છેઢી ઐતિહાસિક માહિતી ન આપી શકે એ સંભવિત છે.

—જૈન દર્શન પરત્વેની એમની શ્રદ્ધા, બહુમાન વૃત્તિ તો આ લેખમાળાની પ્રત્યેક પંક્તિ ઉચ્ચારી રહી છે.

- એમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અને પ્રવાહવાળી લેખનશૈલી
જોતા કોઇ પણ જૈન કે જૈનેતરને સન્માન સ્પુર્યા વિના
નહી રહે.
- ‘જિનવાણી’ માસિક, લાંબુ આયુષ્ ભોગવવા ભાગ્યશાળી ન
થયુ તેથી શ્રી ભટ્ટાચાર્યજીના લેખો પણ અધૂર જ રહી
જવા પામ્યા, એ એક ખેદની વાત છે. જૈનેતર જીજ્ઞાસુઓ
જૈન દર્શન પ્રત્યે કેવી શ્રદ્ધાની નજરે જુઓ છે તે આ
લેખો ઉપરથી જણાશે.
- મનારસ—હિંદુ-યુનીવર્સિટીના જૈન ચેરના પ્રમુખ પડિત
શ્રી સુખલાલજીને કેટલાક લેખો, સંશોધનની દ્રષ્ટિએ વચાવી
જોયા છે. પૂરતો અવકાશ ન હોવા છતાં એમણે આ
લેખો વાંચ્યા અને નિદર્શન પણ લખી મોકલ્યુ.
- પડિત સુખલાલજીએ, પૂજ્ય મુનિરાજ દર્શનવિજયજીએ,
પડિત શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ તેમજ શ્રી હીરાચંદ્રભાઈએ
સલાહ, સૂચના તથા ટિપ્પણ આદિ લખી આપવામાં અને
મુદ્રના સંશોધન વિગેરેમાં જે સહકાર આપ્યો છે તે બદલ
અંતઃકરણપૂર્વક એમનો અહીં ઉપકાર માનું છું.
- ઉઝાવાળા વૈષ્ણવજ નગીનદાસભાઈએ, પુસ્તક-પ્રકાશનની
બધી ગોઠવણ કરી આપી, મને ઉત્તેજિત કર્યો તે માટે તેમનો
પણ ઋણી છું.
- આ પુસ્તકમાં રહી જવા પામેલા લેખો, જે કોઈ
જતાવશે તો હું એમનો આભાર માનીશ અને ખીજી
આવૃત્તિ કાઢવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડશે તો એ લેખોની
પુનરાવૃત્તિ નહીં થવા દઉં.

સુશીલ

નિદર્શન

સેખર : પદ્મિત સુખલાલજી

નિદર્શન

વડિલોએ રાખેલ ભીમ એ નામ ગૌણ કરી
આપમેળે પોતાનું સુશીલ નામ ધારણ કરનાર અને
તે નામને ગુણનિબ્ધન સિદ્ધ કરનાર ભાઈ સુશીલ
વાચક અને વિચારક જૈન જનતાથી ભાગ્યેજ અભાવ્યા
છે. ઘણાં વર્ષ અગાઉ કાશીમાં અમે બંને સાથે પણ
રહેલા. ત્યારપછી પણ અમારા પરિચય રહ્યો છે.
ભાઈ સુશીલે પ્રસ્તુત લેખો વાંચી તે ઉપર કાંઈ લખવા
જ્યારે મને સ્વચ્છું ત્યારે એક રીતે મને બહુજ
આંતરિક સંતોષ થયો; તે એમ માનીને કે ભાઈ
સુશીલના હૃદયમાં મારું સાદર સ્થાન હોવું જોઈએ
અને યોગ્ય લેખકના સમુચિત લેખો વાંચી જઈ તે
ઉપર કાંઈક લખવાની તક મળે છે આ સંતોષથી

પ્રેરાઈ મેં કાઠક લખવા કબુલ્યું અને તે બધા લેખો સમગ્ર ભાવે ધ્યાનપૂર્વક સાલણી જઈ અત્રે મારા ઉપર તે વિષે પડેલી છાપ સંશોધમાં વ્યક્ત કરું છું. પ્રસ્તુત લેખો વિષે કાઠક લખ્યું તે પહેલાં અનુવાદક અને મૂળ લેખક વિષે પણ થોડો ઇશારો કરી દેવો યોગ્ય ધારું છું.

ભાઈ સુશીલ, મૂળ બંગાળી લેખોના અનુવાદક છે. તેમનું બંગાળી ભાષા વિષયનું સચોટ જ્ઞાન કેવું છે તે જોઓ ખીલ રીતે ન જાણતા હોય તેઓ માત્ર આ લેખોના વાચનથી પણ બરાબર સમજી શકશે. આ ગુજરાતી અનુવાદો વાચનારને ભાગ્યેજ એવી કલ્પના આવે કે આ અનુવાદ છે. માત્ર બંગાળી ભાષાનું પર્યાપ્ત જ્ઞાનજ આ સફળતાનું કારણ નથી. ભાઈ સુશીલની ગુજરાતી ભાષા અને લેખનશૈલી એ જેમ સાધારણ નથી તેમ અપકવ પણ નથી, એ વસ્તુ કેવળ અગ્રલેખ ખાતર પણ જૈન પત્ર વાચનાર જગતને કહેવાની જરૂર રહેતીજ નથી. બંગાળો અને ગુજરાતી ભાષાનો ઠીક ઠીક પરિચય ધરાવનાર તથા લેખનશક્તિસંપન્ન અનેક લાઈઓ અને થોઠીક બહેનો મુદ્દા આજે ગુજરાતમાં છે છતાં એમાંના કોઈએ પ્રસ્તુત લેખોના અનુવાદનું કામ કયું હોત તો તે આટલું સફળ થાત એ વિષે મને ભારે શંકા છે. કારણ, એવા લેખકો પૈકી કોઈને જૈન શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને

ભાઈ મુશીલ જોડેલો રૂપિય અને પકવ પરિચય હોય એમ હું નથી જાણતો. આ બધાં કારણોને લેઈ, ભાઈ મુશીલ પોતાના અનુવાદ કાર્યમાં ખૂબ સફળ થયા છે. એમની અનુવાદ લેખોની પસંદગી પણ જૈન દર્શનના વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. કારણ કે પુષ્કળ વાંચન અને ચિંતન પછી પરિશ્રમ પૂર્વક નવી શૈલીએ એક જૈનેતર બંગાળી ગૃહસ્થને હાથે લખાએલા આ લેખો જેમ નવજ્ઞાનુ ગુજરાતી જગતમાં પ્રેરણા આપે તેવા છે; જેમ એ લેખો ગુજરાતી અનુવાદ સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ ફાળો આપે તેવા અને દાર્શનિક ચિંતનક્ષેત્રમાં યોગ્ય ઉમેરો કરનાર થઈ પડે તેવા છે; તેમ એ લેખો માત્ર ઉપાશ્રયસત્તુ છતાં સગવડનિમજ્જ જૈન ત્યાગી વર્ગને વિશાળ દૃષ્ટિ પુરી પાડે તેવા તેમજ તેમના પોતાના જ વિસ્મૃત કર્તવ્યની યાદી આપે તેવા પણ છે.

પ્રસ્તુત લેખોના મૂળ લેખક શ્રીચુત હરિસત્વ ભટ્ટાચાર્ય ધણાં વર્ષ અગાઉ ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સના પ્રથમ અધિવેશન પ્રસંગે પૂનામાં મળેલા. તે વખતે જ તેમના પરિચયથી મારા ઉપર એટલી છાપ પડેલી કે એક બંગાળી અને તે પણ જૈનેતર હોવા છતાં જૈન સાહિત્ય વિષે જે અનન્ય રસ ધરાવે છે તે નવયુગની જિજ્ઞાસાનું અવતર પ્રમાણ છે. તેમણે ‘સ્નાહરાવતા-

રિક્તનો અંગ્રેજ અનુવાદ કરેલો તેને તપાસી અને
 છપાવી દેવો એવી એમની દૃષ્ટિ હતી. હું તે વખતે
 અંગ્રેજ અનુવાદ બંને તપાસી કાઢી પછી કહી શકું
 એવી યોગ્યતા ધરાવતો નહિ; તેથી મેં એ તપાસવાનું
 કામ તે વખતના માસ સાથી એક ગ્રેન્ડુએટ જૈન
 મિત્ર જે હમણાં જેલમાં છે તેમને આપ્યું. એ અંગ્રેજ
 અનુવાદ અમે છપાવી તો ન શક્યા. પણ અમારી
 એટલી ખાતરી થઈ કે સદ્ગ્રાંથજીએ આ અનુવાદમાં
 ખૂબ મહેનત કરી છે. અને તે દ્વારા તેમને જૈનશાસ્ત્રના
 હૃદયનો સ્પર્શ કરવાનો એક સુચન તક મળી છે.
 ત્યારબાદ આટલે વર્ષે બધારે તેમના ખર્ચાનો લેખોના
 અનુવાદો મેં વાંચ્યા ત્યારે તે વખતે સદ્ગ્રાંથજી
 વિશે મેં જે ધારણા બાંધેલી તે વધારે પાત્રી થઈ અને
 સાચી પણ સિદ્ધ થઈ. શ્રીયુત સદ્ગ્રાંથજીએ જૈન
 શાસ્ત્રનું વાંચન અને પરિશોધન લાંબા વખત લગી
 ચલાવેલું. એના પરિપાક રૂપે જ તેમના આ લેખો
 છે એમ હહેલું બેઠું એ, જન્મ અને વાતાવરણથી
 જૈનેતર હોવા છતાં તેમના લેખોમાં જે અનેકવિધ
 જૈન વિગતોની ચર્ચા માર્હિતી છે અને જૈન વિચાર-
 સરણીનો જે વાસ્તવિક સ્પર્શ છે તે તેમના અભ્યાસી
 અને ચોકચાઈપ્રધાન માનસની આગ્રીતી પૂરી પાડે
 છે. પૂર્વીય તેમજ પશ્ચિમીય તત્ત્વચિંતનનું વિશાળ
 વાંચન એમની એમ એ. રીચીને શોભાવે તેવું છે

અને એમનું દલિલપૂર્વક નિરૂપણ એમની વકીલી
બુદ્ધિની સાક્ષી આપે છે ભટ્ટાચાર્યજીની આ' સેવા
માત્ર જૈન જનતામાં જ નહિ પરંતુ જૈન દર્શનના
જિજ્ઞાસુ જૈન-જૈનેતર સામાન્ય જગતમાં ચિરસ્મરણીય
બની રહેશે.

મારું આ કથન વાચનાર ધ્યાનમાં રાખે કે હું
આ લેખો વિષે મારો વિચાર સંક્ષેપમાં અને પ્રતિપાદક
સરણીએ જ દર્શાવી રહ્યો છું. એના દરેક સુદ્ધાપરત્વે
વિસ્તારપૂર્વક અને સમાલોચક દષ્ટિએ પણ લખવાને
સ્થાન છે, છતાં અત્યારે એ દષ્ટિએ નથી. પ્રથમ એ
એવું ઘટે કે આ લેખો કયા પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને
ઉદ્દેશી લખાએલા છે ? 'જિનવાણી' પત્ર બંગાળીમાં
નીકળતું. એ પત્રમાં પ્રગટ થએલ આ લેખો મુખ્ય
ભાગે બંગાળી વાચકોને ઉદ્દેશી લખાએલા છે. બંગાળી
વાચક એટલે જન્મથી ગુરૂવચનને 'તહત્તિ' 'તહત્તિ'
કરનાર એક શ્રદ્ધાળુ જૈન નહિ, તેમજ બંગાળી
વાચકવર્ગ એટલે નાના કે મોટા એક એક સુદ્ધા-
પરત્વે વિવેચક અને સમાલોચક દષ્ટિએ ઊંડામાં ઊંડી
સત્યની શોધ ચલાવનાર કોઈ છેક જ આધ્યાત્મિક
વર્ગ એમ પણ નહિ; પરંતુ એ વાચકવર્ગ એટલે
દર્શન સામાન્યમાં રસ ધરાવનાર, દરેક દર્શન વિષે
ઓછીવત્તી માહિતી ધરાવનાર, તર્કસરણી અને
તુલનાત્મક પદ્ધતિનું મૂલ્ય આંકનાર તેમજ પથ કે

વાહાની દિવાલ વિનાના વિશાળ જ્ઞાન-આકાશમાં પોતાના મનને મુક્તપણે ઉડવા દેવા ઇચ્છનાર એવો વાચક વર્ગ સમજવો. આ પ્રકારના ણંગાળી વાચક વર્ગમાં જૈન ઠરતાં જૈનેતર જનતાનો જ ભાગ મુખ્ય અને મોટો આવે છે એ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે. એવા જૈનેતર વર્ગમાં પણ મોટે ભાગે કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિત પ્રોફેસરો વગેરેનો જ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે જન્મથી જૈનેતર અને બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગને ઉદ્દેશી જૈન દર્શનનાં સર્વસામાન્ય અને વિશિષ્ટ તત્ત્વો વિષે કોઈ સફળતાપૂર્વક લખવા ઇચ્છે ત્યારે એ સ્વાભાવિક છે કે તેણે એ તત્ત્વોનું નિરૂપણ અને તેટલું રોચક અને બુદ્ધિઆદ્ય કરવું ઘટે. નિરૂપણની રોચકતા એની શૈલી ઉપર અવલંબિત છે અને તત્ત્વોની બુદ્ધિઆદ્યતા અન્ય દર્શનના તત્ત્વોની તેમ પશ્ચિમીય વિચારપ્રવાહો સાથેની સરખામણી કે તુલના ઉપર અવલંબિત છે. જૈનેતર વર્ગમાં પણ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ છાંસા જગાડવા લખાએલ આ લેખોની નિરૂપણ શૈલીમાં આપણે રોચકતા અને બુદ્ધિઆદ્યતા બંને જોઈએ છીએ. કારણ કે આ લેખોની શૈલી એવી પ્રતિપાદનાત્મક અને યુક્તિબદ્ધ છે કે તેમાં જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ હોવા છતાં તેમાં નથી ઉગ્રતા, કટુકતા કે નથી કોઈનું આક્ષેપવાળું પંડન. આ લેખોમાં જે જે મુદ્દાની ચર્ચા કરી છે તે

મુદ્દાપરત્વે ભારતીય બીજા દર્શનોની અને જૈન દર્શનની તાર્કિક સરખામણી કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહિ પણ ઘણું સ્થળે તો તે તે મુદ્દા પરત્વે પશ્ચિમીય વિચારકોમા પણ કેવા કેવા પક્ષ પ્રતિપક્ષ છે તે મુદ્દાં દર્શાવ્યું છે. તેથી આ લેખો વાંચનાર મધ્યમ વર્ગને જૈન તત્ત્વ બુદ્ધિબાહ્ય બનાવવામા બહુ જ સરળતા પડે તેમ છે.

અભ્યાસ તેમજ સમજશક્તિની દૃષ્ટિએ અને રૂચિયુષ્ટિની દૃષ્ટિએ મારી માન્યતા પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખોમાં પ્રથમ સ્થાન ‘ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન’ એ લેખનું આવે છે* બીજું સ્થાન ‘જૈન દૃષ્ટિએ ઇશ્વર’ એ લેખનું, ત્રીજું સ્થાન ‘જૈન વિજ્ઞાન’ એ લેખનું અને ચોથું સ્થાન ‘જીવ’ એ લેખનું આવે છે. ભારતીય દર્શનનું શું સ્થાન છે એ બાબત જૈન દર્શનના અભ્યાસીએ પ્રથમ જાણવી ઘટે. ઇશ્વરનો પ્રશ્ન જેમ વ્યાપક છે તેમ રાચક પણ છે. જૈન દર્શનનું સ્થાન જાણી લીધા પછી એ પ્રશ્ન પરત્વે જૈન માન્યતા જાણવી આવશ્યક છે. ત્યારબાદ સમસ્ત જૈન તત્ત્વોનો પ્રશ્ન આવે છે જેનો ઉકેલ

* બીજા લેખો તત્કાળ તૈયાર નહીં થવાથી, માત્ર ચાર લેખો જ પંડિતજીને મોકલ્યા હતા કમંદાદ, ભ. પાર્શ્વનાથ તથા મહામેધનાહન ખારવેલ. એ લેખો પાછળથી ઉમેર્યાં છે —અનુવાદક

‘જૈન વિજ્ઞાન’ લેખમાં થઈ જાય છે. ‘જીવ’ વિષેની જૈન માન્યતા જાણવાનું મન કદાચ પહેલાં પશુ થાય છતાં અહીં એ માન્યતા એટલી સૂક્ષ્મ રીતે અને ન્યાયની પરિભાષામાં ચર્ચી છે કે તે વિષયના લેખને અતમાં રાખવાથી સાધારણ વાચકોની રૂચિ અને સમજશક્તિનો, પ્રથમ ત્રણ લેખના વાચન દરમિયાન થએલ વિકાસ, ચોથા લેખના વાચનને પૂર્ણ કરવામાં મદદ આપશે, અને દલીલની સૂક્ષ્મતા તથા ન્યાયની પરિભાષા સાધારણ આવકના ઉત્સાહને મોખો નહિ પાડે.

અત્રે લેખો તો ફક્ત ચારજ છે, અને તે બધા પુર્ણ જ છે એમ પણ નથી છતાં સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જૈન દર્શનને લગતા તાત્ત્વિક બધા મુખ્ય મુદ્દાઓ આમાં આવી જાય છે; આ લેખો જાણે વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ અને તેની ટીકાઓનું તુલનાત્મક સમર્થન જ ન હોય ! એમ લાગે છે. તેથી તત્ત્વાર્થગત બધી મુખ્ય બાબતોનું આધુનિક શૈલીએ આ લેખોદ્ધારા રૂપકરણ થઈ જાય છે. આ લેખો વાંચ્યા પછી કોઈ જૈનેતર પણ તત્ત્વાર્થ વાંચે તો તેને એ સમજવામાં બહુજ મદદ મળે.

પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોથી માંડી મધ્યમ યુગના અને છેક અર્વાચીન યુગના યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોના જૈન દર્શનના મુદ્દા સાથે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ હોય એવા વિચારો પ્રસ્તુત લેખોમાં આવે છે.

તેથી પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિચિત હોય એવા જિજ્ઞાસુ વાચકને જૈન દર્શન વાંચવાનું વિશેષ મન થઈ આવે અને એની સવિશેષ સમજાવતી પદ્ધતિ એવી યોજના આ લેખોની છે. તેમજ જેઓ માત્ર જૈન દર્શનના તત્ત્વથી પરિચિત હોય અને એ વિષે પશ્ચિમીય વિચારકોની દૃષ્ટિ ન જાણતા હોય તેઓને પણ જૈન તત્ત્વની વ્યાપક સમજ પૂરી પાડવાની યોજના અને સંગવડ આ લેખોમાં છે.

જૈન સાહિત્યના આગમિક અને તાર્કિક બંને પ્રકારના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનું તાર્ત્વિક નિરૂપણ આ લેખોમાં આવી જાય છે. પછી ભલે એ નિરૂપણ દ્વિગંભરીય ગ્રંથોને આધારે, ત્રેતાગંભરીય ગ્રંથોને આધારે કે ઉભય પક્ષના ગ્રંથોને આધારે થયું હોય. આમ હોવા છતાં આ લેખો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના લેખકનો મુખ્ય અભ્યાસ જૈન તાર્કિક ગ્રંથો (જેવા કે 'સ્નાકરાવતારિકા,' 'પ્રમેયક્રમલ માતૃક' 'સ્વાધ્યાય મંજરી' આદિ) નો હોવો જોઈએ. તેથી અત્યારે જે જૈન જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હોય અથવા જેઓએ જૈન તર્કશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હોય તે બધાને આ લેખોનું વાચન ઘણી દૃષ્ટિએ કામનું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તર્ક પદ્ધતિએ ચર્ચાએલ મુદ્દાઓ અને તેને લગતી વિગતો સરલતાથી લોક ભાષામાં કેવી રીતે મૂકી શકાય અને

જટિલ મનાતા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને કાંઈક સરલ કેમ કરી શકાય એનો પદાર્થપાઠ શુષ્ક પંડિતોને આ લેખો આપી શકશે.

આ ચારે લેખો વાંચતી વખતે કેટલાક 'મુદ્દા' પરત્વે, કેટલીક બ્યાખ્યાઓ પરત્વે અને કેટલીક તુલના પરત્વે મને મારાં જૂનાં હિંદી લખાણો અને ગુજરાતી લખાણોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. કર્મમથોની એ પ્રતાવનાઓ, પુરાતત્ત્વ અને જૈન સાહિત્ય સંશોધકના એ લેખો, તત્ત્વાર્થનું એ વિવેચન વગેરે બધું મારા મનમાં તાજું થવા લાગ્યું; અને એમ લાસવા લાગ્યું કે પ્રસ્તુત લેખોના વાચકો જો એ લખાણો ધ્યાનથી સમજપૂર્વક વાંચશે તો તેમની સમજશક્તિ અને માહિતીમાં વધારો થવા ઉપરાંત ચોક્કસ પ્રકારની સંગીનતા પણ આવશે. એજ રીતે મને એમ પણ લાગ્યું કે એ લખાણોને વાંચ્યાં હોય એવા વાચકો જો આ લેખો વાંચશે તો તેમની એ લખાણો વિષેની પ્રતીતિ વધારે દૃઢ અને સ્પષ્ટ થશે. પ્રથમ છટા છટા છપાએલ અને નહિ છપાએલ આ અનુવાદોનો એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ થયો છે, તે અનેક દષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી છે. કાલેજમાં લાણુનાર વિદ્યાર્થી વર્ગ તેમજ તેમના જેવી અને જેટલી ચોગ્યતા તથા નિજાસા ધરાવનાર અન્ય વાચક વર્ગ-પછી તે

જેનું નામ કે જેનેતર દેવ-એ જાણે વાનું ત્યા
 મંત્રો બહુ કામનો છે એજ રીતે મુક્તિમાં બાળુનાર
 ચોટી ઉમરના અને ચોટી પાકર ખુલ્લિયા વિદ્યાર્થી
 વર્ગમાં આટે, તેમજ ખામ કરીને રહેવા વિદ્યાર્થી-એને
 દર્શનિક અને પાર્શ્વિક વિદ્યાર્થી અપનાવે મર્મહિતકે
 આટે પણ જ્યાં જમર બહુ રીમની છે, તે ઉપરાંત
 માત્ર જુની અને રોકેદશીય જેને માણની જેન
 પાઠશાળાઓમાં બાળુનાર અધિકારી હાઈ ખડેના
 આટે અને તેમાંય ખામ કરીને તેથી પડાવ્યા
 એવા વિદ્યાર્થી હામ કરનાર અને જનને
 જેનું જાણના વિગાળ, પરિચય અને જેનું ઈની
 જાપક સમજ વિનાના શિક્ષક વર્ગને વાનું ત્યા
 મંત્રો આશીર્વાદ રૂપ નીવટે તેના છે જેનું કે જેને-
 તરુ છાત્રાર્થે, માત્ર શિક્ષક મધ્યમાન શ્રેણી
 જેનું દર્શનના અભિપ્રાય જનને વિદ્યાર્થી પરિચય મુદત
 પાડવા દેનેવરુ રહે તેને, તે પણ જ્યાં જાણનાર
 નહીં બહુ મરદનાર હશે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન

જૂતકાળના દુર્ભેદ અધારમાં ઘણી ઘણી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે સંશોધકો અથવા ઇતિહાસપ્રેમીઓ ખત અને હિતસાહ-પૂર્વક એને બહાર પ્રકાશમાં લાવવા જે મહેનત કરી રહ્યા છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સમસ્ત ઘટનાઓને, સામાજિક પ્રસંગોને જ્યારે વિક્રમ પૂર્વેની કે પછીની કોઈ એક સદીમાં મૂકવાનો આગ્રહ પકડી ખેસે છે ત્યારે તેઓ પાટા ઉપરથી ઉતરી પડે છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સમય નિર્ણયિત કરવા જતાં વિક્કાનો એ જ પ્રભાણે અંદરઅંદરના વાદ-વિવાદમાં ગુચવાઈ ગયા—ગોઝસ સમય નક્કી કરી શક્યા નહીં વૈદિક ક્રિયાકાંડ અને બહુદેવવાદની પડખોપડખ અધ્યાત્મવાદ અને તત્ત્વવિચાર ઉગી નીકળતા દેખાય છે, પરંતુ

કેટલાક પડિતો માને છે કે અધ્યાત્મ અને તત્ત્વવિદ્યા તો પાછળનાં છે, તત્ત્વવિચાર અને ક્રિયાકાંડ એક સાથે ગ્રહી શકે જ નહીં. પહેલાં ક્રિયાકાંડ હશે અને પછી કોઈ એક ચોક્કસ સમયને વિષે—કોઈ શુભ મુહૂર્તે તત્ત્વવિચારના ફલગા પુટી નીકળ્યા હશે આ સુક્તિવાદ બરાબર નથી. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પહેલું કાણુ ? એ વિષે ધણો વાદ-વિવાદ થઈ ચૂક્યો છે કોઈએ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા માની લીધી તો કોઈએ જૈનમતને બૌદ્ધમત કરતાં પણ પ્રાચીન માન્યો. જરૂર, આ બધા વાદાનુવાદમાં એક પ્રકારની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ-સત્ય ઉકેલવાની સ્પૃહા સમાએલી છે અને તે સન્માનને ચોગ્ય છે પરંતુ હું પોતે માનું છું કે એ પ્રકારનો ઉઠાપોહ કાનને રચિત લાગે તો પણ એની બહુ કીંમત નથી; એનો મૂળ પાયો જ જોઈએ તેટલો મજબૂત નથી હોતો.

આપણે જો મનુષ્યપ્રકૃતિનો વિચાર કરીએ તો ચિંતન, મનન એ મનુષ્યમાત્રની પ્રકૃતિનું એક ખાસ લક્ષણ છે એમ સ્વીકારવું પડે. એટલે કે ધણા લાંબા કાળથી મનુષ્યસમાજની અંદર અધ્યાત્મચિંતા તેમ જ તત્ત્વવિચારની ઝરણીઓ વહેતી રહી છે. જે સમયે સમાજ અર્થહીન ક્રિયાકાંડના ઓળ નીચે છેક દબાઈ ગયેલો હોવાનું આપણે માનીએ છીએ તે સમયે પણ—પ્રારંભિક અવસ્થામાં, કંઈક ને કંઈક આધ્યાત્મિકતા તો જરૂર હશે વાસ્તવિક રીતે સામાજિક બાહ્યાવસ્થામાં જે છૂપી મૂઢતા હોય છે તેનાં ક્રિયાકાંડ આધ્યાત્મિકતાની પ્રસ્તાવનાની કંઈક ગરજ સારે છે. એ આધ્યાત્મિકતા જોઈએ તેટલી પરિસ્પૃહ નથી હોતી, છતાં સમાજની પ્રત્યેક અવસ્થામાં

કંઈક વિચારવિકાસ, પ્રચલિત નીતિ-પ્રદર્શિતામાં પહોંચી આણુ-
વાની મનોભાવના અને એ રીતે આદર્શને ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ
સ્થાને આપવાનો આકાંક્ષા અહોનિશ જગૃત રહે છે જ.
એટલા માટે કોઈ પણ દર્શનની જન્મતિથિ નક્કી કરવી
અશક્ય અને છે. જેઓ જુદા જુદા દર્શનના અધિષ્ઠાતા
તરીકે ઓળખાય છે તેમની પહેલાં એમણે પ્રવર્તીવેલા દર્શ-
નના સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે બૌદ્ધમતનો પ્રચાર બુદ્ધદેવે કર્યો
અને જૈનમતનો પ્રથમ પ્રચાર શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરે કર્યો
એ એકે ખોટી ધારણા છે. એટલું નિશ્ચિત છે કે એ બે
મહાપુરુષો પહેલાં લાંબા સમય પૂર્વે બૌદ્ધ અને જૈનશાસનમાં
મૂલ તત્ત્વો સૂત્રરૂપે પ્રચલિત હતા, એ તત્ત્વોનો ખૂબ સ્પષ્ટ-
રૂપે પ્રચાર કરેલો, એમાંનાં માધુર્ય તથા ગાંભીર્ય જનસમૂહને
સમજાવવાં અને જુદી માંડી બાળક સુધીના તમામ સ્ત્રી-
પુરુષો એનો સમાદર કરે એવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવી એને
એ મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનનું ગૌરવમય વ્રત માન્યું
હતું સૂળ તત્ત્વના હીસાબે, બુદ્ધ અને મહાવીરના જન્મ
પહેલાં ધણી સમયથી બૌદ્ધ અને જૈનમત હતા. બન્ને મત
પ્રાચીન છે, ઉપનિષદના જેટલા જ પ્રાચીન છે એમ
કહી શકાય.

બૌદ્ધ અને જૈનમતને ઉપનિષદના સમકક્ષીન માન-
વાનું કંઈ ખાસ પ્રમાણ નથી અને તે બન્ને મતને ઉપનિષદ
જેટલા પ્રાચીન માની શકાય નહીં, એવો જો કોઈ વાધો
ઉઠાવે તો તે ઠીક નથી ઉપનિષદો ખુબી રીતે વેદનો વિરોધ
નહોતા કરતા તેથી તેના શિષ્યોની સંખ્યા બીજા કરતાં ઘણી
વધારે હતી. અવૈદિક મતવાળા પ્રથમ અવરથામાં કંઈક શંકા-

અસ્ત હતા અને તેથી તેમને ખુલ્લી રીતે બહાર પડતાં ધણો સમય વીતાવવો પડ્યો હશે તે અપ્રકટ હતા તેથી અધ્યાત્મવાદસ્વરૂપે, ઉપનિષદના યુગમાં દૈયાતજ નહીં હોય એમ ન કહી શકાય, કારણ કે જે સમયે ચિંતકો, સાધકો અથવા તપસ્વીઓ તત્ત્વની ચિંતામાં તક્ષીન હતા તે વખતે તેમણે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા માર્ગની જ શોધ કરી હોય એ અસંભવિત છે. એ સમયે વિચાર અને ચિંતનની કાંઈને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી અને પૂરેપૂરો વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના પ્રતાપે અવૈદિક ધણા માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. બીજા મતવાદ કરતાં ઉપનિષદમાં એવી કાંઈ વિશેષતા નથી કે જેથી ઉપનિષદને આપણે પહેલો નગર આપી દઈએ.

હવે જે વૈદિક અને અવૈદિક મતવાદ એક જ સમયને વિષે ઉદભવ્યા હોય, ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પામ્યા હોય તો એ બધામાં ધણી ધણી વાતોની સમાનતા હોવી જોઈએ. એ વિષય ધણો મહત્વનો છે અને એટલા જ માટે ભારતવર્ષના કોઈ એક ખાસ દર્શનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અન્યાન્ય ભારતવર્ષીય પ્રસિદ્ધ દર્શનની સાથે તુલના કરવી જોઈએ, એ બહુ યુક્તિસંગત ગણાય છે.

સામાન્યતઃ ભારતવર્ષના દાર્શનિક મતવાદમાં જૈન દર્શન સારૂ માનવતુ સ્થાન ભોગવે છે અને ખાસ કરીને જૈન દર્શન એક સંપૂર્ણ દર્શન છે. તત્ત્વવિદ્યાના બધા અંગ એમાં મળે છે. વેદાન્તમાં નર્કવિદ્યાનો ઉપદેશ નથી, વૈશેષિક કર્મકર્મ અને કર્માધર્મ વિષે કંઈ ફેડ પાડતું નથી. જૈન દર્શનમાં તો ન્યાયવિદ્યા છે, તત્ત્વવિચાર છે, ધર્મનીતિ છે, પરમાત્મ તત્ત્વ છે અને બીજી પાંચ ધણી છે. પ્રાચીન યુગના

તત્ત્વચિંતનનું અરેખર જ જો કોઈ એક અમૂલ્ય ફળ હોય તો તે જૈન દર્શન છે. જૈન દર્શનને બાદ કરીને જો તમે ભારતીય દર્શનની આલોચના કરો તો તે અપૂર્ણ જ રહી જવાની

હું જે પદ્ધતિએ જૈન દર્શનની આલોચના કરવા માગુ છું તે પરત્વે ઉપર ઈસારો કરી ગયો છું. મારી આલોચના સકલનાત્મક અથવા પુણનાત્મક છે. આવી આલોચના કરવી એ જરા અધરી વાત છે, કારણ કે એવી આલોચના કરનારને ભારતવર્ષીય સમસ્ત દર્શનોનું સાક્ષી જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીં હું બહુ ઉડી વિગતમાં ઉતરવા નથી માગતો. માત્ર મૂળ તત્ત્વોને અંગેજ એક-એ વાતો કહીશ.

જૈન દર્શન સંબંધે વિવેચન કરતાં પહેલાં એક વાત ખ્યાનમાં રાખવાની છે. જૈમિનીય દર્શન સિવાય, ભારતવર્ષના પ્રાયઃ પ્રત્યેક દર્શને, સીધી અથવા આડકતરી રીતે, વેદાક્ત ક્રિયાકલાપમાં અધશ્રદ્ધા રાખવા સામે સખન વિરોધ દાખવ્યો છે. ખરી રીતે તો અધશ્રદ્ધાની સામે યુક્તિવાદનું જે અવિરતમ યુદ્ધ ચાલે છે તેનું જ નામ દર્શન. પ્રસ્તુત લેખમાં, ભારત-વર્ષના દર્શનોનું એ દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાનો અને એમના પોતાના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો વિષે આલોચના કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો જે ક્રમવિકાસ અહીં હું બતાવવા માગું છું તે કાળની દષ્ટિએ નહીં, પણ યુક્તિની દષ્ટિએ જ હશે એટલું યાદ રાખવું (કોનોલોજિકલ નહીં પણ લૉજિકલ)

અર્થાત્ત જૈન દર્શનના ક્રિયાકાંડ સામેનો સંપૂર્ણ પ્રતિવાદ ચાર્વાક-સૂત્રોમાં મળે છે. સમાજમાં આવા વિરોધી સ્વતંત્ર

સપ્રદાય હોય છે જ. ગ્રામીન વૈદિક સમાજમાં પણ એવો સપ્રદાય હતા. વૈદિક ક્રિયાકલાપની સખત ભાષામાં ઝાટકણી કાઢવી એ સહજ વાત છે. વિચારશીલ અને તત્ત્વજ્ઞાન વર્ગ લાખા સમય સુધી એ પ્રકારના કર્મકાંડથી સંતુષ્ટ રહી જ શકે નહીં એટલે અર્થશૂન્ય ક્રિયાકાંડ, જેવાં કે યજ્ઞ સંબંધી વિધિવિધાન પરત્વે સખળ વિરોધ જન્મે એમા કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. ચાર્વાક દર્શનનો અર્થ વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સતત વિરોધ. ચાર્વાક દર્શન એટલે એક વિરોધી દર્શન ઐસના સોશીયોની જેમ ચાર્વાકેએ પણ કોઈ ફિલ્સોફી વિરોધ વિશ્વ વિષે કંઈ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની તકલીફ નથી લીધી બંધવા કરતા ભાગીને દાટી દેવા તરફ જ તેની અધિક પ્રવૃત્તિ હતી વેદ પરબલ્લભા માને છે, ચાર્વાક એ વાતને ઉડાવી દે છે. કોડોપનિષદની ખીજ વલ્લીમાં છટ્ટા શ્લોકમાં આવા નાસ્તિકવાદનો પરિચય મળે છે,

“ન સામ્પરાય. પ્રતિમાતિ વાલં પ્રમાણન્ત વિત્તમોહેન મૂટમ્ । અયં લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુન પુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥”

ઉક્ત શ્લોકમાં પરલોકમા જેઓ નથી માનતા તેમને વિષે ઉલ્લેખ છે. એજ ઉપનિષદની છટ્ટી વલ્લીના બારમા શ્લોકમાં નાસ્તિકતાને ચખ્ખોડી કાઢી છે.

અસ્તીતિ મુવતોડન્યત્ર કથ તદુપલભ્યતે ॥

પ્રથમ વલ્લીના વીશમા શ્લોકમા આવા અવિશ્વાસુઓનું વર્ણન આપ્યું છે

યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ॥

વેદ, યજ્ઞ અને કર્મકાંડનો ઉપદેશ દેતા. નાસ્તિકો એ યજ્ઞ અને ક્રિયાકાંડ વિષે શકા ધરાવતા એટલું જ નહીં પણ

એ વિધિવિધાનમાં કેટલી વિચિત્રતા સમાએલી છે તે લોકોને કહેતા. ઉપનિષદને વેદના અશરૂપ માનવામાં આવે છે, છતાં ધણે સ્થળે એ જ ઉપનિષદોમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડના દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. હું અહીં એકજ ઉદાહરણ ટાંકું છું.

પ્રવાહેતે અદદા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં ચેષુ કર્મ
 एतत् श्रेयो येषांभिनन्दति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥
 મુંડકોપનિષદ-૧ : ૨ : ૭

“યજ્ઞો અને તેના અઠાર અંગો તેમજ કર્મો બધાં અદદ અને વિનાશશીલ છે જે મૂઢ એ સર્વને શ્રેયઃ માને છે તેઓ ફરી ફરીને જરા અને મૃત્યુના ફેરામાં પડે છે.”

પણ ઉપનિષદ અને ચાર્વાક વચ્ચે એક ભેદ છે. ઉપનિષદ એક ઉચ્ચતર અને મહત્તર સત્યનો માર્ગ બતાવવા વૈદિક ક્રિયાકાંડની ખખર લે છે ત્યારે ચાર્વાકને માત્ર દોષો દેખાડવા સિવાય બીજું કંઈ કરવા જેવું જ નથી લાગતું. ચાર્વાકદર્શન એક નિષેધવાદ છે. એને યોતાને વિધિ જેવું કંઈ નથી. વૈદિક વિધિવિધાનને ઉથલાવી પાડવા એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે છતાં અહીં એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે સૌ પહેલાં યુક્તિવાદનો આશ્રય જો કંઈ એ લીધો હોય તો આ ચાર્વાક દર્શને. ભારતવર્ષના બીજા દર્શનોમાં પછી એજ યુક્તિવાદ કાલ્સ્યો પુલ્લો લાગે છે

નાસ્તિક ચાર્વાકની જેમ જૈન દર્શનમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડની નિરર્થકતા બતાવવામાં આવી છે. જૈન દર્શને વેદના શાસનનો ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો હતો અને બીજા નાસ્તિક મતની જેમ યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો સુક્તકંઠે પ્રતિવાદ કર્યો હતો એ વાત સૌ સારી પેઠે જાણે છે. ચાર્વાક અને જૈન દર્શન વચ્ચે જો કંઈ સાદૃશ્ય હોય તો એટલાજ પૂરતું. બાકી

બરાબર તપાસીએ તો જૈન દર્શન, આર્વાકની જેમ માત્ર નિષેધાત્મક નથી. એક સંપૂર્ણ દાર્શનિક મત ઉપભવવાનો જૈન દર્શનનો ઉદ્દેશ દેખાઈ આવે છે સૌ પહેલાં તો જૈન દર્શને ઇન્દ્રિય સુખ-વિલાસનો અવસાપૂર્વક પરિહાર કર્યો. અર્થહીન વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કરવામાં આર્વાક ભલે બ્યાજબી હોય, પણ એ પછી કોઈ ગભીર વિષય પરત્વે વિચાર કરવાનું એને ન સૂઝયું. મનુષ્યપ્રકૃતિમાં જે એક પાશવતાનો અંશ રહેલો છે તેને જ વળગીને આર્વાક દર્શન પડી રહ્યું. વૈદિક ક્રિયાકાંડ ગમે તેવાં હોય, પણ એનાથી લોભની લાલસા કંઈક કાબૂમાં રહી શકતી, સ્વચ્છદ ઇન્દ્રિયવિલાસનો માર્ગ રહેજ કંટકમય બનતો. આર્વાક દર્શનને એ ન પાલબ્યું, તેથી વેદશાસન અમાન્ય કર્યું. હવે જો ખરેખર જ નિરર્થક-ભારભૂત કર્મકાંડ સામે સફળ બળવો જગાવવો હોય તો બગવાખેરોએ કંઈક વધૂ કરી બતાવવું જોઈએ. આધિની શ્રદ્ધા અને આધિના ક્રિયાનુરાગથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિનું પણ હાહાકાર અપમાન થાય છે, એ દષ્ટિએ કર્મકાંડનો વિરોધ કરવામાં આવે એ બરાબર છે, પરંતુ નરી-ઇન્દ્રિય સુખવૃત્તિ એટલે દૂર દષ્ટિ નાખી શકતી નથી. જૈન દર્શનને એ વાત સૂઝી, તેથી જ બૌદ્ધોની જેમ અધ્યાત્મવાદી-જૈનદર્શને આર્વાક મતનો પરિહાર કર્યો.

આર્વાકની પછી સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દર્શનની સાથે જૈન દર્શનની સરખામણી કરીએ. બૌદ્ધોએ પણ બૌદ્ધ નાસ્તિક મતની જેમ વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કર્યો છે, પરંતુ એમણે વધુ સારી યુક્તિથી કામ લીધું. વૈદિક કર્મકાંડ વિષેના તેમના દોષારોપ યુક્તિવાદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પામ્યો. બૌદ્ધમત પ્રમાણે

જીવનાં સુખ-દુઃખ કર્મોધીન છે. જે કંઈ કરીએ છીએ અને જે કંઈ કર્યું છે તેને લીધે જ સુખ-દુઃખ પમાય છે. અસાર અને માયાવી ભોગવિલાસ પામર જીવોને મુંઝવી મારે છે, સસારી સુખની પાછળ દોડનાર જીવ જન્મ-જન્મોત્તરની ધટમાળમાં સપડાય છે. આ અવિરામ દુઃખ-કલેશમાંથી છુટવું હોય તો કર્મના બંધન તૂટવાં જોઈએ. કર્મની સત્તામાંથી છુટવા પહેલાં કુકર્મની જગ્યાએ સુકર્મ સ્થાપવાં જોઈએ; અર્થાત ભોગલાલસાના સ્થાને વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, જપ અને હિંસાને બદલે અહિંસા વિગેરે આચરવા જોઈએ વૈદિક કર્મોના અનુદાનથી ઘણા નિરપરાધ પ્રાણીઓની હત્યા થાય છે એટલું જ નહીં પણ એ કર્મના અનુદાન કરનાર જીવ, કૃતકર્મના બળે સ્વર્ગાદિ ભોગમય ભૂમિમાં જાય છે. એ પ્રભાણે વૈદિક ક્રિયાકલાપ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષભાવે જીવનાં દુઃખમય ભવભ્રમણમાં એક નિમિત્તરૂપ બને છે. બૌદ્ધમત એટલા સારુ વૈદિક કર્મકાંડનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. બૌદ્ધોની આ મુખ્ય માન્યતા છે કે વૈદિક ક્રિયાકાંડ હિંસાના પાપથી ખરડાયેલાં છે તેમ તે નિર્ગુણના માર્ગમાં સીધા કે આડકતરી રીતે અંતરાયજનક છે; માટે વૈદિક વિધિવિધાન નકામ છે. અહીં એટલું જણાવવાનું આવશે કે આર્વાક દર્શનની જેમ બૌદ્ધ-દર્શન વેદશાસનનો વિરોધ કરે છે, પણ બૌદ્ધદર્શન, આર્વાકોના ભોગવિલાસ સામે મજબૂત હુમલો લાદે જાય છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો ત્યાગ કરવા જતાં, લાલસાના ઉંડા-અધારા કુરામાં ગળદી ન જવાય એ વિષે બૌદ્ધ દર્શન બરાબર સાવચેત રહે છે. કઠિન સંયમ અને ત્યાગવડે કર્મની લોક-શુંબલા ભાંગવા તે ઉપદેશ છે.

કર્મ બંધનને કારણે સંસારમાં જીવે સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એ વાત બૌદ્ધ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ મતની જેમ જૈન દર્શન વેદ-શાસન અમાન્ય કરે છે અને આર્વાકના ઇન્દ્રિય ભોગવિલાસને તુચ્છકારી કહે છે અહિંસા અને વૈરાગ્ય જ આદરવા યોગ્ય છે એમ જૈન અને બૌદ્ધ સાથે મળીને સમન્વરે હિચ્ચારે છે. ખાસ કરીને જનમતમાં અહિંસા અને વૈરાગ્ય ઉપર તો ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ બહારથી એક સરખા દેખાતા જૈન દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શન વચ્ચે ઘણો પ્રભેદ છે. બૌદ્ધ દર્શનના પાયામાં જે નબળાઈ છે તે જૈન દર્શનમાં નથી.

પરીક્ષા કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે બૌદ્ધમતની સુદૂર અદાલિકાનો નીતિનો પાયો સાવ કાચો છે. વેદ-શાસનને અમાન્ય કરવાનો ઉપદેશ તો બરાબર છે, અહિંસા અને ત્યાગનો આગ્રહ પણ સમજી શકાય છે, કર્મબંધન હેઠવાની વાત પણ અર્થવાળી છે, પરંતુ આપણે બૌદ્ધ દર્શનને બ્યારે એમ પૂછીએ કે, “આપણે કોણ ? તમે જેને પરમપદ તરીકે ઓળખાવો છો અને જેને સાધ્ય માનો છો તે શું છે ?” ત્યારે તે જે જવાબ આપે છે એ સાંભળીને તો આપણે થીજી જ જઇએ છીએ. તે કહે છે કે “આપણે એટલે શત્ય-અર્થાત્ કંઈ નહીં.” ત્યારે શું આપણે સદાકાળ અધકારમાં અથડાવાનું ? અને આખરે પણ શું અસાર એવા મહાશત્રુના જ સૌએ મળી જવાનું ? એ ભયંકર મહાનિર્વાણ અથવા અનન્તકાળવ્યાપી મહા નિસ્તબ્ધતા માટે મનુષ્ય-પ્રાણીએ કંઠોર સયમાદિ શા સાર સ્વીકારવા ? મહાશત્રુને અર્થે જીવનનાં સામાન્ય સુખ શા સાર જતાં કરવા !

આ જીવન ભક્તિ નિ સાર હોય પણ તેની પછી જે મળાવતું છે તે એના કરતાં પણ વધુ નિ સાર હોય તો તે મુદ્દલ ધ્વંષવા યોગ્ય નથી એમ જ કહેવું પડે. મતદ્રવ્ય કે બૌદ્ધ દર્શનનો આ અનાત્મવાદ સામાન્ય મનુષ્યને સંતોષ આપી શકતો નથી. બૌદ્ધધર્મે એક વાર પોતાની સત્તા સંપૂર્ણપણે સ્થાપી હતી અને જનતા ઉપર તેનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો તે આ અનાત્મવાદને આભારી હશે એમ તો જુલેચૂકે પણ કંઈ નહીં માને. બૌદ્ધોમાં એક “મધ્યમ માર્ગ” છે અને જુલેદેવે જતાવેલા આ માર્ગમાં કંડોસ્તારહિત નપશ્ચર્યાનું જે એક પ્રકારનું આકર્ષણ હતું તેને લીધે જૈનો પણ બૌદ્ધ દર્શન તરફ ખેંચાયા હતા “હું છું” એ અનુભવ તો સૌને હોય છે. “સાચે-સાચ હું છું-હું માત્ર છાયા નથી” એમ સૌ અતરથી માને છે.

આત્મા અનાદિ અનન્ત છે એ વાત ઉપનિષદની પ્રત્યેક પદ્ધતિમાં ઉચ્ચત્તમ અક્ષરે આલેખાઈ છે, અને વેદાન્ત દર્શન પણ એજ વાતનો પ્રચાર કરે છે. આત્મા છે, આત્મા સત્ય છે, એ ક્ષેત્રએ સર્વભવેશ્વર પદાર્થ નથી, એ અનન્ત છે, આત્મા જન્મ-જન્માતર પામે છે, સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એમ લાગે; પરન્તુ વસ્તુનઃ તે એક અસીમ સત્તા છે, જ્ઞાન ને આનંદ સંબધે અસીમ અને અનન્ત છે. વેદાન્ત દર્શનનો એ મૂળ પ્રતિપાલ વિષય છે અને આત્માનું અસીમત્વ તેમજ અનતત્વ સ્વીકારી, જૈન દર્શને વેદાન્ત દર્શનના અવિરોધી દર્શન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી.

બૌદ્ધ દર્શનના અનાત્મવાદની ઝાટકણી કાઢવામાં અને આત્માની અનન્ત સત્તાની ઉદ્ઘોષણા કરવામાં જૈન અને

વેદાન્ત એક ચર્ધ જાય છે, પણ એ બન્ને અભેદ નથી—બન્નેમાં પાર્થક્ય છે. વેદાન્તિક જીવાત્માની સત્તા સ્વીકારી, એટલેથી જ અટકતું નથી. દર્શન-જગતમાં તે એક ડગલું આગળ વધે છે અને ખુલ્લી રીતે કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. વેદાન્તમત પ્રમાણે આ ચિદચિન્મય વિશ્વ, એક-અદ્વિતીય સત્તાનો વિકાસમાત્ર છે, “હું તે છું, ” વિશ્વનું ઉપાદાન તે જ છે. હું કંઈ તેનાથી ભિન્ન અથવા સ્વતંત્ર સત્તા નથી. આ બહારનું અંતહીન જગત-જે મારાથી સ્વતંત્ર દેખાય છે તે પણ તેનાથી જૂઠું અથવા સ્વતંત્ર નથી. એક અદ્વિતીય સત્તાનો જ આ બધો વિકાસ છે—તમે અને હું—ચિત્ અચિત્ એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે “સત્યસ્ય સત્યમ્” થી જૂદી પડે

વેદાન્તનો આ “એકમેવાદ્વિતીયમ્” વાદ ધણે ગંભીર અને જબ્જર છે. પણ સાધારણ માણસ એટલી ઉચ્ચાઈએ પહોંચી શકે કે કેમ તે એક સવાલ છે. સામાન્ય માનવી, જીવાત્મા નામે એક સત્તા છે એટલો અનુભવ કરી શકે, પણ માણસ માણસની વચ્ચે કંઈ ભેદ જ નથી. મન એક જડ પદાર્થ છે અને બીજા નજરે જણાતા પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; આવી વાતો વિચારતા તો તેની બુદ્ધિ પણ યુઠી બની જાય, અને ધારો કે કોઈ બુદ્ધિમાન એવો સિદ્ધાન્ત કરી બેસે કે હું બીજા બધા કરતાં જૂદો છું—સ્વતંત્ર છું, મારે બીજાં જડ-ચેતન સાથે કંઈ સીધો સંબંધ નથી અને ચરાચર વિશ્વમાં અસંખ્ય સ્વતંત્ર પદાર્થો હોય છે—તો તેનો એ સિદ્ધાન્ત છેક યુક્તિરહિત છે એમ આપણે કંઈ રીતે કહી શકીએ ? સાચું પૂછો તો એ સિદ્ધાન્ત સાવ કાઢી નાખવા જેવો નથી.

દુનીયાનો મોટા ભાગ તો એ જ અનુભવ મેળવે છે અને એ જ મિદાન્ત માને છે. એ કારણે જ વેદાન્તમત સૌના સ્વીકારને યોગ્ય નથી રહ્યો.

કપિલ-પ્રણીત મુવિખ્યાન સાંખ્યદર્શનનો મતવાદ પણ અહીં વિચારવા જેવો છે. વેદાન્તની જેમ સાંખ્ય પણ આત્માનુ અનાદિપણ, અને અનંતપણ સ્વીકારે છે. પરંતુ સાંખ્ય, આત્માનું બદ્ધત્વ સ્વીકારવાની ના પાડતું નથી. વેદાન્તમતની સાથે સાંખ્યને બીજો પણ એક મતભેદ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરૂષ અથવા આત્માની સાથે અચેતન છતાં ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિ નામની વિશ્વ-રચના-કુશળ એક શક્તિ મળી ગઇ છે અને એ બંને મળીને બધી ઘડઢાંજ કયાં કરે છે એ રીતે સાંખ્ય દર્શન આત્માનુ અનાદિપણ, અનંતપણ અને અગ્રીમપણ સ્વીકારે છે. એ મતમાં આત્માની બાહ્ય મજ્યા માનવામાં આવી છે. કપિલમત કહે છે કે જો કે પુરૂષથી જુદી-અવતર એક અચેતન પ્રકૃતિ છે પણ કોઇનાર પુરૂષ સાથે મળી ગએલી હાગે છે આ વિજ્ઞતીય પ્રકૃતિના અધિકારથી આત્માને અલગ પાડવો—અલગ અનુભવવો એનું નામ જ મોક્ષ.

આપણે જોઈ ગયા કે જૈન દર્શન પણ આત્માનુ અનંતત્વ અને અનાદિત્વ માને છે કપિલ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ કુદરતી રીતે જ સ્વાધીન આત્માની સાથે વગગેશા એક વિજ્ઞતીય પદાર્થનું અસ્તિત્વ કબૂલ ગએ છે. સાંખ્યની જેમ જૈન પણ આત્માનુ બદ્ધત્વ માને છે સાંખ્ય અને જૈન દર્શન બંને વિજ્ઞતીય પદાર્થના વગગાડથી આત્માને છુટો પાડવો તેને મોક્ષ કહે છે.

એક ખીજી વાત અહીં આપણુ લક્ષ્ય એવે છે પ્રત્યેક માણુસ, પોતે પણ ન સમજે એવી રીતે પોતાનાથી ઉચ્ચતર, મહત્તર અને પૂર્ણતર એક આદર્શ કલ્પે છે. ભક્તો માને છે કે એક એવો પુરૂષ, એક એવો ઈશ્વર, પ્રભુ યા પરમાત્મા છે કે જે દરેક વાતે પરિપૂર્ણ છે સુમહાન, પવિત્ર, આદર્શ, પૂર્ણજ્ઞાન-વીર્ય-આનંદનો આધાર એવાં એક પુરૂષ પ્રધાનમાં મનુષ્યમાત્રને, કુદરતી રીતે જ શ્રદ્ધા જન્મે છે. અદ્ભુત દૈવી શક્તિમા વિશ્વાસ મૂકવો એ ધર્મ હોય તો મનુષ્યોને માટે એ બહુ સહજ છે જ્ઞાન, વીર્ય, પવિત્રતા વિગેરે વિષયમાં આપણે બહુ પામર છીએ, પરિમિત છીએ, પરાધીન છીએ એટલે જે વિષયમાં આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ-અધિકાર મેળવવા વાછીએ છીએ તે જોતામાં ઉન્નતવળ અને પરિપૂર્ણપણે હોય એવા શુદ્ધ, નિષ્પાપ પ્રભુ અથવા પરમાત્મામાં આપણે શ્રદ્ધા ધરાવીએ એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

દીકાકારોની વાત એક બાળુ ગહેવા દબાવે. સાંખ્ય દર્શનમાં એવા કોઈ શુદ્ધ પરિપૂર્ણ પરમાત્માને સ્થાન નથી. પવિત્ર પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવવાની મનુષ્ય-પ્રાણીને કુદરતી પ્રેરણા જન્મે છે તેને સંતોષવાનો યોગદર્શને પ્રયત્ન કર્યો છે. સાંખ્યની જેમ યોગદર્શન આત્માની સત્તા અને સંખ્યા સ્વીકારે છે, પણ તે એક પગલું આગળ વધે છે. જીવમાત્રનો અધીશ્વર, અનન્ત, આદર્શરૂપી એક પરમાત્મા હોવાનું તે ઉપદેશ છે અહીં યોગદર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે સમાનતા દેખાય છે. યોગદર્શનની જેમ જૈનો પણ પ્રભુ, પરમાત્મા અથવા અગ્નિદત્તને માને છે જૈનોના ઇશ્વર જગતના સ્રષ્ટા નથી છતાં તે આદર્શરૂપ, પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ તો છે

જ. સસારી જીવો એકાગ્ર મને તેનું ધ્યાન-પૂજા વિગેરે કરી શકે. પરમાત્માની લક્ષિત, પૂજા અને ધ્યાન-ધારણાથી જીવોનું કલ્યાણ થાય, ઉપાસકને નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને અનેકવિધ બંધનોથી બંધાયેલા પ્રાણીને નવો પ્રકાશ તથા નવું બળ મળે એમ તે કહે છે જૈન અને પાતંજલ એ બંને દર્શનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે

હવે આપણે કણ્વાદપ્રણીત વૈશેષિક દર્શન તરફ વળીએ. દુકામા, વૈશેષિક દર્શનના સબધમા આટલું કહી શકાય -

આત્મા અથવા પુરુષથી જે કંઇ સ્વતંત્ર તે બધું પ્રકૃતિમાં સમાઇ જાય એમ સાખ્ય અને યોગદર્શન કહે છે એનો તાત્પર્ય એ છે કે સત્ પદાર્થ માત્ર વિશ્વપ્રધાનને વિષે બીજરૂપે વર્તમાન હોય છે એટલા સાફ કપિલ અને પતંજલિ, આકાશ, કાળ અને પરમાણુઓ વિશે તાત્ત્વિક નિર્ણય કરવામાં ખાસ લક્ષ નથી આપતા તેઓ તો આ બધું પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે એમ માની છૂટી જાય છે; પણ એ વાત એટલી બધી સહજ નથી સાધારણ માનવીની દ્રષ્ટિએ તો આ દિશા, કાળ અને પરમાણુ પણ અનાદિ અને સ્વતંત્ર-સત્પદાર્થ છે. જર્મન દાર્શનિક કાન્ટ કહે છે કે દિશા અને કાળ તો મનુષ્યના મનમાં સંસ્કારમાત્ર છે, પણ એ સિદ્ધાંત ઠેક લગી પાળી શકાયો નથી. ઘણીખરી જગ્યાએ કાન્ટને પોતાને જ કહેવું પડ્યું છે કે દિશા અને કાળને પણ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા છે તે ઉપરાંત ડેમોક્રિટસથી માંડી આજસુધીના લગભગ બધા જ વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુની અનાદિતા-અનતતા માની છે. માત્ર કપિલ અને પતંજલિ જ દિશા, કાળ અને પરમાણુની અનાદિ-અનતતા માની શક્યા નથી. પ્રકૃતિ અને લક્ષણ પણ ભિન્ન ભિન્ન

હોવા છતાં દિશા, કાળ અને પરમાણુ વિગેરે એ એક-અદ્વિતીય વિશ્વપ્રધાનના વિકાર શી રીતે સભવે એ નથી સમજતું; આટલું છતાં સાખ્ય અને યોગ દર્શને એ મત અંગીકાર કર્યો છે

વૈશેષિક દર્શને પરમાણુ, દિશા અને કાળનું અનાદિ-અનતપણુ માન્યુ છે. પ્રત્યક્ષવાદી આર્વાકને તો દિશા, કાળ વિગેરે બાબત વિચાર કરવા જેવું જ નથી લાગ્યું. શન્યવાદી બૌદ્ધ પણ દિશા ને કાળ ભલે આપણી નજરે સત્ય લાગે તો પણ એને અવરતુ તરીકે ઓળખાવે છે. વેદાન્ત પણ એને મળતી જ વાત કહે છે. સાખ્ય અને યોગમત પ્રમાણે દિશા ને કાળ અજ્ઞેય પ્રકૃતિની અદર બીજરૂપે હુપાયેલાં ગ્રહે છે. એક માત્ર કૃષ્ણાદમત દિશા, કાળ અને પરમાણુની સ્વતંત્રતા સ્વીકારે છે, વૈશેષિક દર્શનની જેમ જેન દર્શન એ બધાનું અનાદિ અનત-પણુ કબૂલ રાખે છે.

ભારતીય દર્શનના સુચુક્તિવાદરૂપ વૃક્ષનાં આ બધા સુદર કળ-પુલ છે. ન્યાય દર્શનમાં યુક્તિપ્રયોગ સાર જેવું સ્થાન રોકે છે. તર્કવિદ્યાની જટિલ નિયમાવલિ આ ન્યાય દર્શનના એક અગભૂત છે ગૌતમ દર્શનમાં હેતુચીનાદિનું ખૂબ સરસ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ જૈન દર્શન જગતના દાર્શનિક તત્ત્વોનો એક સમૃદ્ધ ભંડાર છે એમ કહું તો ચાલે આ જૈન દર્શનમાં તર્કોદિ તત્ત્વોની છટા-દાર આલોચના મળે છે. એ સબધે ન્યાય દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી જો કોઈ એમ માને કે ન્યાયદર્શનનો અભ્યાસ કર્યા પછી જૈન-દર્શનનો અભ્યાસ કરવાની કંઈ જરૂર નથી તો તે છેતરાશે

કારણ કે જૈનદર્શન અને ન્યાયદર્શન વચ્ચે સમાનતા હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. સ્યાદાદ અથવા સંપ્રભાંગી નથ નામે જૈનદર્શનમાં જે સુવિખ્યાત યુક્તિવાદની અવતારણી જોવામા આવે છે તે ગૌતમ દર્શનમાં પણ નથી. એ યુક્તિ વાદ જૈનોનો પોતાનો જ અને એમના ગૌરવને દીપાવે એવો છે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનને કેટલું હિચ્ચ સ્થાન છે તે એટલા પરથી સમજાશે. કેટલાકોએ જૈનદર્શનને બૌદ્ધ-દર્શન જેવુંજ માની લીધું હતું. લૉસેન અને વેમરે એવી ભૂત્ત કરી હતી. ઇ. સ ના સાતમા સદ્કામાં હ્યુએનસંગે પણ એમજ માની લીધેલું. જોકાળી અને યુલરે એ ભૂલ ભાંગી. એમણે જૈનધર્મને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યો એટલું જ નહોતું પણ યુદ્ધની પૂર્વે પણ એ હતો એમ પૂરવાર કર્યું. હું અહીં પુરા-તત્ત્વ સંબંધી વિષયની ચર્ચા કરવા નથી માગતો. મેં ઉપરજ કહી દીધું છે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના જેમને પ્રવર્તકો માનવામાં આવે છે તેમની પૂર્વે ઘણા વખત પહેલાં, બૌદ્ધ અને જૈન હયાત હતા. બૌદ્ધમતને યુદ્ધે ઉપજાવ્યો નથી તેમ જૈનધર્મને મહાવીરે કઈ પહેલવહેલો પ્રવર્તકો નથી. જે વિરો-ધમાંથી ઉપનિષદ્ ઉપજ્યાં તે જ વિરોધમાંથી-વેદશાસન અને કર્મકાંડની વિરૂદ્ધ જૈન અને બૌદ્ધ બહાર આવ્યા, હ્યુએનસંગે શા સાદે જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મનો અંદરનો અણો તે એટલાજ ઉપરથી સમજાશે. તે જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે બૌદ્ધધર્મનો પ્રબલ પ્રતાપ હતો. જૈનદર્શનની જેમ બૌદ્ધો પણ અહિંસા અને ત્યાગનો ઉપદેશ આપતા. વૈદિક ક્રિયાક-લાપની સામે બૌદ્ધોએ જે બળવો જગાડ્યો હતો તેમાં અહિંસા અને ત્યાગ એ બે શસ્ત્રો બચાવ તેમજ આક્રમણ

કરવામાં પણ છૂટથી વપરાતાં. અવૈદિક સંપ્રદાયો પણ અહિંસા ને ત્યાગનો પક્ષપાત ધરાવતા. વૈદિક યજ્ઞો હિંસાથી ખરડાયેલા અને આ લોક તથા પરલોકના ક્ષણિક સુખના અર્થે જ યોગ્યતા હતાં.

જૈન-સંપ્રદાયે વેદશાસનની ધુસરી ફગાવી દીધી અને અહિંસા તથા વૈરાગ્ય ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. એથી સામાન્ય જોનારને બૌદ્ધ તથા જૈન એક ચરખા લાગ્યા. બન્ને વેદવિધિ અગ્રાણ માનતા અને અહિંસા તથા ત્યાગ તરફ ખુલ્લું વલણ બતાવતા. એક વિદેશી મુસાફર, ઉપર કહ્યું તેવું બહારનું સ્વરૂપ નીહાળી જૈન તથા બૌદ્ધને એક માને એમા કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી એ સિવાય બન્ને સંપ્રદાયોમા આચાર-વિચારનું પણ કંઈક મળતાપણુ હતું છતાં તાત્ત્વિક દષ્ટિએ સંપૂર્ણ અલગ હતા એ વાત હવે ધણી સમજવા લાગ્યા છે. દાખલા તરીકે એમ કહી શકાય કે સંસારના ક્ષણિક સુખોને ત્યાગ કરી, ખૂબ સખત સંયમ પાળવો-જીવનને ક્રમે ક્રમે વિશુદ્ધ બનાવવું અને મોક્ષ મેળવવો એ બારતવર્ષના પ્રત્યેક દર્શનનો ઉદ્દેશ હોય છે. પણ એથી કરીને બધાં દર્શનો તત્ત્વતઃ એક જ છે એમ ન કહેવાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા જેમ એકબીજાથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે તેમ દર્શનો અને સિદ્ધાંતો પણ બહારથી સમાન દેખાવા છતાં ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. એક સમય એવો હતો કે જે વખતે બૌદ્ધ અને જૈનો સંપૂર્ણ ત્યાગને પોતાના આદર્શરૂપ માનતા એટલે આચારોમાં પણ સામાન્ય સાદચ્ચ દેખાતું, પણ વસ્તુતઃ તેઓ ભિન્ન હતા. એકે બીજાની પાસેથી અમુક નીતિ ઉછીની લીધી છે એમ

કહેવું એ પણ બરાબર નથી. એટલું કહી શકાય કે વૈદિક સપ્રદાયના નિષ્કુર ક્રિયાકાંડને અંગે જે વિરોધ અને વિપ્લવ થયો તેને લીધે ઉભય પક્ષોને એક સરખો સામનો કરવો પડ્યો-એક સરખી કિલ્લેબંધી કરવી પડી હોય.

જેના ઊંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે તત્ત્વ દષ્ટિએ જૈન અને બૌદ્ધ પરસ્પરથી વિભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે. બૌદ્ધ મત શૂન્યને જ વળગી રહે છે, જૈનો ધણા પદાર્થ માને છે બૌદ્ધ-મતમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, પરમાણુનું અસ્તિત્વ નથી, દિશા, કાળ અને ધર્મ (ગતિ સહાયક) પણ નથી, ઈશ્વર પણ નથી. જૈન મતમાં એ બધાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવું એટલે શૂન્યમાં ભળી જવું; પણ જૈનમતમાં મુક્ત જીવેને અનંત જ્ઞાન-દર્શન-આદિત્રય અને આનંદત્રય માનવામાં આવ્યા છે અને એ જ સાચું જીવન છે. બૌદ્ધ દર્શનના કર્મ અને જૈન દર્શનના કર્મ પણ જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાયા છે.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની સાખા નથી એટલું તો સહેજે સિદ્ધ થાય છે. બૌદ્ધ દર્શન કરતાં સાંખ્ય દર્શનની સાથે જૈન દર્શનનું મળતાપણું અધિક પ્રમાણમાં હોય એમ લાગે છે. સાંખ્ય અને જૈન એ બન્ને વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નથી માનતા અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારે છે. વળી એ બન્ને જીવથી જૂદું અજીવતત્ત્વ માને છે, પણ એ ઉપરથી એકે બીજાની પાસેથી ઊછીનું લીધું છે અથવા તે એક મૂળ છે અને બીજા સાખારૂપ છે એમ ન કહી શકાય કારણ કે ખારીકોથી જોઈએ તો સાંખ્ય અને જૈનનું બહારનું સ્વરૂપ સામાન્ય હોવા છતાં હીનરમાં ઘણો ભેદ છે. હાખલા તરીકે

સાંખ્ય દર્શને અશ્વત્ત્વ એટલે કે પ્રકૃતિ એક જ માની છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં અશ્વત્ત્વના પાંચ ભેદ છે અને એ પાંચમાં પુદ્ગલ તો અનતાનંત પરમાણુમય છે. સાંખ્ય બે જ તત્ત્વ માને છે ત્યારે જૈન દર્શનમાં ધણાં તત્ત્વો છે. એક બીજો મુખ્ય ભેદ એ છે કે કપિલ દર્શન ધણે અંશે ચૈતન્યવાદી દેખાય છે ત્યારે જૈન દર્શન જાણે કે જડવાદની નજીકમાં જતું હોય એમ લાગે છે. (પરંતુ અહીં કોઈ એવી ભૂલ ન કરે કે સાંખ્ય દર્શન પૂર્ણરૂપે ચૈતન્યવાદી છે અને જૈન દર્શન જડવાદી છે. લેખકનો એમ કહેવાનો મુદ્દલ આશય નથી.) સાંખ્ય દર્શનના અભ્યાસીને સૌ પહેલાં એવો પ્રશ્ન ઉદભવે કે “પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શું ?” એ જડસ્વરૂપ છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ ? હવે પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ જડ છે એમ તો માની શકાય જ નહીં. સાધારણ રીતે આપણે જોને જડ કહીએ છીએ તે તો પ્રકૃતિની વિકૃતિક્રિયાનું છેલ્લું પરિણામ હોય છે, તો પછી પ્રકૃતિ એટલે શું સમજવું ? જૂદા જૂદા ભાવવાળા ગુણોની સામ્યાવસ્થા એ જ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એવી મતલબનું એ સાંખ્ય દર્શને અસ્પષ્ટરૂપે લક્ષણ આપ્યું છે, પણ ધન્દિયગ્રાહ ઉપરોક્ત જડ પદાર્થો, વિભિન્નભાવી ગુણત્રયની સામ્યાવસ્થારૂપ તો નથી જ એ દેખીતી વાત છે ‘બહુ’ ની અદર જે ‘એક’ છે, વિવિધ સધર્મણુપરાયણ ગુણુપર્યાયોની અંદર પણ જે પોતાનું એકત્વ અથવા અદ્વિતીયત્વ જાળવી શકે છે તેને તો જડ પદાર્થ કહેવા કરતા અધ્યાત્મ-પદાર્થ કહેવો એ વધારે હચિત છે ભૂથોદર્શન તેમ જ તત્ત્વવિચારણા પણ એ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. ભિન્નભિન્ન ભાવવાળા ત્રણ ગુણુત્રયે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ જો જગદવિવર્તરૂપી ક્રિયા સતત કરી રહી હોય તો

પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ અને તેની સતતિને પ્રકૃતિના આત્મ-વિકાસના સાધનરૂપ માનવાથી સાંખ્યે કહેલી જગત-વિવર્ત ક્રિયા બગાડ સુમળ્ય છે.

પ્રકૃતિતત્ત્વને અધ્યાત્મપદાર્થરૂપે માન્યા સિવાય બીજો ઇલાજ નથી. અને પ્રાચીન કાળમાં કોઇને એવી દૃષ્ટિના નહીં આવી હોય એમ પણ ન કહી શકાય. કોપનિપદની ત્રીજી વક્ષીના નીચેના ૧૦-૧૧ માં સ્લોકમાં પ્રકૃતિને અધ્યાત્મસ્વ-ભાવરૂપે ઓળખાવી છે અને સાંખ્યદર્શનને વેદાન્ત દર્શનમાં પરિણમાવવાનો એ બુદ્ધો પ્રયત્ન હોય એમ પણ લાગશે.

इन्द्रियेभ्यः पराग्र्याः अवैभ्यश्च परं मन ।

मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुण्यः परः ।

पुष्पाव परं किञ्चिन्मा काष्ठा सा परा गति ॥

“ઇન્દ્રિયો કરતાં અર્થો શ્રેષ્ઠ છે, અર્થ કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ, બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા, મહત્ કરતાં અવ્યક્ત, અવ્યક્ત કરતાં પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે. પુરૂષ કરતાં બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. પુરૂષ જ સીમા અને શ્રેષ્ઠ ગતિ છે.”

જૈન દર્શનની માનીનતા એથી સાવ જૂદી છે જૈન દર્શન અર્જવ તત્ત્વ માને છે. સંખ્યામાં તે એક કરતાં વધુ છે એટલું જ નહીં પણ અણવને અનાત્મસ્વભાવ માન્યો છે. હિંદુ ખતાબુ તેમ સાંખ્યના અણવતત્ત્વને કિંવા પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ-રૂપે પરિણમાવી શકાય; પરંતુ જૈન દર્શનમાંના અણવ તત્ત્વને તો કોઇ રીતે જીવ સ્વભાવની કોટિમાં મૂકી શકાય જ નહીં. આ અણવ પાત્ર છે-પૃથ્વિ નામના જડ પરમાણુ, ધર્મ નામનું દ્વિતીયતત્ત્વ (કર્માસ્તિકાય) અધર્મ નામનું ત્રિતીયતત્ત્વ

આણ, દિશા, કાળ, ગતિ અને આત્મા વગેરે તત્ત્વવિચારમાં એ બન્ને દર્શન લગભગ એકરૂપ છે, પણ જૂદાજૂદ જોવા જઈએ તો પણ ધણી મળી આવે. વૈશેષિક દર્શન વિવિધતાવાદી હોવાનો દાવો કરે છે, છતાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી તે પણ એકત્વવાદ તરફ ગતિ કરે છે, પરંતુ જૈન દર્શન એના વિવિધ તત્ત્વો ઉપર આગ્રહણે ઉભું રહી શકે છે.

ઉપસંહારમાં એટલું કહી દઉં કે જૈન દર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં બૌદ્ધ, ચાર્વાક, વેદાન્ત, સામ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. એ પોતાની ઉત્પત્તિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બહુવિધ તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિત્વવાળું છે.

જૈન દષ્ટિએ ઈશ્વર

ઈશ્વર એટલે શું ?

"બ્રહ્મા અને નક્ષત્રોથી ભરપૂર એવા આ અનંત વિશ્વનો કોઈ એક સરજનહાર હોવો જોઈએ એ સરજનહારની જ આજ્ઞાથી નિયમિત રીતે સૂર્ય ચંદ્ર હોય છે, એના જ શાસનને માની પવન ધડીભર આરામ ભોગવ્યા વિના સતત વહે છે, વરસાદ પડે છે, સત્તાપ માત્ર શમે છે, પશુ-પક્ષી-તર-લતા-શુભ્ર જન્તુ સર્વ નવજીવન પામે છે. સરજનહાર ન હોય તો આ સુખ દુઃખમય જગત, આવું નિત્યમૃતન, વિચિત્ર અને નિયમબદ્ધ રહી જ ન શકે." આમ સામાન્ય માણસો માને છે અને જોઈ શકતો નથી છતાં એક સ્રષ્ટા હોવો જોઈએ અને તે જ ઈશ્વર છે એમ કહે છે. હિન્દુઓ જ નહીં પરંતુ ખ્રીસ્તીઓ, મુસલમાનો અને યાહુદીઓ પણ એવા સરજનહારને જ ઈશ્વરને નામે ઓળખે છે.

‘સ્રષ્ટાવાદ’ પાશ્ચાત્ય દર્શનમાં “થિ-ઈઝમ” (Theism) નામે ઓળખાય છે. સ્રષ્ટાવાદના પ્રતિપાદનમાં તેઓ કંઈક આવી મતલબનું કહે છે:—“એક ઘડીયાળ લ્યો, એના કાંટા તથા સ્પ્રીંગ વગેરે જુઓ; એ બધાં કેવી નિયમિત રીતે પોતપોતાનાં કામ કરે છે એ તપાસો, તમારી ખાત્રી થશે કે આ યંત્ર કાંઈ એક યુદ્ધિમાન સિવાય બની શકે નહીં. ઘડીયાળ ઉપરથી એ ઘડીયાળનો એક ‘મેકર’ છે એમ જરૂર તમને લાગશે. હવે તમે અસીમ-અનંત આકાશ તરફ નજર કરો. કેટકેટલા ગ્રહો-નક્ષત્રો પોતપોતાની મર્યાદામાં વ્યવસ્થિત રીતે વિચરે છે તે તપાસો. તમને ક્યાંઈ ગરબડ-ગોટા જેવું નહીં દેખાય. આકાશ જ શા સાફ? પૃથ્વીના પેટાળમાં હિંમ્મ ઉતરીને જુઓ. એક ઉપર બીજું, બીજા ઉપર ત્રીજું એમ કેટકેટલા થર પથરાયલા રહ્યા છે? આ પૃથ્વી એક વાર વરાળના પિંડ જેવી હતી. એની ઉપર દ્રાણુ જાણે કેટલીયે જાતનાં સંસ્કારો થયા અને આખરે આપણા જેવા મનુષ્યો તથા બીજા અસંખ્ય પ્રાણીઓને રહેવા લાયક બનાવી ઝાડ-પાન-ફળ વગેરેનો વિકાસ જુઓ! કમવિકાસની આ અવિચ્છિન્ન ધારામાં શું તમને કોઈ પરમ યુદ્ધિશાળીનો હાથ નથી જણાતો? બીજું બધું જવા ઘો એકલા શરીરનો જ વિચાર કરો. પશુ-પક્ષીના અગ-પ્રત્યંગ ગોઠવવામાં કેટલી ખૂબી અને કેવી જીણવટથી કામ લીધું છે? માણસના અગો-પાંગતી ગોઠવણ કેટલી અદ્ભુત છે?” પાશ્ચાત્ય સ્રષ્ટાવાદીઓ આમ કહી ખૂબ ખૂબ પ્રમાણે આપી કહે છે કે એક યુદ્ધિમાન સરજનહાર જરૂર હોવો જોઈએ એ જ ઈશ્વર. એની અનંત કૃષ્ણા જગત-સૃષ્ટિરૂપે જ પ્રકાશ પામી રહી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં પણ ધગધગ એવી જ યુક્તિઓ કર્તાવાદના પક્ષમાં આપાતી. નૈયાયિકો આ વાદના મોટા પરિપોષક ગણાય છે. શંકરમિત્ર કહે છે.

एव कर्माऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्ग तथाहि ।

क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति ॥

અર્થાત્ ધડો એક કાર્ય-પદાર્થ છે કુલકાર એનો કર્તા છે. એ જ પ્રમાણે ધરતી વિગેરે કાર્ય-પદાર્થો છે. એનો પણ એક કર્તા-ઈશ્વર છે

न्याय-मतानी व्याख्या करतां એક આચાર્ય કહે છે -

‘ विवादपदभूतम् भूमधरादि बुद्धिमद्विषेयम्, यतो निमित्ताधीनात्म-
लामम्, यद् निमित्ताधीनात्मलामम् तद् बुद्धिमद्विषेयम् यथा मंदिरम्,
तथा पुनरेतन्, तेन तथा—”

અર્થાત્-પૃથ્વી, પર્વત વિગેરે કાર્ય-પદાર્થો છે. નિમિત્ત-વશ એ ઉત્પન્ન થાય છે. નિમિત્તને લીધે ઉત્પન્ન થાય એટલે એનો કોઇ એક કર્તા હોવો જોઇએ. દાખલા તરીકે મંદિર. મંદિરનો નિર્માતા કોઇએક યુદ્ધિમાન હશે એમ કપૂલ કયા વિના છુટકો નથી. એ જ પ્રમાણે પૃથ્વી, પર્વત વગેરેનો એક યુદ્ધિમાન સૃષ્ટિકર્તા છે એ માનવું પડે છે.

ન્યાયાચાર્યોની માન્યતા પ્રમાણે પર્વત વગેરે કાર્ય-પદાર્થ છે, કારણ કે તે આવશ્ય છે. એટલે કે ન્હાના ન્હાના ચગ્માણુઓની રચના છે. પરમાણુ પોતે તો અચેતન છે. એનો કયોજક ચેતનાવિશિષ્ટ યુદ્ધિમાન કર્તા હોવો જ જોઇએ. આ યુદ્ધિમાન કર્તા એ જ ઈશ્વર. કંઈકાવશ ઈશ્વર આ સૃષ્ટિ રચે છે. ન્યાયાચાર્યોની એ સંક્ષિપ્ત માન્યતા છે.

‘થી-ધ્રુમ’ અથવા પાશ્ચાત્ય સ્રજાવાદની વિરૂદ્ધમાં અનેક પ્રમાણો આપી શકાય. જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં બુદ્ધિમતા જેવી કોઇ વસ્તુ નથી એમ ધણા દાર્શનિકો કહે છે. ગ્રહ-નક્ષત્રાદિમાં જે એક પ્રકારની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તે તો જડ પદાર્થ સંબંધી નિયમનુ જ ફલ છે; એ કંઈ બુદ્ધિશાલી ધ્રુવરની પોતાની વ્યવસ્થા નથી. પૃથ્વીના પડમાં પણ કંઈ કોઈ કારીગરની કરામત નથી. જડ પદાર્થ-સંબંધી નિયમો જ એમાં સુખ્ય ભાગ ભજવી રહ્યા છે. જીવ-જંતુની ઉત્પત્તિમાં પણ એ જડ-પ્રકૃતિની જ લીલા સમાયેલી છે, બુદ્ધિ કે કળા જેવું કંઈ જ નથી. પ્રાણીઓની શરીર રચનામાં ક્રમોન્નતિ શિવાય બીજું કંઈ નથી. આજે પણ જીવોને ફેટલાક અંગ પ્રત્યગ નકામા વેંદારવા પડે છે એટલું જ નહીં પણ એ જ એનાં જીવલેણ બને છે. સંસારની વિચિત્રતા ધારીને જોશો તો રોજ કોણ જાણે ફેટલાય જીવ નકામાં મરી જાય છે-ફેટલાયને અકાળે પોતાની જીવનક્ષીલા સંકેલી લેવી પડે છે. આ બધું જોયા પછી ફેટલાક દાર્શનિકોએ સ્રજાવાદને તિલાંજલિ દઈ દીધી છે. તેઓ કહે છે કે ધ્રુવરને સૃષ્ટિ રચવાની જરૂર જણાઈ એમ કહેવાથી આપણે એને અસીમને બદલે સસીમ-મર્યાદિત અને ન્હાનો બનાવીએ છીએ. ધ્રુવરમાં કંઈ જાણી શકીએ એમ જો કોઈ કહેવું હોય તો એ વાત માનવા જેવી નથી. જગત આખું શોધી વળો, કપાંઈ કંઈ જાણીને અશ નહીં જણાય. જગતમાં ફેટફેટલાં રોગચાળા ચાલે છે, ફેટલી અનાથ વિધવાઓ ઉન્હાં નિઃસ્વાસ નાંખે છે, ફેટલા માબાપ પોતાના બહાલા પરિવારના સ્ત્રી ઉપર અશ્રુ ઢાળે છે, ફેટફેટલા ધરતીકંપ થાય છે, ફેટફેટલા બુદ્ધો અને

અન્યાયોની ઝડી વરસે છે ? આ બધું જોતાં કોઈ પણ સુદૃઢ દૃષ્ટિવાળાને ઇશ્વરની કૃષ્ણાનો અણુ સરખો પણ ન દેખાય.

ન્યાય દર્શને પ્રશ્નેલા ઇશ્વરવાદની વિરૂદ્ધમાં જૈનાચાર્યોએ વાઘો ઉઠાવ્યો. એમણે પ્રશ્ન કર્યો- પૃથ્વી વિગેરેને સાવચત્ર શા સારું કહેવાં ? દ્રવ્યથી એ અનાદિ છે એમ તો તમે- નૈયાયિકો પણ કબૂલો છો. પર્યાયથી એ જરૂર અનિત્ય અથવા ઉત્પાદ-વિનાશવાળાં છે, પણ એટલા જ ઉપરથી એને સરજનહાર ઇશ્વર છે એમ કંઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય ? આત્માના પણ વિવિધ પર્યાય છે અને એ અવસ્થાંતર પણ પામે છે, છતાં નૈયાયિકો આત્માને કાર્ય-પદાર્થ નથી માનતા. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ઇશ્વર પંચશૂતના પૂતળાથી જૂદો જ જાતનો છે, Transcendent Being છે તો પછી એનો અને પરમાણુનો સબધ સભવે જ શી રીતે ? વૃક્ષને શાખા પુટે છે અને પત્ર-પુષ્પ પ્રગટે છે એમાં શુદ્ધિમત્તા જેવું શું છે ? પાશ્ચાત્ય પડિતોની જેમ જૈનો પણ કહે છે કે ઇશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવાથી એ આપણા જેવો જ અમુક્ત-સસીમ પુરુષ Anthropomorphic બની જાય છે. જૈનાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે કહ્યું છે કે-

“જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાચારતાદિ કર્તૃના ન સચરીરેતરતા इत्यप्य-
સગતમ્ શરીરામાવે સદાધારત્વસ્યાપ્યસંભવાત્ મુક્તાત્નત્ત-—

ઇશ્વરને જો જગતકર્તા માનીએ તો તેને શરીરવાળો માનવો પડે, કારણ કે શરીર વિના જગત જેવો એક મોટો સાવચત્ર પદાર્થ બની જ શકે નહીં. નૈયાયિકો કહે છે કે શરીરની એવી કંઈ ખાસ જરૂર નથી, કારણ કે જગત રચના-સંબંધી ઇશ્વરનાં જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને પ્રયત્ન બસ છે. જૈનો

પાસે એનો પણ જવાબ છે. તેઓ કહે છે કે-શરીર જ ન હોય તો જ્ઞાન, ચિકીત્સા અને પ્રયત્ન ક્યાં રહે ? મુક્તાત્માની જેમ ઈશ્વર અશરીરી હોય તો તેનામાં પ્રયત્ન જેવું સબવર્ણ નથી એવાથી સંસાર ન રચાય. મતક્ષબ કે ઈશ્વરને જગત-ત્રણા માન્યા પછી એને શરીરવાળો માન્યા સિવાય છુટકો થતો નથી અને શરીરવાળો થયો એટલે એ પણ આપણા જેવો જ મર્યાદિત અને ન્હાનો બની જવાનો. કર્ણાથી ત્રેરાઈ ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ રચી એ કથનના સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય નિરીશ્વરવાદીની જેમ પ્રમેયકમલમાર્તડકાર કહે છે કે—

“નહિ કરુણાવતા યાતનાશરીરોત્પાદકત્વેન પ્રાણિના હુજોત્પાદકત્વ યુક્તમ્—” ઈશ્વર કર્ણાણુ હોય તો જીવને આટ આટલી યાતનાઓ ભોગવવી પડે એવું શરીર શા સારૂ ધડયુ ?

માણસને સંસારમા ધણા ધણાં દુઃખ ભોગવનાં પડે છે. એને માટે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વર પોતે જવાબદાર છે. આ આક્ષેપ-માથી ઈશ્વરને બચાવવા પાશ્ચાત્ય થિ-ઈરિટો કહે છે કે માણસ પોતાનાં વાવેલાં બીજ લણે છે. માણસ પોતે જ પોતાનાં દુઃખ માટે જવાબદાર છે. ઈશ્વર તો માણસોનાં સુખ માટે નિરતર-સતત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. એની બ્યવસ્થામાંથી પ્રાણીને સુખ જ મળે એવી ગોઠવણ કરી રાખી છે. માણસ પોતાના લોભ અને કુડ-કપટને લીધે દુઃખ, રોગ, શોક વ્હોરી લે એમાં કોઈ શું કરે ? ઈશ્વરને વચમાં સડોવવાની કશી જરૂર નથી. આ બચાવ બરાબર છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે ધણીવાર સજ્જન માણસને પણ આપણે દુઃખ શોક સતાપના કુગર નીચે દબાતો જોઈ શકીએ છીએ.

આચીન યાહુદીઓ કહેતા કે “ ઇશ્વરે તો માણસોને સારૂ
 સામાન્યતઃ સુખની જ વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ માણસ
 સીધે માર્ગે ન ચાલ્યો, અન્યથા માર્ગે ઉતર્યો—એટલે જ ઇકન
 ઉદ્ધાનમાંથી એને રજા મળી એ અતિ જુના કાળના પાપની
 મજા માણસ જાત આજે ભોગવી રહી છે એ પાપના
 પરિણામે માનવજાત વંશપરપરાથી રોગ, શોક, મૃત્યુ વિગેરે
 યત્રણ્યો વેડે છે.” કેટલી વિચિત્ર વાત છે ? આદમ અને
 ઇવના પાપની સજા, કાળની આદિથી માઠી આજ ધડી
 સુધી એના વંશવારસને ભોગવવી પડે એમાં કંઈજામયની
 કંઈજા ક્યાં રહી ? ભારતવર્ષ માનવજાતિનાં દુઃખ, કષ્ટ, જન્મ
 જરા, મૃત્યુ વિષે જે ખુલાસા આપે છે તે કંઈક યુક્તિ-
 સંગત છે નૈયાયિકા વિગેરે ભારતીય દાર્શનિકો માને છે કે
 જીવનાં સુખ-દુઃખ એ એનાં પોતાના પરિણામ છે કર્મફળ
 અથવા અદૃષ્ટને લીધે જન્મજન્મમાંતરમાં જીવ ભોગાયતન
 દેહાદિ મેળવી, કર્મોત્સારે સુખ-દુઃખાદિ અનુભવે છે ઇશ્વર
 કંઈજાણુ છે, છતાં જીવને પોતાના અદૃષ્ટને લીધે દુઃખો
 ભોગવવાં પડે છે. નૈયાયિકો આ સમયમાં જે દલીલ આપે
 છે તે સમજવા જેવી છે. તે કહે છે કે ‘ મહાભૂતાદિમાંથી
 દેહ નિર્માય છે, પણ કેવા પ્રકારના ભોગને ઉપયોગી દેહ
 કરવો એનો આધાર અદૃષ્ટ ઉપર છે મહાભૂત અને અદૃષ્ટ
 બંને અચેતન છે. એથી કરીને મહાભૂત અને અદૃષ્ટને
 સહાય કરવા, જીવને એના કર્મનો બદલો આપવા એક
 સચેતન સંરજનહારની જરૂર છે.’ ન્યાયાચાર્યોના મતાનુસાર
 આ સંરજનહાર એ જ ઇશ્વર.

નૈયાયિકોની આ દલીલનો જૈનો જવાબ આપે છે: ધર્મમાં કશું ભરી હોય છતાં જો એ જીવનાં દુઃખ દૂર કરી શકે નહીં, ભોગાયતન દેહાદિનો આધાર અદૃષ્ટ ઉપર જ હોય તો પછી ધર્મ માનવાની જરૂર ક્યાં રહે છે ? જીવ પોતાના કરેલા કર્મને લીધે, અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રજળે છે. વિવિધ દેહ ધરી કર્મનાં ફળ ભોગવે છે, એટલું કહેવાથી બધી વાત પતી જાય છે. જો એમ કહેતા હો કે અચેતન પરમાણુમાંથી, સચેતન ધર્મરતી સહાય વિના કય રીતે દેહ ધારણ કરી શકાય તો જૈનો એના જવાબમાં કહે છે કે કર્મ પુદ્ગલ છે અર્થાત્ પરમાણુઓનો એ સ્વભાવ છે જીવના રાગ-દ્વેષ અનુસાર કર્મ-પુદ્ગલો પોતે જ જીવમાં આશ્રય પામે છે અને એ વડેજ ભોગાયતન દેહાદિ પરિણમે છે. મતલબ કે જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતસૃષ્ટિ નથી, ધર્મ સરજનહાર હોય શકે નહીં

તો પછી ધર્મ એટલે શું સમજવું ?

પાત્રાત્ય વિહાનોમાં થોડા એવા દાર્શનિકો છે કે જે સરજનહાર તથા જીવ એ બેને જૂદા પાડી નાખવાથી સરજનહાર પોતે બહુ ન્હાનો બની જાય એમ માને છે, એટલે તેઓ ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ સત્તા કે સત્ત્વનો અસ્વીકાર કરે છે. આ દાર્શનિકો “ પાન થિ-છરટ ” ના નામે ઓળખાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિક પામેનેડિસ તથા હલિયાટીક સંપ્રદાયના દર્શનમાં “ પાન-થિ-ધર્મ ” નો આભાસ મળે છે પ્લેટોના સિદ્ધાંતોને એરિસ્ટોટલે જે નવું રૂપ આપ્યું તેમાં પણ આ પાન-થિ-ધર્મ અથવા ‘વિશ્વદેવવાદ’ ભર્યો છે. મધ્યયુગમાં આભાસ રોઈસ બહુ વિખ્યાત “વિશ્વદેવવાદી” હતો તત્ત્વદર્શી-ચૂડામણિ

સ્થિતોઝા વર્તમાન યુરોપનો વિશ્વદેવવાદનો મોટો પ્રવર્તક ગણાય છે. સુપ્રસિદ્ધ હીગેલ, શોપનહાર વિગેરે જર્મન દાર્શનિકો “ પાન-થિ-ઈસ્ટ ” મનાય છે. વિશ્વદેવવાદનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે—“જીવ કે અજીવ-જગતના બધા પદાર્થો એકાન્ત સત્ છે અને સતમાત્ર ઇશ્વરના વિકાસ તથા પરિણતિરૂપ છે, ઇશ્વર સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. જીવવા જીવે તમને હાલે દેખાય પણ મૂળમાં તો એક છે, ઇશ્વરની સત્તાને હીધે જ સૌ સત્તાવાન છે, ઇશ્વરના પ્રાણે જ બધા પ્રાણવાન છે. બસ, એક ઇશ્વર છે; બાકી બીજું કંઈ જ નથી. જગત જીવું છે, એક પૃથક્ સત્તા છે એ ભ્રમણા છે.”

ભારતવર્ષમાં પણ ઘણા જુના કાળથી અદ્વૈતવાદીઓ એ જ પ્રમાણે જગતના પદાર્થસમૂહની સત્તા તથા વિવિધતાની અવગણના કરી વ્રહ્મ સત્યં જગન્મિય્યા ના મંત્ર સુચાવી રહ્યા છે માયાવાદ એ બ્રહ્માદ્વૈતવાદનું રૂપાંતર માત્ર છે. એ મત પ્રેમાણે “બ્રહ્મ જ અબદ, અદ્વિતીય સત્ છે, સત્તામાત્ર છે.” જીવ, અજીવ એ બધું અસત્ છે; એકમાત્ર બ્રહ્મ જ સત્ છે. જો કોઈ એમ કહેતું હોય કે “હું છું, તે છે, તમે છો” તો એ બધો અવિદ્યાનો જ વિલાસ છે એમ સમજવું. ખરૂં જોતાં “હું” જેવું કંઈ નથી, “તમે” પણ નથી અને “તે” જેવી પણ કોઈ વસ્તુ નથી. જો કંઈ હોય તો તે ‘एकमेवाद्वितीयम्’ બ્રહ્મ જ છે. આ નિત્ય નિરંજન બ્રહ્મ, માયાના પ્રતાપે બ્રહ્માંડના ‘ઇશ્વર’ રૂપે પ્રતીત થાય છે.

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यग ईश्वरः ।

અને એ જ નિત્ય-નિરંજન, અદ્વિતીય બ્રહ્મ, અવિદ્યાને હીધે વિવિધ નામ તથા રૂપવાળું બની બહુ જીવરૂપે પ્રતીત

થાય. ખરૂં લેતા તો કેવળ બ્રહ્મ જ છે. માયાના પડળમાંથી એને લેધએ છીએ ત્યારે તે ધ્રુવર લાગે છે અને અવિદ્યાના અધારમાં એને લેધએ છીએ ત્યારે એ ‘એકમેવાદ્વિતીયમ્’ અનંત સખ્યા અને અનંતવિધ જીવરૂપે જણાય છે. જીવ પોતે જ ધ્રુવર છે; જીવ પોતે જ બ્રહ્મ છે.

‘પાન-ચિ-દ્વ્યમ’ ના યુક્તિવાદમાં રહેલા દોષો ધણા દાર્શનિકોએ વીણી કાઢ્યા છે. જગતની વસ્તુઓ અને ભાવનાઓનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું એ તત્ત્વવિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે. એવા પ્રયત્નોમાંથી દર્શન જન્મે છે વિશ્વદેવવાદ જગતની પ્રકૃતિ નક્કી કરવાને બદલે ઉલટો જગતને જ મૂળમાંથી ઉઠાવી દે છે. સસારની એની વ્યાખ્યા કેટલી વિચિત્ર છે? જગતની વસ્તુઓ અને ભાવનાઓની સત્યતા પણ સ્વીકારવાની એ ના પાડે છે. આ વાત કોને ગળે ઉતરે? જગતના આટલા બધા પદ્ધતીમાં કોઈ પ્રકારનો રૂપભેદ નથી, બધા જ કોઈ એક મહાસત્તા (Pure Being) ના વિકાસમાત્ર છે —બધા એક છે, આ સિદ્ધાંત પ્રત્યક્ષવિરૂદ્ધ જેવો નથી લાગતો? જીવોમાં કંઈ ભેદ ન હોય, વસ્તુતઃ સધળા જીવો એક મહા સામાન્યનો વિકાસમાત્ર હોય તો પછી “સ્વાધીન દ્વ્યમ્” (Freedom of will) જેવું શું રહે? પછી તો જીવ જે સારાં નરસાં કર્મ કરે તેને માટે કોઈ જવાબદાર જ નથી રહેતું, અને પાપ-પુણ્ય ન હોય તો યુક્તિની વાત જ શી કરવી?

પ્રાચીન કાળમાં, ભારતવર્ષને વિષે જૈનાચાર્યોએ બ્રહ્મા-દૈતવાદીને કંઈક એવા જ સંણુસંણુતા જવાબ આપ્યા છે. તેઓ કહેતા કે—“ જો જગતને એકાન્ત અસત્ અથવા

કાલ્પનિક સત્તા જેવું માનતા હો તો પછી તમારી પોતાની સત્તા જેવું કંઈ નથી રહેતું. જગત એક સત્ પદાર્થ જેવું માન દેખાય જ છે વસ્તુતઃ નથી, એમ જે તમે કહો છો તેનાં પૂરતાં કારણો તમે આપી શકતા નથી. એટલે તમારું કહેવું માની શકાય એવું નથી. જગત સત્ છે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જગતની અનેકાનેક વસ્તુઓ અને એની વિવિધતાઓ તમે નજરે નજર નિહાળી શકો છો. નજરે દેખાય છતાં ન માનવું એમ તમે શા આધારે કહો છો ? બ્રહ્મરૂપ આત્મા જે સત્ પદાર્થ હોય તો બ્રહ્મની જેમ સદૃશ્યે પ્રતીયમાન ભાવસમૂહ અસત્ કેમ માનવા ?” પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકોની જેમ જૈનાચાર્યો પણ કહેતા કે જીવની વિવિધતાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો મુક્તિનો પ્રશ્ન હેઠલેલો અશક્ય અને કારણ કે બધા જીવો વસ્તુતઃ એકાન્ત-અભિન્ન હોય તો પછી એક જીવના સુખે બધા જીવો સુખી થવા જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે એક જીવના દુઃખે બધા જીવો એટલા જ દુઃખી બનવા જોઈએ; પણ એમ બનતું જોવામાં કે અનુભવવામાં નથી આવતું. જે એમજ બનતું હોય તો એક જીવ મોક્ષે જતાં બધા જીવો મોક્ષે પહોંચી જાત અથવા તો જ્યાં સુધી એક પણ જીવ બંધનમાં પડ્યો છે ત્યાં સુધી ખીજની મુક્તિ અસંભવિત બનત. જૈનો કહે છે કે બ્રહ્માદૈત મત સ્વીકારીએ તો બંધ, મોક્ષ, ધર્માધર્મ વગેરે અર્થવગરનાં વાક્યો બની જાય. જીવ પોતે બ્રહ્મ હોય તો પછી બંધ, મોક્ષ કે ધર્માધર્મ જેવું કંઈ રહેતું નથી,

બંધ, મોક્ષ અને ધર્માધર્મ વિષે અદૈતવાદીઓ કહેવા

માગે છે કે જીવોની અંદર પરસ્પર પગ્માર્થિક પ્રભેદ ભક્તે ન હોય, પણ વ્યવહારતઃ એક જીવ બીજા જીવથી વિભિન્ન છે. એટલે એક જીવ મોક્ષે જાય તો પણ બીજા જીવો પોતપોતાની બધનદશા જ ભોગવે. પાગ્માર્થિક દષ્ટિએ શુદ્ધ, મુક્ત, બ્રહ્મની સાથે જીવનો અભેદ રહે, પણ વ્યવહાર દષ્ટિએ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન અને બંધાયેલો જ છે. શાસ્ત્રોમાં જે વિધિ નિયમ બતાવ્યા હોય તે પાળવાથી બંધાયેલો જીવ બ્રહ્મની સાંનિધ્યમાં જઈ શકે એ જ અમારી કહેવાની મુખ્ય મતલબ છે. આ પ્રમાણે અદ્વૈતાચાર્યો વ્યવહારની અપેક્ષાએ બંધ અને મોક્ષની તાત્ત્વિકતા પ્રતિપાદન કરે છે, એટલું જ નહીં પણ શાસ્ત્રકથિત આચાર, નિયમ, વિધિ વગેરેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે, આ દલીલના જવાબમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે વેન્દતીઓ વ્યવહાર દષ્ટિએ જે વાત કરે છે તે ઉપરથી જ આટલું તો રહેજે સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુતઃ જીવો અસંખ્ય અને પરસ્પરભિન્ન છે; તેમજ જીવ અનાદિ કાળથી બંધાયેલો છે અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્ર પામ્યા વિના જીવના છૂટકારાની આશા નથી. એક રીતે જીવની વિવિધતા, અનાદિબદ્ધતા અને મુક્તિસંબધી શક્યતા આ અદ્વૈતવાદીઓને પણ કબૂલવી પડે છે; પરંતુ વ્યવહાર દષ્ટિએ જ એ સંભવિત છે એમ કહી છૂટી જાય છે. જૈન પડિતો કહે છે “જીવો ધણા છે, અનાદિબદ્ધ છે અને મોક્ષ મેળવવાની એમનામાં યોગ્યતા છે એટલું કબૂલ કર્યો પછી વધુ કંઈ કહેવાપણું જ નથી રહેતું બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે એ બધો વાગાડંબર છે. કારણ કે એના સમર્થનમાં તમે કંઈ સારી યુક્તિ આપી શકતા નથી.”

મતલબ કે જૈન દષ્ટિએ એકે અદ્વિતીય સત્ય સ્વરૂપ
બ્રહ્મ જેવું કંઈજ નથી અને ઈશ્વર પણ બ્રહ્મ નથી.

તો પછી ઈશ્વર એટલે શું સમજવું ?

મધ્યયુગમાં, યુરોપમાં, ખ્રીસ્તીઓ ઈશ્વરને મોટે ભાગે
“પૂર્ણસત્ત્વ” (Perfect being) અથવા જગતપિતારૂપે
ઓળખાવતા. આ “પૂર્ણસત્ત્વ” વાદીઓનો યુક્તિવાદ
Ontological Argument ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સેન્ટ
ઓગરિટન કહે છે “માણસ-બંધનદશા ભોગવતો માણસ,
અદ્વૈત, મોહવશ માણસ સંપૂર્ણ સત્યની ધારણા કરી શકે
એ કંઈ રીતે સંભવિત છે ? જગતની પાછળ સત્યના પરિપૂર્ણ
આદર્શરૂપે, આધારરૂપે “પૂર્ણસત્ત્વ” છે એટલે જ પામર
મનુષ્ય સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. આ પૂર્ણસત્ત્વ એ
જ ઈશ્વર.”

એવેજ એક યોગ્ય દર્શનકાર આન્સેલ્મ કહે છે. સત્
પદાર્થ-સમૂહની અદર એક ક્રમ દેખાય છે. બ્યકિનમાંથી જાતિ
અને જાતિમાં પણ હિચ-હિચતર-હિચતમ એવી તરત્રમતા
દેખાય છે એ ઉપરથી કોઈ એક એનું પરિપૂર્ણતમ સત્ત્વ છે
અને એ સત્ત્વ બધી જ જાતિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. એ યુક્તિના આધારે આ દર્શનકાર
“ જાતિ-શિશોમણિ, પરિપૂર્ણતમ સત્ત્વ”ને ઈશ્વરરૂપે
ઓળખાવે છે. એ અસત્ હોય તો પૂર્ણતમ સત્ત્વ જેણે કંઈ
ન સંભવે, કારણ કે સત્પણુ ન હોય તો પછી પૂર્ણતા
સંભવે શી રીતે ?

વર્તમાનયુગના આરંભમાં દાર્શનિક ડેકાર્ટે પણ થોડે
ઘણે અંશે પૂર્ણસત્ત્વવાદનો જ પ્રચાર કર્યો હતો. એ કહે છે

કે મનુષ્યની વિચારધારામાં પૂર્ણસત્ત્વસંગથી ધારણાને સ્થાન છે એ ધારણા ક્યાંથી આવી? મનુષ્ય પોતે તો અપૂર્ણ છે એટલે એ પોતે પૂર્ણસત્ત્વ-ધારણાનો ઉત્પાદક ન જ હોઈ શકે. મતલબ કે એક પરિપૂર્ણ સત્ત્વ છે, જેને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવી ધારણા સદા જઠાયેલી જ રહે છે આ પરિપૂર્ણ સત્ત્વ એ જ ઇશ્વર.

ખીબા કેટલાક દાર્શનિકોએ એક યા ખીછ રીતે એ જ વિચારના પડધા પાડ્યા છે સૌ એમજ કહે છે કે મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, પામર છે, સીમાબદ્ધ છે, અજાનની અદર આધર છે. આ અધારથી પર એક મહાન મહિમાવત ઇશ્વર છે—જે મર્વ પ્રકારે પૂર્ણ, મહાન, અસીમ અને જ્ઞાનરૂપ છે.

શ્રી જૂતાકાળમાં, ભારતવર્ષમાં “પૂર્ણસત્ત્વ”વાદનો પ્રચાર હોય એમ લાગે છે પુણ્યશ્રુતિ ભારતવર્ષ અનેક સ્વતાત્ર વિચારકોની માતૃશ્રુતિ છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં, ‘પૂર્ણ સત્ત્વવાદ’ જેવા મતમતાંતરો આ શ્રુતિમાં જન્મ્યાં અને પોતપોતા હોય તો તે સર્વથા બનવા ભેગ છે. યોગદર્શનકાર સ્પષ્ટ જ છે.

“ક્લેશકર્મવિપાકાદ્યૈરપરામૃદ્ધ પુરુષવિશેષ ईश्वरः ॥ तत्र निरतिशय सर्वज्ञत्वबीजम् ॥ स पूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेदात् ॥”

સમ્રાધિવાદ ૨૪-૨૬

“એવો એક મહાપુરુષ છે કે જે કચેરા, કર્મ, કર્મકળ અને પ્રવૃત્તિ આદિથી મ પૂર્ણ અસ્પૃષ્ટ છે, એ જ ઇશ્વર છે સ પૂર્ણ સર્વજ્ઞત્વથીજ એનામાં વર્તમાન છે કાળથી પણ એ અનવચ્છિન્ન છે અને પૂર્વાચાર્યોનો પણ શુર છે.” ભારતીય પૂર્ણસત્ત્વવાદનું એ સ્વરૂપ છે.

શ્રેષ્ઠમાં ય શ્રેષ્ઠ, મહાન અને પ્રાણમાં ય પ્રાણ એવો જે પુરુષપ્રધાન એ જ ઈશ્વર એવો પતંજલિનો મત છે. વૃત્તિકાર ભોજરાજ કહે છે—

દૃષ્ટા હ્યલ્પત્વમહત્ત્વાદીના ધર્માણા સાતિશયાના કાષ્ટાપ્રાપ્તિઃ ।
યથા પરમાણાવલ્પત્વસ્ય આકાશે મહત્ત્વસ્ય । એવ જ્ઞાનાદયોઽપિ
ચિત્તધર્માસ્તારતમ્યેન પરિદૃશ્યમાના કેચિન્નિરતિશયતામાપાદયન્તિ ।
યત્ર ચૈતે નિરતિશયા સ દૈશ્વર ।

અલ્પત્વ, મહત્ત્વ વિગેરે ધર્મોમા તારતમ્ય દેખાય છે. પરમાણુ નહાનામાં નહાનો અને આકાશ મહાનમાં મહાન છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ચિત્તધર્મોમાં પણ તારતમ્ય દેખાય છે. એટલે કોઈ એક એવું સત્ત્વ છે કે જ્યાં ઉત્કર્ષની છેલ્લી સીમા આવે છે જે મહાપુરુષને વિષે સર્વ જ્ઞાનાદિ ગુણો ઉત્કર્ષતાની પરાકાષ્ટા પામે તે જ ઈશ્વર ”

પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક—મહાયુદ્ધિશાળી કાન્ટ, પૂર્ણસત્ત્વવાદના દોષો બતાવે છે—“તમારા મનમાં પૂર્ણસત્ત્વસંબધી ધારણા જન્મે એ હીક છે, અથવા અનુમાન વિગેરેની સહાયતાથી તમે પૂર્ણસત્ત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારો એ પણ સમજી શકાય, પરંતુ વાસ્તવિક જગતમાં સાચેસાચ એક જણ પૂર્ણ—સત્ત્વવાળો છે—પુરુષપ્રધાન છે એમ શી રીતે કહેવાય ? તમારા મનની ધારણા કલ્પનામાત્ર નથી એમ કઈ રીતે કહી શકો ? પ્રમાણ કે યુક્તિ જેવું તમારી પાસે શું છે ?”

પ્રાચીન ભારતમાં ધર્મ કરીને યોગદર્શને ઉચ્ચારેલા ઈશ્વરવાદ સામે એવોજ વિરોધ ઉઠ્યો હતો. ભોજવૃત્તિમાં એનો આભાસ મળે છે.

યદાપિ સામાન્યમાત્રેડનુમાનસ્ય પર્યવસિતત્વાત્ ન વિગોપાવગતિઃ
સમવતિ, તથાપિ શાસ્ત્રાદસ્ય સર્વશ્રત્રાદયો વિગોપા અવગન્તવ્યાઃ ।

“જાનાદિના તારતમ્ય ઉપરથી, નિરતિશયજ્ઞાનના
આધાર એવા ઈશ્વરનું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે એક
નિર્વિશેષ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.
ઈશ્વરના કોઈ વિશેષ ગુણનો પરિચય નથી મળતો”
પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક કાન્ટ પણ એજ વાત કહે છે. ભોજરાજ
માને છે કે શાસ્ત્રોની સહાયથી ઈશ્વર સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન
મેળવી શકાય. કાન્ટ પણ એટલું તો સ્વીકારે છે જ.

યોગદર્શનની સાથે સાંખ્યને મૌલિક ભેદ નથી. છતાં
કપિલ, પતંજલિના ઈશ્વરવાદનો અસ્વીકાર કરે છે. એ
સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહે છે—

“ઈશ્વરાસિદ્ધે” વિષયાધ્યાય ૧૦ ।

પ્રમાણો વડે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

પતંજલિની જેમ જૈનાચાર્યો પણ એક અદ્વિતીય ઈશ્વરનો
ઈન્કાર કરે છે. તો પછી ઈશ્વર એટલે શું સમજવું ?

કાન્ટની આપત્તિનો ઉત્તર વાળતાં હોગલ આદિ દાર્શ-
નિકો કહે છે કે—વિજ્ઞાનની સાથે યથાર્થ—પ્રકૃત સત્તાનો વિરોધ
છે એ વાત બરાબર નથી, Real is rational અને
Rational is real: જે વિજ્ઞાન દષ્ટિએ પરિસ્પૃટ—સમગ્ર
એવું છે તે વસ્તુતઃ સત્ય છે. હવે જો પૂર્ણસ્ત્વ, સર્વજ્ઞ
વિજ્ઞાન દષ્ટિએ સમગ્રતા હોય તો સર્વજ્ઞ પુરૂષ વસ્તુતઃ સંભવે
છે એમ માનવું જ પડે ઓગસ્ટિન પણ કહે છે કે—અસત્ય
એ સત્યનો વિકારમાત્ર છે. અસત્ય જ સત્યસ્વરૂપ ઈશ્વરનું

અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે માણસનું જ્ઞાન મર્યાદિત છે, પણ મર્યાદા જ સર્વજ્ઞતા પૂરવાર કરે છે '

જૈનો ઇશ્વરના સબંધમાં એવીજ મતલબનું કહે છે. અનાદિ કાળના કર્મનાં બંધનને યોગે જીવ અલ્પજ છે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને લીધે એનું જ્ઞાન ઢકાએકું રહે છે. આ આવરણ દૂર થતાં જ જીવ અનંતજ્ઞાનનો અધિકારી બને છે—સર્વજ્ઞ બને છે, અને જે જે મહાપુરુષો આ કર્મબંધન કાપીને, મોક્ષે ગયા છે તે બધા પણ સર્વજ્ઞ હતા—છે. કર્મ એ જીવના મૂળ સ્વભાવની આડે આવે છે. કર્મબંધનને લીધેજ જીવ અલ્પજ રહે છે. એ બંધન દૂર થતાં જીવ પોતાની સ્વાભાવિક જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરે છે. મતલબ કે જીવોનાં બંધન જીવોનું મર્યાદિત જ્ઞાન એટલું પૂરવાર કરે છે કે જીવોની મુક્તિ અને સર્વજ્ઞતા સંભવિત છે.

જીવોની સંખ્યા પાર વિનાની છે. પ્રત્યેક જીવ કર્મબદ્ધ અને અલ્પજ છે, જે ધડીએ બંધનદશા અને અલ્પજતામાંથી છૂટે તેજ પળે એ મુક્ત અને સર્વજ્ઞ બને, એ વાત જો બુદ્ધિમાં હિતરતી હોય તો આટલું નક્કી સમજી લેવું કે એક ઇશ્વર સર્વતો મુક્ત—સર્વજ્ઞ છે એમ નહીં પણ પ્રત્યેક મુક્ત જીવ સર્વજ્ઞતાનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાન્ત જ ચુક્તિયુક્ત છે.

મુક્તિપદને પામેલો જીવ સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞ એજ ઇશ્વર. જૈનાચાર્યો એ જ વાત કહે છે.

મીમાસકો એ સર્વજ્ઞતાનો ઈન્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞતા અસંભવિત વસ્તુ છે:

સર્વજ્ઞો દૃશ્યતે તાવન્નેદાનીમત્સદાદિમિ ।

દૃશ્યો ન ચૈકદેશોઽસ્તિ લિપ્તં વા ચોઽનુમાપયેત્ ॥

न चागमविधि कश्चिदित्य सर्वज्ञबोद्धम् ।
 न च मशार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥
 न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
 न चानुवादितुं शक्यं पूर्वमन्यैरबोधितम् ॥
 अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
 कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ? ॥
 अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यं प्रतीयते ।
 प्रकल्पयन् कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
 सर्वज्ञोक्तसत्या वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
 कथं तदुभयं सिद्धयेन् सिद्धमूलान्तगादृते ॥
 असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितान् ।
 सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किम् जानते ॥
 सर्वज्ञसदृश कश्चिदपि पदयेन सप्रति ।
 उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
 उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्मोऽवर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नामवत् ॥
 शुद्धादयो ह्यवेदप्रास्तेषां वेदादसम्भवः ।
 उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव क्लृप्तात् ॥
 ये तु मन्वादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् ।
 त्रयीविदाधितग्रन्थास्तैः वेदप्रसङ्गोक्तयः ॥

तात्पर्य-प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम; उपमान . अने
 अर्थापत्ति पगेरे प्रभाषु पंच्युथी सर्वज्ञं अस्तित्व सिद्ध
 नथी यत्तु प्रत्यक्ष तो मात्र निकटनी वस्तु न ओणभावे
 छे. अनादि, अनंत, अतीत, अनागत, वर्तमान, सूक्ष्मादि
 स्वभावविशिष्ट निमित्त पदार्थो कथं रीते प्रत्यक्ष अर्थ शङ्के ?

હવે જો પ્રત્યક્ષપણે નિખિલ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવતું ન હોય તો પછી સર્વજ્ઞતારૂપ જ્ઞાન અને સર્વશુદ્ધિ પણ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન બની શકે. એટલે કે પ્રત્યક્ષદ્વારા સર્વજ્ઞતાનો ખોધ થઈ શકતો નથી, તેમ સર્વજ્ઞની પણ ઉપલબ્ધિ અસંભવિત છે. અનુમાનવડે પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે અનુમાન પ્રમાણ, હેતુ તથા સાધ્યના અવિનાશાવ સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે અહીં સર્વજ્ઞ સાધ્ય છે. એ સાધ્યની સાથે કોઈ પણ હેતુનો એવો સંબંધ નથી દેખાતો કે જે વડે સર્વજ્ઞનું અનુમાન કરી શકીએ, તેથી અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા કોઈ પણ આગમનું પ્રમાણ કામમાં ન આવે, કારણ કે પહેલો જ પક્ષ એ ઉદ્ભવે કે સર્વજ્ઞ-પ્રતિપાદક આગમને તમે નિત્ય માનશો કે અનિત્ય ? નિત્ય આગમપ્રમાણ એક પણ નથી અને જો હોય તો એ અપ્રમાણ છે. કારણ કે “અગ્નિષ્ટોમેન યજેત” વિગેરે વિધિરૂપ વચનો જ પ્રમાણરૂપ છે. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે સર્વજ્ઞપ્રતિપાદક આગમ અનિત્ય છે તો બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે એ અનિત્ય આગમોનો પ્રણેતા કોણ ? સર્વજ્ઞ જ એ આગમોનો પ્રણેતા હોય તો અન્યોન્યાશ્રય દોષને લીધે એ પ્રમાણ દૂષિત બને છે. સર્વજ્ઞ આગમ દ્વંધ્યા અને એ જ આગમોને સર્વજ્ઞના પ્રમાણરૂપ ગણવા એ અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે. એથી ઉલટું જો એમ કહો કે અસર્વજ્ઞ એવા કોઈ એક પુરૂષે આગમ યોજ્યા છે તો પછી એની કંઈ કીર્તિ નથી. સારાંશ કે સર્વજ્ઞ એ આગમથી સિદ્ધ નથી, ઉપમાનથી પણ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે સાદૃશ્યજ્ઞાનમાંથી

જ ઉપમાનની ઉત્પત્તિ છે. સર્વજ્ઞ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી, એટલે ઉપમાનવડે સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અસંભવિત છે. અર્થાપત્તિદારા પણ સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ નથી થતી, કારણ કે સર્વજ્ઞનો અસ્વીકાર કરવાથી કોઈ ચાતપદાર્થનો અસ્વીકાર કરવો પડતો નથી.

સર્વજ્ઞતા ન હોય તો પછી શુદ્ધ અને મનુ જેવા ધર્મોપદેશકો શી રીતે પાકે? એવો તર્ક કરવાની પણ જરૂર નથી. મીમાસિકો એના જવાબમાં કહે છે કે વેદ જ બધા ધર્મોનું મૂળ છે. ભલે શુદ્ધ ધર્માધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હોય, પણ તે અવેદ્ય હોવાથી એ ઉપદેશમાં વ્યામોહ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી અને એ ઉપદેશકપણાથી સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થતી નથી. મનુએ જો કે ધર્માધર્મસંબધે ઉપદેશ આપ્યો છે, પણ એ કંઈ સર્વજ્ઞ ન હતો. શુદ્ધ કે મનુના ધર્મોપદેશમાં સર્વજ્ઞતા જેવું કંઈ નથી દેખાતું.

કોઈ એમ કહેવા માગે કે વર્તમાનકાળે સર્વજ્ઞતાનું પ્રતિપાદન બગચર ન થઈ શકે, તેથી શું ચર્ચ ગયું? ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં કોઈ એક સમયે સર્વજ્ઞતા જરૂર સંભવે છે; તો મીમાસિકો પાસે એનો પણ જવાબ છે. તેઓ કહે છે, ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં સર્વજ્ઞતા મેળવનારા હશે તો આપણા જેવા જ જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયાદિના અધિકારી ને? જે વસ્તુ આજે આપણા માટે અસંભવિત છે તે ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં પણ બીજાને શી રીતે સંભવિત બને? મીમાસિકો વધુમાં એમ કહે છે કે સર્વજ્ઞ એટલે પદાર્થમાત્રના જાણકાર એ વાત પણ માનવા જેવી નથી. પ્રત્યક્ષપણે એ સર્વ પદાર્થો જાણી લે છે એમ કહેવામાં

આવે તો ધર્મોદિ સુક્ષ્મ વિષયો એની જાણનાર રહી જવાના. અનુમાનથી એ સકળ પદાર્થ જાણે છે એમ કહો તો આપણામાં અને સર્વજ્ઞમાં કઈ ભેદ જ ક્યાં રહે છે ? બીજી એક વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ. અનુમાન અથવા આગમથી જે જ્ઞાન થાય છે તે અસ્પષ્ટ હોય છે. સર્વજ્ઞને એવું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હોય. એવા અસ્પષ્ટ જ્ઞાનવાળાને સર્વજ્ઞ કહી શકાય નહીં.

સર્વજ્ઞત્વ એટલે શું ? પદાર્થભાત્રતુ જ્ઞાન એ જ સર્વજ્ઞતા, એમ જો કહો તો બીજો સવાલ એ છે કે એ પ્રકારનું પદાર્થભાત્રતુ જ્ઞાન કઈ રીતે સંભવિત છે ? ક્રમે ક્રમે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એ યુક્તિ પણ ટકી શકે એવી નથી. કારણ કે ભૂતકાળમાં, ભવિષ્યકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં પણ જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ છે-થઈ રહી છે-થવાની છે એની સંખ્યાનો પાર પામી શકાય નહીં. ક્રમે ક્રમે જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એ અપૂર્ણ જ રહી જાય. વળી જો એમ કહો કે યુગતપણે સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞમાં હોય છે તો પણ એ વાત ઠીક નથી, કારણ કે શીત-ઉષ્ણાદિ પદાર્થો તો પરસ્પરના વિરોધી છે અને એવા પરસ્પર વિરોધી પદાર્થોનું એક જ ક્ષણે જ્ઞાન શી રીતે સંભવે ? મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એટલે એમાં બધું આવી ગયું એમ કોઈ કહે તો પણ એ ઠીક નથી, કારણ કે બીજા પદાર્થોના જ્ઞાન વિના એને સર્વજ્ઞ કહી શકાય જ નહીં. સર્વજ્ઞતા અસંભવિત છે એ જ મીમાંસકોનો કહેવાનો મુખ્ય આશય છે.

જૈનાચાર્યો હવે એનો યુક્તિ અને પ્રમાણપુરઃસર જવાબ વાળે છે તેઓ કહે છે

ચક્ષુમા જોવાની શક્તિ છે, પણ અંધારામાં એ શક્તિ કંઈ કામ કરી શકતી નથી. એ અવ્યક્ત રહી જાય છે. પ્રાત કાળે પૂર્વ દિશામાં જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પ્રકટે છે, રાત્રિનો અધિકાર ઓગળે છે ત્યારે રૂપને ગ્રહણ કરનારી લોચનશક્તિ કામ કરે છે, આસપાસના પદાર્થ જોઈ શકાય છે. આત્માનો વ્યાપાર પણ એવા જ પ્રકારનો છે. જગતના સઘળા જ પદાર્થો જોવાની-જાણવાની એનામાં શક્તિ છે, સર્વજ્ઞતા એનો સ્વભાવ છે, પણ અનાદિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના સયોગથી એ એમની એમ પડી રહે છે: એનો સર્વજ્ઞત્વ-સ્વભાવ અપરિસ્કુટ રહે છે સમ્યક્ તપચ્યાવડે જ્યારે જીવના કર્મભળ બળી જાય ત્યારે જ આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને સર્વજ્ઞતાને પામે આ વાત સમજવામાં પણ એટલી જ સરલ છે

પદાર્થભાત્રને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તથા સ્વભાવ આત્મા-મા છે કે નહીં ? એ વિષે વિવાદને સ્થાન નથી. વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનવડે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, દૂર, અનાગત વિગેરે સઘળા જ વિષયોને અંગે પ્રતીતિ જેવું જન્મે છે એમ તો મીમાંસકો પોતે કબૂલ કરે છે. વળી તેઓ એટલું પણ સ્વીકારે છે કે આગમ-પ્રમાણના આધારે ભૂત, ભવિષ્ય અને દૂર-દૂરના પદાર્થોની હિપલબ્ધિ થઈ શકે. એનો અર્થ એટલો જ કે સમસ્ત પદાર્થ જાણવાની જીવમાં શક્તિ છે. મીમાંસકોએ માનેલું આગમ-પ્રમાણ પોતે જ પર્યાપ્ત છે.

જૈનો કહે છે કે પ્રત્યક્ષપણે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં, એમ ન માનશો. આપણી પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિય અનિ-

ન્દ્રિય છે: અર્થાત્ એને મનની અપેક્ષા રહે છે એમ છે એટલે જ એ બહુ થોડા અને સ્થૂળ પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે. યોગીઓની પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયને મનની અપેક્ષા નથી રહેતી, તેથી તેઓ ઘણા અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું અવલોકન કરી શકે છે. અને જેનાં કર્મ-આવરણ ટળી ગયાં હોય એવા મહાપુરુષના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં, વિશ્વના સઘળા વિષયો ઝળકે એમાં શંકા લઈ જવા જેવું પણ શુ છે ? રામાયણાદિમાં લખ્યું છે કે વૈનતેય, સેંકડો યોજન ઉપર રહેલી વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકતો. સમળી જેવા પક્ષીઓ બહુ દૂરની વસ્તુઓ પાસે પડી હોય એ રીતે રહેજે નીહાળી શકે છે આપણું પ્રત્યક્ષ ભક્ષે અત્યારે મર્યાદિત હોય, પણ એનામાં ધણી શક્તિ ભરી છે એ વાતની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી મુખ્ય વાત એટલી જ કે આવરણ કરનાર-પ્રતિબંધ કરનારાં કર્મો દૂર થવાં જોઈએ. કર્મો અળગાં થતાં જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રૂપી સૂર્ય ઝળહળવાનો.

જૈનાચાર્યો માને છે કે આગમ પણ સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરે છે, એમાં અન્યોન્યાશ્રય કે અનવરથા હોય જેવું કંઈ જ નથી. સર્વજ્ઞ આગમ પ્રરૂપે છે અને આગમનો આશ્રય લઈને બીજાં સર્વજ્ઞ સંભવે છે. એમ બીજા અને અંકુરના ન્યાયે આગમ અને સર્વજ્ઞની પરંપરા પ્રવર્તે છે સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ પ્રમાણ છે અને આગમે જોળખાવેલું સર્વજ્ઞત્વ પણ સત્ય અને સિદ્ધ હરે છે. આપણે આગમ અથવા અનુમાનથી જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ તે અસ્પષ્ટ રહે છે એનું કારણ આપણા પોતાના કર્મભળ છે. એ બધા મળ ન્યારે ધોવાઈ જાય, સપૂર્ણપણે ધોવાઈ જાય ત્યારે સર્વજ્ઞત્વ સ્વતઃ પ્રગટ થયા વગર ન રહે આવરણ ક્ષય

થતાં જ સર્વજ્ઞ અર્હત યુગપત સમસ્ત પદાર્થ જાણી શકે, “ક્રમે ક્રમે” એમને જાણવાનું નથી હોતું. એક જ ક્ષણે પરસ્પરવિરોધી પદાર્થો એમના જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે. સર્વજ્ઞમા સર્વ ક્ષણે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવે છે. સર્વજ્ઞ અર્હત પ્રકૃતિભોગ છે—એમને કોઈ પણ વસ્તુને વિષે અભિધાપ-ભોગ નથી. એ સૃષ્ટિ વીતરાગ છે. વસ્તુસ્વરૂપ જાણવામાં એમને રાગદ્વેષ ક્રોધ પણ પ્રકાશની હરકત કરી શકતા નથી.

જૈનાચાર્યો એમ કહેવા માગે છે કે આજે આપણે અસર્વજ્ઞ-છદ્મસ્થ છીએ એ જ બતાવે છે કે એવાં કોઈ આવરણ છે કે જે સર્વજ્ઞતાને રોકી રહ્યા છે. આવરણ ફર થતા જ સર્વજ્ઞતારૂપ સૂર્ય પ્રકટાવાનો. સર્વજ્ઞતાનો અગ્વીકાર કરીએ તો અસર્વજ્ઞતાનો પણ અગ્વીકાર કરવો પડે.

મીમાસકો કહે છે કે આગમ અપૌરુષેય છે, સર્વજ્ઞ પુરો આગમ થોડો શકે જ નહીં, કારણ કે સર્વજ્ઞમાં વાણીનો અસંભવ છે. આના જવાબમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે વાણી અને સર્વજ્ઞતા એ પરસ્પરવિરોધી નથી. સર્વજ્ઞ વક્તા અને આગમપ્રરૂપક હોઈ શકે છે. આગમ અપૌરુષેય નથી. એ સર્વજ્ઞના અભાવે આગમ પણ અપ્રમાણ્ય હરે. સર્વજ્ઞ મહાપુરુષની વાણી આગમમાં ન હોય તો આગમ પણ શુદ્ધરહિત જ ગણાય. જૈનો, મીમાસકોએ માનેલા આગમનું પ્રામાણ્ય નથી સ્વીકારતા, છતાં તેઓ વેદવાક્ય ટાંકીને વેદ પણ સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારતા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે—

“વિશ્વતઃકુરુત વિશ્વતો મુરો વિશ્વતો વાહુત વિશ્વતઃપાદ સ વેતિ વિશ્વં ન હિ તસ્ય વેત્તા તમાહુરપ્રથમ પુરુષં મહાન્તમ્ । હિર-
ણ્યગર્ભે પ્રકૃત્યસર્વજ્ઞ--”

આ રીતે સૌને સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારવી જ પડે છે. જૈનો સર્વજ્ઞને ઇશ્વર તરીકે ઓળખે છે.

મુક્ત જીવ એ જ ઇશ્વર એમ જૈન દર્શન કહે છે. જૈન દર્શનમાં એક જ ઇશ્વર નથી અનાદિકાળથી લઇને આજ સુધીમાં કેટલાય પુરૂષો મુક્તિને વર્ષા છે અને જૈન દર્શન અનુસાર એ સર્વ સર્વજ્ઞ તથા ઇશ્વર છે. મુક્ત જીવ માત્ર, સર્વજ્ઞત્વાદિ કેટલાક ગુણ-સામાન્યના અધિકારી હોય છે આ ગુણ-સામાન્યની દૃષ્ટિએ કેટલેક અંશે જૈનો એકેશ્વરવાદી હોય એમ પણ સામે.

કર્મબંધ એ પ્રકારનો છે (૧) ધાતી અને (૨) અધાતી. ધાતિકર્મ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણનો ધાત કરે છે. આ કર્મ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલ છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અંતરાય

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આત્માનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન અવરાય, દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આત્માની દર્શનશક્તિ રૂધાથેલી રહે, મોહનીય કર્મના પ્રતાપે વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-ગુણ વિકાસ ન પામે અને અંતરાય કર્મ, આત્માના સ્વાભાવિક વીર્યાદિને સ્ફુરવા ન દે.

અવગતિ કર્મના ચાર ભેદ છે (૧) આયુઃ (૨) નામ (૩) જોત્ર અને (૪) વેદનીય. આયુ કર્મ પ્રાણીના આયુષ નિર્મે છે, નામકર્મના થોડે પ્રાણી વિવિધ શરીર વગેરે પામે છે, જોત્રકર્મના થોડે મનુષ્ય ઉચ્ચ થા નીચ જોત્ર પામે છે અને વેદનીય કર્મના પ્રતાપે જીવ સુખ-દુઃખાદિ સામગ્રીવડે આકુલતા પામી આત્માના અવ્યાબાધ ગુણથી

ત્રિમુખ રહી જાય છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે જ્યારે જીવ મુક્તિસાધનાના માર્ગે વળે છે, કડોર તપશ્ચર્યા આદરે છે ત્યારે પરિણામે ચાર ધાતિકર્મનો નાશ કરી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વજ્ઞતાનું બીજું નામ કેવળજ્ઞાન. કેવળી યા કેવળજ્ઞાનીને જીવ-મુક્ત પણ કહી શકાય. જીવ-મુક્ત સર્વજ્ઞતા એ પ્રકાર છે: સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર જીવ-મુક્ત પુરૂષ શરીરધારી હોવા છતાં સર્વજ્ઞ અથવા કેવળી હોય છે. સામાન્ય કેવળી મહાપુરૂષો પોતાની મુક્તિ સાધે છે, જ્યારે તીર્થંકરનામી પુરૂષસિંહો પોતાની મુક્તિ સાધવા ઉપરાંત સસારી જીવોને પણ મુક્તિનો, અશેષ દુઃખકલેશાદિમાંથી છૂટવાનો માર્ગ બતાવે છે. એમના ઉપદેશથી સંસારના જીવો તરી જાય છે, તેથી તેઓ તીર્થસ્વરૂપ ગણાય છે.

જૈન ધર્મના ત્રણ તીર્થંકર જનવાનની સ્તુતિ-સ્તવનોથી જાણી છે તીર્થંકર સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. એ જગત પૂજ્ય છે, અર્હત છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાણી ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના પણ એ જ કરે છે.

ગદ્ગદુઘાઘકમ્મો, દંસણસુહણાણવીરિયમર્હંઓ ।

સુહદેહત્થો અપ્પા, સુહો ઋરિહો વિચિન્તિજ્જો ॥ દ્રવ્યસત્ર ૫૦.

એ અરિહંત, જેમના ચારે પ્રકારના ધાતિકર્મ નાશ પામ્યા છે, જે અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતજ્ઞાન અને અનંતવીર્યના અધિકારી છે, તે શુભદેહધારી છે અને તે જ શુદ્ધ છે. તેમનું ચિતવન (ધ્યાન) કરવું.

અર્હત દેહધારી હોય છતાં એમને કોઈ પ્રકારની આસક્તિ ન હોય એટલે એમને અશરીરી પણ કહી શકાય.

અર્હતના દેહની ઉગ્ગત્વળતા પાસે હજાર સૂર્યનો પ્રકાશ પણ પરાભવ પામે. બ્રહ્મદેવ કહે છે.

“નિશ્ચયેનાશરીરોડપિ જ્યવહારેણ સપ્તઘાતુરહિતદિવાકરસહસ્ર
માસુરપરમૌદારિકશરીરિત્વાત્ ક્ષુમદેહસ્ય ”

નિશ્ચયનય અનુસારે અર્હત અશરીરી છે: વ્યવહારનય અનુસારે એમનો દેહ અતિ પવિત્ર, સપ્તઘાતુરહિત અને સહસ્ત્રસૂર્યની ક્રાંતિ જેવો ઉગ્ગત્વલ હોય અર્થાત્ એ બહુ જ શુદ્ધ હોય છે. એમને બૂખ, તરસ, ભય, દ્રેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, જરા, રાગ, મૃત્યુ, ખેદ, સ્વેદ, મદ, અરતિ, વિરમય, જન્મ, નિદ્રા અને વિપાદ—એ અઘાર દોષમણિ એક પણ દોષ રૂપશી શકતો નથી. અર્હત વીતરાગ અતિ શુદ્ધ અને નિરજન છે.

બ્રાહ્મણધર્મીવલખીઓ જેમ રામચંદ્રાદિને અવતાર ૩૫ સમજે છે, બૌદ્ધો જેમ બુદ્ધને માને છે તેમ જૈનો તીર્થંકરને માને છે. પૃથ્વીના પાપભારને ટાળવા, સર્કર્મના પવિત્ર પ્રકાશવડે અધકારને નિવારવા, કલ્પે કલ્પે તીર્થંકરો જન્મે છે, માતાના ગર્ભમાં એ આવે છે ત્યારે તીર્થંકરની માતાઓ શુભ સ્વપ્ને જુવે છે. તીર્થંકરોના અવતાર અને જન્મભાગિ-
નેક સમયે તેમજ દીક્ષા, કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણસમયે પણ ઇદ્રાદિ દેવેના સમૂહો એમને વાંદવા તથા મહોત્સવો યોજવા આવે છે. આ પ્રકારની ૫૨ મહાકથ્યાણુરૂપ પૂજા (અહીં) પ્રાપ્ત થવાથી તીર્થંકર “અર્હત” નામથી પણ ઓળખાય છે.

તીર્થંકર, અનંતદર્શન, જ્ઞાન, સુખ, વીર્ય૩૫ અથવા અપાયાપમભાદિ ચાર અતિશયોના અધિકારી હોય છે.

“અપાયાપગમાતિશય”-તીર્થંકર ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ક્લેશ મુઝવી શકેનો નથી. “જ્ઞાનાતિશય”-સંસારના સમસ્ત વ્યાપારો એમના જ્ઞાનમાં પ્રતિદ્વિત થાય છે “પૂજાતિશય”-તથા જગતના જીવો મનુષ્ય, નિર્ધન્ય ને દેવો-સઘળા જીવો એમને પૂજે છે. “ચત્વનાતિશય”-તીર્થંકરોના ઉપદેશ સૌને રૂચે છે. સૌને સમજાય છે અને સૌનું કલ્યાણ કરનારો હોય છે.

તીર્થંકર સાક્ષાત્ ભગવાન અથવા પ્રત્યક્ષ ધર્મર છે જૈન સાહિત્યમાં તીર્થંકરોના રૂપ, ગુણ અને ઐશ્વર્યસંબંધી પુષ્કળ વર્ણન છે. તીર્થંકર, જન્મથી જ મતિ, શ્રુત અને અવધિ-જ્ઞાનધારી હોય છે (૧) જન્મથી જ એમનું શરીર અપૂર્વ ઝાતિવાળું હોય છે. મલિનતા એમનાથી દૂર દૂર જ રહે છે. પુષ્પમાથી પરાગ વહે એમ તીર્થંકર ભગવાનના દેહમાંથી સુવાસ વહે છે (૨) તીર્થંકરના નિશ્વાસમાં પણ ઘણી મધુરતા તથા સૌરભતા ભરી હોય છે. (૩) એમના દેહના રક્ત, માસ વિશુદ્ધ તથા સફેદ હોય છે. (૪) કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી એમનો ઉપદેશ સાંભળવાની પ્રાણીમાત્રને તાદ્ધાવેલી જાગે છે આ ઉપદેશ-સભા સમવસરણના નામથી ઓળખાય છે. (૫) સમવસરણમાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચો પણ આવે છે. સૌ પોતપોતાનાં સ્થાને બેસે છે અને ઉપદેશ સાંભળે છે. (૬) તીર્થંકરની ભાવા પશુ-પ્રાણી પણ સમજે છે. એમની વાણીમાં રસ, માધુરી તથા અર્થ ભર્યા રહે છે. (૭) અર્હત દિવ્ય ભામણથી વિભૂષિત હોય છે (૮) જ્યાં જ્યાં તેઓ વિહરે છે ત્યાં ત્યાં રોગ (૯) વેર (૧૦) દુર્વિપાક (૧૧) મહા મારી (૧૨) અતિવૃષ્ટિ (૧૩) અનાવૃષ્ટિ (૧૪) દુર્ભિક્ષ

અને (૧૫) રાજ-અત્યાચાર વિગેરે રહી સકતાં નથી. તીર્થ-
કર ભગવાનના આગમનની સાથે જ દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ,
ઐશ્વર્ય અને સદ્ભાવ વિદ્યસે છે (૧૬) તીર્થકરોની આગળ
આગળ એક ધર્મચક્ર ચાલે છે. (૧૭) એમના દષ્ટિપાત
માત્રથી ચારે દિશામાં રહેલા પ્રાણીઓ જાણે કે ભગવાનની
સામે જ બેઠા હોય એમ અનુભવે છે (૧૮) વૃક્ષો પણ
એમને નમે છે. (૧૯) ચોતરફ દિવ્ય કુકુબિનો નાદ સભ-
ળાય છે (૨૦) એમને માર્ગમાં જતાં કંઈ અતરાય ન નડે.
(૨૧) એમની આસપાસ શીતળ સુરભિ અને મૃદુ પવન
વહે (૨૨) પક્ષીઓ એમની આસપાસ કલ્પોલ કરે. (૨૩)
દેવો એમની ઉપર પુષ્પવર્ષા કરે. (૨૪) સુગંધમય વર્ષાથી
ધરતી પણ સુશીતળ રહે (૨૫) કશ કે નખ એમને ન હોય.
(૨૬) દેવો હમેશા એમની આજ્ઞામાં હાજર રહે.
(૨૭) ઋષિઓ પણ હમેશાં અનુકૂળ રહે. (૨૮) સમવ-
સરણમાં અનુક્રમે ત્રણ ગદ રહે. (૨૯) એમના પગના સ્પર્શ
શુભર્થ-ક્રમશઃ વિકાસ પામે. (૩૦) આમર (૩૧) રતનાસન
(૩૨) ત્રણ આતપત્ર (૩૩) મણિમંડિત પતાકા અને (૩૪)
દિવ્ય અશોકવૃક્ષ એમની સાથે જ રહે

તીર્થકરરૂપી સાક્ષાત્ ધર્મરત્ને ભક્ષીને જ જૈનો પંચ-પર
મેહી નમસ્કારમાં અરિહંતને પહેલું સ્થાન આપે છે.

“નમો અરિહતાણ” — અર્હંતને નમસ્કાર.

ધાર્તિકર્મના ક્ષયથી મનુષ્ય જીવન્મુક્ત થાય. સામાન્ય
કેવળી અને તીર્થકર એ બન્ને જીવન્મુક્ત અને સર્વજ્ઞ હોય,
છતાં દેહનો સંબંધ રહે જીવન્મુક્ત દેહની પરવા ન રાખે.
ઉપર કહ્યું તેમ એ દેહ હજારો સૂર્યનાં કિરણોની જેમ હિન્નવળ

અને પવિત્ર હોય એ પછી જે દિવસે અધાતિકર્મનો ક્ષય થાય તે દિવસે પાર્થિવ દેહ પણ ખરી પડે. એ અનિર્વચનીય અવસ્થાને જીવની પરા મુક્તિ કહી શકાય. જીવનની સાંસારિક આયુર્મર્યાદા તે દિવસે પૂરી થાય છે દેહની નિત્ય પરિવર્તન-શીલ ઉપાધિ ટળી જાય છે. ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રની બેઠી પણ એ દિવસે તૂટી જાય છે. અધાતિકર્મનો ક્ષય થતાં જ આત્મા સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ મુક્તિ જ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ અને પ્રાણી માત્રની છેલ્લી પરિણતિ અથવા ઉન્નતિ છે. અધાતિકર્મના ક્ષય પછી સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર એક જ પ્રકારનું મુક્તિપદ પામે છે. સમાજમાં સામાન્ય કેવળી કરતાં તીર્થંકર ભગવાન અધિક પૂજનીય મનાય છે, પણ મુક્તિપદ પામ્યા પછી સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ રહેતો નથી. મુક્તિપુરીમા એ બંને સમાન છે. બંને મુક્ત છે. આ રીતે મુક્તિપદને પામેલા સર્વજ્ઞને જૈનો સિદ્ધના નામે ઓળખે છે.

નદ્વદ્વકમ્મવેદ્દો, લોચાલોચસ્સ જાણઓ દદ્ધા ।

પુરિસાચારો અપ્પા, સિદ્ધો આણહ લોચસિહરત્થો ॥ ૬૦૫સંબ્રહ ૫૧

આઠ પ્રકારના કર્મને આભારી એવું શરીર સિદ્ધપુરુષોને નથી હોતું સિદ્ધ લોકાલોકના દૃષ્ટા તથા સાતા હોય છે. નિશ્ચયનય પ્રમાણે સિદ્ધો સંપૂર્ણ વિદેહ છતાં બ્યવહારવશતઃ તેઓ પુરુષાકાર, આત્મપ્રદેશ માત્ર હોય છે. પુરુષાકાર, એ આત્મપ્રદેશ એમના છેલ્લા પાર્થિવ શરીરની અપેક્ષાએ કિંચિત્ ન્યૂન ૨/૩ હોય છે લોકાકાશના શિખરે સિદ્ધપુરુષો રહે છે.

સિદ્ધને સંસારમા પાછું આવવાપણુ નથી. જ્ઞાન, દર્શન ધોય અને સુખ એ અનંત ચતુષ્પદમાં જ સિદ્ધ રમણુ કરે છે, કારણ-કાર્યની પરપરા સાથેનો એમનો સંબંધ છેક છૂટી જાય છે. દુઃખથી ભરેલા સંસારથી એ અતિ દૂર નીકળી જાય છે. લોકાકાશની જગ્યામાં જિંદગી સીમા ઉપર, શાંતિમય “સિદ્ધશીલા” ઉપર સિદ્ધો સ્વભાવ અવસ્થામાં રહે છે. ભવ-ચંત્રણા એમને સ્પર્શી શકતી નથી. કર્મ-કારાગાર-લોકાકાશ, સિદ્ધોથી બહુ-બહુ દૂર રહી જાય છે. લોકાકાશની ઉપર, લોકાકાશની સામે જ - ચિરનિસ્તબ્ધ, અનિદ્રેશ્ય, ચિર સ્થિર અનંત અલોક છે.

સિદ્ધો (૧) સમ્યક્ત્વના અધિકારી છે. (૨) અનંત જ્ઞાનના અધિકારી છે. લોક કે અક્ષેપને વિષે એવી કાંઈ વસ્તુ નથી કે જે એમના જ્ઞાનનો વિષય ન બને (૩) અનંત દર્શનના અધિકારી છે. (૪) ‘અનંતવીર્ય’ એટલે કે અનંત પદાર્થો અને દ્રવ્યપર્યાયો, જ્ઞાન અને દર્શનમા ધારણ કરવા છતાં સિદ્ધોને કંઈ શ્રમ નથી લાગતો. (૫) તેઓ નિરતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે. ધન્વિયથી અગોચર છે. (૬) એક દીપશિખામાં બીજી શિખા જેમ રહેજે મળી જાય છે તેમ એક સિદ્ધના સ્થાનમાં બીજા સિદ્ધો પણ સમાપ્ત શકે છે. એને અવગાહના કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધો પરસ્પરને બાધ કરતા નથી. (૭) એ અગુરુલધુ હોય છે. સિદ્ધશીલા ઉપર સ્વભાવે રહે છે. (૮) સિદ્ધનો આહમો ગુણ અભ્યાસાધ છે. પાર્થિવ ક્ષણભંગુર સુખદુઃખનુ નામનીશાન પણ નથી રહેતું. મતલબ કે સિદ્ધો અનંત, અનવચ્છિન્ન, અપરિવર્તિત, અસીમ જ્ઞાનદની વચ્ચે વસે છે.

વેદપંથી તત્ત્વદર્શી પુરૂષો ધનધાન્યાદિ ઐહિક મુખની કામનાથી બ્રહ્મચિતા નથી કરતા. બૌદ્ધો પણ સાંસારિક કામનાની પરિતૃપ્તિ અથે શુદ્ધની ઉપાસના નથી કરતા. તે જ પ્રમાણે જૈનો પણ પાર્થિવ ભોગની આશાએ આર્હતપૂજન, ઉપાસના નથી કરતા. વેદપંથીઓમાં કેટલાકે ઐહિક લાભની લાલચે જૂદા જૂદા દેવોની ભક્તિ કરે છે. બૌદ્ધોમાં પણ કેટલાક એવા દેવો છે અને જૈનોએ પણ દેવ-દેવી સ્વીકાર્યા છે પણ વસ્તુતઃ આત્મોન્નતિ અર્થે જેમ વેદપંથીઓ બ્રહ્મ-પૂજા કરે છે તે જ પ્રમાણે જૈનો આત્મોત્કર્ષ સાધવાના હેતુથી જ અરિહંત, સિદ્ધ આદિનું ધ્યાન કરે છે, એ જ આશયથી પૂજા અર્ચના ઉપાસના કરે છે. તીર્થકરો કંઈ ઐહિક મુખ નથી આપતા. તેઓ તો સિદ્ધશિલા ઉપર રહે છે. સાંસારિક વિષયોની સાથે એમને કોઈપણ પ્રકારનો લગીરે સંબંધ નથી હોતો. એટલે તેઓ ચમત્કાર કરી બતાવે એવી આશા તો કોઈ ન જ રાખે. તીર્થકરો તથા સિદ્ધિને વરેલા મહાપુરૂષોના ગુણુ ગાવાથી, એ ગુણોની પાસે જતક, એ ગુણો પોતાનામાં પ્રવેશે અને એ રીતે આત્માનું કલ્યાણુ થાય એમ જૈનો માને છે. સિદ્ધો એક ઉજનવલ આદર્શરૂપ છે. એ આદર્શનું ધ્યાન કરવાથી બંધ-દશા ભોગવતો જીવ પણ મુક્તિનો માર્ગ પામે. જૈન-ઉપાસનાનું આ અુદ્દેશુ રહસ્ય છે. એટલે જ જૈનો ભક્તિભાવ-પૂર્વક નવકાર મંત્ર ઉચ્ચારતા કહે છે કે—

“ નમો સિદ્ધાણમ્ ” સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર.

ધ્વજસંબધી જૈન સિદ્ધાંત સમજવામાં ઉપરોક્ત વિવેચન કંઈક સહાય કરશે, જૈનોના આ સિદ્ધાંતમાં શક્ય

કે અશ્રદ્ધાને મુદ્ધ સ્થાન નથી. એમાં ગંભીર ગવેપણા અને તત્ત્વવિચાર સમાયેલાં છે, એ વાતનો કોઈ અસ્વીકાર નહીં કરે. જૈનોને નિરીશ્વરવાદી કહેવામાં આવે છે તે ખોટું છે. મીમાંસકોની જેમ જૈનો ખુદ્ધી રીતે ઇશ્વરનો અસ્વીકાર નથી કરતા ખીજ દર્શનોની સાથે જૈનદર્શન પણ કેટલીક સમાનતાઓ ધરાવે છે દાખલા તરીકે સાખ્યો પણ “મુક્તાસ્મિન પ્રજ્ઞા ઉપાસના સિદ્ધસ્ય વા” એમ કહે છે. શ્રુતિમાં પણ જે ઠેકણે સ હિ સર્વવિત્ સર્વક્ષર્તા એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ મુક્તાત્માને લક્ષીને જ છે, એ વાત સમગ્રજ એવી છે સાખ્ય-સાથેની જૈન દર્શનની આ એક સમાનતા છે.

યોગાચાર્ય પણ કહે છે કે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે, એનું ધ્યાન કરવાથી આત્મોન્નતિ થાય. એ ધર્મોપદેષ્ટા પણ છે વેદાન્ત પણ કહે છે કે મુક્ત જીવ એ જ ઇશ્વર. એ જ બ્રહ્મપદવાચ્ય છે.

નૈયાયિકોને કહેવું પડે છે કે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે.

જે કોઈ જૈનદર્શનનો ઇશ્વર સબધી સિદ્ધાંત શાલ-તટસ્થભાવે વિચારશે. તેને જૈનદર્શન ભાગતર્પણું એક સુપ્રાચીન દર્શન છે એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે. બૌદ્ધ-દર્શન પછીનું જૈનદર્શન છે એમ તો ન જ કહેવાય, પણ શુદ્ધ સમકાલીન છે એમ કોઈ કહે તો પણ બરાબર નથી. જૂતકાળના કોઈ એક અઘણા યુગમાં, ભારતવર્ષને વિશે ઇશ્વરસબધી જે વિવિધ સિદ્ધાંત પ્રચાર પામ્યા હતા તે વખતે-એટલે કે ધ્રુમસ અને અધકારથી ઉભરાતા પ્રાચીન કાળના વાર્તાવરણ વચ્ચે જૈનદર્શને ઇશ્વરસબધી એક નવો જ સિદ્ધાંત-નવોજ પ્રકાશ વિશ્વને આપ્યો હતો.

જૈન દર્શનમાં કર્મવાદ

કર્મવાદ એટલે શું ? કર્મની સાથે ચોક્કસ કળનો અગ્રેષ્ઠ સંબંધ એનું નામ કર્મવાદ. પૃથ્વીના બધા ભાગોમાં બધા દર્શનકારોએ પોતાની પ્રણાલિમાં કર્મવાદ સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ ભારતીય દર્શનોમાં એણે એક ખાસ સ્થાન રોક્યું છે. ભારતીય દર્શનો ભલે પરસ્પરથી જૂદા પડતાં હોય, પણ પ્રત્યેક દર્શન કર્મનું અમોઘત્વ કબૂલ કરે છે. પૂર્વ મીમાંસા પરબ્રહ્મનો વિચાર નથી કરતું એટલે હિતર મીમાંસાથી એ જૂદું પડી જાય છે. આત્માની વિવિધતાનો સ્વીકાર કરી સાંખ્ય તથા યોગદર્શન વેદાંતનો વિરોધ કરે છે. આત્માને વિષે શુદ્ધાદિનો આરોપ કરી ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શન, સાંખ્ય તથા યોગ મતની સામે થાય છે. આત્માના ગુણો આત્માની સાથે જ સંકળાએલા છે અને જૂદા જૂદા ગુણ-પર્યાયોને વિષે આત્મા પોતે જ પ્રકાશ પામે છે એમ કહી જૈન દર્શન, ન્યાય અને વૈશેષિક મતના દોષ દાખવે છે. બૌદ્ધ

દર્શન નિત્ય સત્ય એવા આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતું નથી. આવી અનેકવિધ ભિન્નતા અને વિરૂદ્ધતા હોવા છતાં કર્મવાદ વિષે બધા પ્રાય. એકમત છે—અર્થાત્ મનુષ્ય જે કંઈ વાવે એનાં જ ફળ મેળવે એ સંબંધે ભારતીય દર્શનો પૈકી કોઈનો વિરોધ નથી. મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓમાં જે કંઈવાદ (Doctrine of grace) તથા ખીજાએ આચરી શકાય એવો પ્રાયશ્ચિત્તવાદ (Doctrine of vicarious Atonement) પ્રચલિત છે તે પ્રાચીન ભારતમાં અબળાયેલો હતો એમ કદાચ કહી શકાય. સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને આદિત્રિના પ્રભાવથી જુનાં—પ્રાકૃતન કર્મોના ફળ રોકી શકાય અને નવાં કર્મ તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં દુ ખમય જન્મ—મરણાદિનું પણ નિવારણ થઈ શકે: એ આપણી ભારતીય માન્યતા છે. પ્રાકૃતન કર્મમાં એક અલ્પ શક્તિ છે, એ વાતનો કેઈએ અસ્વીકાર નથી કર્યો. કર્મનું ફળ એવું તો દુરતિક્રમણીય છે કે કેવળી ભગવાનને પણ પોતાનાં પૂર્વનાં કર્મો ભોગવતા સાર દેહ રૂપી કાગમારમાં કેટલોક વખત પૂરાઈ રહેવું પડે છે. શાસ્ત્રોમાં એવી મતલબના કેટલાય ઉલ્લેખો છે. એક વેદપંથી કવિ શિહલન મિશ્ર કહે છે કે:

ભાકાશમુત્પત્તુ ગચ્છતુ વા વિગન્ત—

મમોર્નિર્ધિ વિશતુ તિષ્ઠતુ વા ચયેષ્ટમ્ ॥

જન્માન્તરાર્જિતશુભાશુમકૃત્રાણામ્

છાયેવ ન ત્યજતિ કર્મફલાનુલ્લિખિ ॥ શાંતિશતકમ્, ૮૨,

આકાશમાં હડીને જાઓ, દિશાઓની પેઠી પાર જાઓ, દરીયાના તળીયે જઈને ખેસો, મરણમાં આવે ત્યાં જાઓ, પણ જન્મોંતરને વિષે જે શુભાશુભ કર્મ કર્યો હોય છે તેનાં

ફળ તો છાયાની જેમ તમારી પાછળ પાછળ જ આવવાનાં.
એ નમારો ત્યાગ નહીં કરે.

મહાત્મા શુદ્ધ પશુ પોકારી પોકારીને કહ્યું છે.

ન ઇન્તલિક્કલે ન રામુદમજ્જે

ન પવ્વતાન વિવર પવિસ્સ ।

ન વિજ્જતી સો જગતિ પ્પદેસો

અત્યદ્વિતો મુચ્છેડ્ય્ય પાપકમ્મા ॥ ધમ્મપદ ૯-૧૨.

અંતરિક્ષમાં જાઓ, સમુદ્રની અદર સમાઓ, પર્વતની
શુક્રામા ભરાઓ, પશુ જગતની અદર એવો કોઈ પ્રદેશ નથી
દે જ્યાં આગળ પાપકર્મનું ફળ તમારે ભોગવવું ન પડે.

જૈનાચાર્ય શ્રી અમિતભતિ કહે છે.

સ્વયક્રુત કર્મ યદાત્મના પુર.

ફલં તદીય લભતે શુભાશુભમ્ ॥

પરેણ દત્તં યદિ લભ્યતે સ્ફુટ

સ્વય ક્રુત કર્મ નિરર્થકં તદા ॥ સામાયિક પાઠ. ૩૦

પૂર્વે જે કર્મો પોતે કર્યા હોય તેનાં શુભ-અશુભ ફળ
જીવને ભોગવવા જ પડે. જો બીજાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ
આપણને ભોગવવાં પડતાં હોય તો પછી આપણે પોતે કરેલાં
કર્મોનો કંઈ અર્થ જ નથી રહેતો.

કર્મની સત્તા ધણી પ્રબળ છે, કોઈનું ત્યાં આલી શકવું
નથી. આ કર્મ શું છે અને કર્મની સાથે કર્મફળનો શું
સંબંધ છે તે ટુંકામાં અહીં બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

પૂર્વે મીમાંસા દર્શનમાં કર્મકાંડ સંબંધે પુષ્કળ
વિવેચન છે, પણ વેદવિહિત કર્મનાં ફલ રૂપે સ્વર્ગોદિ મેળવી
શકાય એ સિવાય મીમાંસા-દર્શનને બીજું કંઈ ખાસ કહેવા-

પણ હોય એમ નથી લાગતું કર્મના સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિ વિશે મીસાસાદર્શને સ્પષ્ટીકરણ કરવાની તકલીફ નથી લીધી. એટલે અહીં મીર્ઘાસાદર્શનના ગુચવણભર્યા વિસ્તારમાં માથું મારવાનું આપણે કંઈ ખાસ પ્રયોજન નથી. એકમેવાદ્વિતીયમ —બ્રહ્મ પદાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણય પાછળ વેદાન્ત દર્શન એવું તો થેલું બન્યું છે કે વિચારવમળભાથી બહાર નીકળી શકતું નથી, કર્મના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવાનો વેદાન્ત દર્શનને જરાય અવકાશ નથી. સાંખ્ય તથા યોગદર્શનના સંબંધમાં પણ એમ જ કહી શકાય વૈશેષિક દર્શન પણ કર્મની તાત્વિક આલોચના નથી કરતું. કર્મની સાથે કર્મના ફળોનો અવિરલ સંબંધ છે અને પ્રાકૃત કર્મના પ્રતાપે જ જીવ વર્તમાન અવસ્થા ભોગવે છે, એ વાત બધા દર્શનો મંજુર રાખે છે, પણ રીનસર એનો વિચાર કોઇએ કર્યો નથી.

ન્યાયદર્શને કર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મના ચૂળમાં કર્મતત્ત્વ જ મુખ્ય છે એમ કહીએ તો ચાલે. જૈનદર્શનમાં કર્મની પ્રકૃતિ અને લાંગાના સંબંધમાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આપણે અહીં ન્યાય, બૌદ્ધ તથા જૈન એ ત્રણ દર્શનોની ટુલનાત્મક ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

કર્મની સાથે કર્મફળનો સંબંધ શી રીતે જોડાયો એ પ્રશ્ન ન્યાયદર્શનકારને જરૂર ઉદ્ભવ્યો હતો. કર્મ પુરૂષકૃત છે એ વાતની એમને જાણ હતી. કર્મનું ફળ હોવાનું જ જોઈએ એની ગૌતમે ના નથી પાડી પણ ધણીવાર પુરૂષકૃત કર્મ નિષ્કળ જતાં હોય, એમ પણ એમને લાગેલું. અહીં એક મુઝવણ ઉભી થઈ પુરૂષકૃત કર્મ પોતે કર્મનું ફળ શી

રીતે આપી શકે એવો ગૌતમના મનમાં આભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. કર્મની સાથે કર્મ-ફળનો ધણીવાર સંબંધ નથી દેખાતો તેનું સમાધાન કરવા જતાં એમણે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે, કર્મથી જૂદું જ એક કારણ ઉમેર્યું. એમને કહેવું પડ્યું કે

इश्वरः कारण पुरुषकर्मफलस्य दर्शनात् ॥

ન પુરુષકર્મમાવે ફલનિષ્પત્તે: ,,

तत्कारितत्वादहेतुः न्यायसूत्र, ४, ૧, ૧૯, ૨૧.

“ કર્મના ફળમાં ઈશ્વર જ કારણ છે. પુરુષકૃત કર્મ ધણીવાર નિષ્ફળ જતાં જણાય છે. પુરુષકૃત કર્મના અભાવે કર્મના ફળની ઉત્પત્તિ સભવતી નથી, એટલે કર્મ જ ફલના કારણરૂપ છે, એમ જો કોઈ કહે તો એ ખરાખર નથી. કર્મ-ફળનો ઉદય ઇશ્વરને આભારી છે. એટલા સાફ ફળનું એક માત્ર કારણ કર્મ જ છે, એમ કહી શકાય નહીં”

ગૌતમસમ્મત કર્મવાદ સંબંધે આટલું સમજી શકાય છે કે કર્મફળ એ પુરુષકૃત કર્મને આધીન છે એ વાત તે સ્વીકારે છે. પણ કર્મ જ કર્મફળનું એક માત્ર અને અદ્વિતીય કારણ છે એ વાત એમને મજબૂર નથી. એમની કહેવાની મતલબ એ છે કે જો કર્મફળ એક માત્ર કર્મને જ આધીન હોય તો પછી પ્રત્યેક કર્મ ફળવાળું દેખાવું જોઈએ. કર્મફળ કર્મને આધીન છે એ વાત ખરાખર છે. પરંતુ કર્મના ફળનો અભ્યુદય કર્મને એકલાને આભારી નથી, પુરુષકૃત કર્મ ધણીવાર નિષ્ફળ નીવડતું દેખાય છે આ પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કર્મફળના વિષયમાં કર્મ સિવાય એક કર્મફળ નિયંત્રક ઈશ્વર પણ છે. નૈયાયિકો અહીં વૃક્ષ અને ખીજનો

દાખલો રજુ કરે છે. વૃક્ષ ખીજને આધીન છે એ વાત કયુલ રાખીએ, અને એ જ નિયમે કર્મફળ કર્મને આભારી છે એ વાત સ્વીકારીએ, પરન્તુ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ એકલા ખીજની અપેક્ષા નથી રાખતી, હવા-પાણી-પ્રકાશ વિગેરેની જરૂર રહે છે. કર્મફળની આખતમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઈશ્વરની જરૂર રહે છે.

ન્યાયદર્શનનો મૂળ અભિપ્રાય એ છે કે ઇશ્વર કર્મથી જુદો છે, પણ કર્મની સાથે ફળની યોજના કરી દે છે. પરન્તુ ઈશ્વર આવી આખતમાં માથું મારે એ વાત ધણા દાર્શનિકોને પસંદ નથી. તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે. પ્રાચીન ન્યાયમાં, કર્મ અને કર્મફળવાદની યુક્તિ ઉપર જ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ આધાર રાખી રહ્યું છે. નવા નૈયાયિકો એ યુક્તિ વિષે બહુ આસ્થા નથી રાખતા કર્મની સાથે ફળને જોડવા સારું ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરવો તેને બદલે ફળને સંપૂર્ણ કર્મ-ધીન માનવું, અર્થાત્ કર્મ પોતે જ પોતાનાં ફળ ઉપજાવે છે એ નિષ્કર્ષ માનવો વધારે ઠીક લાગે છે. બૌદ્ધ દાર્શનિકો એ જ અભિમત ઉચ્ચારે છે.

કર્મને લીધે જ આ સંસાર પ્રવાહ વહે છે, બીજા દર્શનકારોની જેમ બૌદ્ધ દર્શન પણ એ વાત માન્ય રાખે છે, પરન્તુ ગૌતમના અને પુદ્ગલા કર્મ વચ્ચે થોડો ફેર છે. બૌદ્ધ કર્મ કોને કહે છે તે સમજવા સારું સંસારનું સ્વરૂપ પહેલાં સમજી લેવું જોઈએ. બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે સંસાર એટલે એક અનાદિ, અનન્ત, નિઃસ્વભાવ ધારાપ્રવાહ શુદ્ધ દેવ એક સ્થળે કહે છે.

“અજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર જન્મે, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન; વિજ્ઞાનમાંથી નામ અથવા ભૌતિક દેહ, નામ અથવા ભૌતિક દેહમાંથી પદ્મસ્ત્ર; પદ્મસ્ત્રમાંથી ઈન્દ્રિયો અથવા વિષયો અને વિષયો અથવા ઇન્દ્રિય સંપર્શમાંથી વેદના ઉપજે વેદનામાંથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણામાંથી ઉપાદાન. ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જન્મ, જન્મમાંથી વાર્ધક્ય, મરણ, દુઃખ, અનુશોચના, યાતના ઉદ્વેગ અને નૈરાશ્ય વિગેરે જન્મે દુઃખ તથા ચંત્રણાની ધટમાળ એ જ રીતે ફરતી રહે”

બૌદ્ધમત પ્રમાણે સંસાર એક પ્રવાહ છે. અજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનમાંથી નામ અથવા ભૌતિક દેહ, પછી પદ્મસ્ત્ર, વિષયો, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, વગેરે ક્રમબદ્ધ જન્મે છે. પારિભાષિક શબ્દો બાદ કરીને જોઈએ તો દુઃખમાં બૌદ્ધ મત અનુસાર સંસાર એક નિરંતર, એકધારે વહેતો વિજ્ઞાન પ્રવાહ છે.

એ ઉપરથી, બૌદ્ધો ત્યારે સંસારને કર્મમૂલક કહે છે ત્યારે એમનો શું આશય હોય છે, એટલે કે કર્મ કોને કહે છે તે બરાબર સમજાશે કર્મ એટલે પુરૂષકૃત ‘કર્મ’ માત્ર એમ કહેવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી. નિયમના અર્થમાં કર્મનો ઉપયોગ તેઓ કરે છે બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે કર્મ એટલે જગદ્વ્યાપી *Lक्षण*. એને ખીજી નામ આપવું હોય તો “કાર્યકારણભાવ” પણ કહી શકાય. એ નિયમની પાસે જગતના બધા ભાવો, પદાર્થો, અને વ્યાપારો માથું નમાવે છે. એના વડે જ સંસાર ચાલે છે. સંસાર એ નિયમની ઉપરજ પ્રતિષ્ઠિત છે,

કલોત્પત્તિના વિષયમાં બૌદ્ધોનું મનતબ્બ જોઈ લઈએ. તેઓ કહે છે કે કર્મ સ્વાધીન છે, ઇશ્વરની કે બીજા કોઈની વચમાં જરૂર નથી. કર્મ પોતે જ ફળ ઉપજાવી શકે છે. એક માણસ ચોરી કરે એટલે ચોરીના પ્રતાપે, ચોરીના ફળરૂપે એ પોતે ચોર બની જાય. ન્યાય મત પ્રમાણે ચોરી (ચૌરકર્મ)ની સાથે ઇશ્વર ચૌર ભાવ (ચોગ્રહણનો) એટલે કે ફળનો સંબંધ યોગે છે બૌદ્ધ દર્શન કહે છે કે ચૌર કર્મ જ ચૌરભાવ ઉપજાવે છે. ચોરી એક વિજ્ઞાન છે, ઉત્પત્તિની બીજ જ પળે એ વિજ્ઞાન, સતત એકધારા વહેતા વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં મળી ગયું, ચૌર કર્મ રૂપી સંસ્કાર બાકી રહી ગયો એ સંસ્કારમાથી બીજ જ પળે વિજ્ઞાન જન્મ્યું. એ ચૌર ભાવ આ બીજ પળનું વિજ્ઞાન. મતલબ કે પૂર્વક્ષણનું વિજ્ઞાન ચૌર કર્મ, પરક્ષણના વિજ્ઞાન ચૌર ભાવનું ઉત્પાદક બન્યું.

સંક્ષેપમાં બૌદ્ધ દર્શનનો સિદ્ધાંત આટલો જ છે કે કર્મ એટલે કેવળ પુરૂષકૃત કર્મ જ નહીં, કર્મને લીધે સંસારનો પ્રવાહ ધપે છે. બીજું ફળના સંબંધમાં કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. ઇશ્વરની કે બીજા કોઈની દખલગીરીની જરૂર નથી.

કર્મની પ્રકૃતિ અને વ્યાપારના વિષયમાં બૌદ્ધ દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે દેખીતી રીતે બહુ પ્રભેદ નથી લાગતો. જૈન મત પ્રમાણે કર્મ એટલે પુરૂષકૃત પ્રયત્ન માત્ર જ નથી. કર્મ એક વિરાટ-વિશ્વવ્યાપી વ્યાપાર છે, એને લીધે જ સંસાર પ્રવાહ ચાલે છે. ફળની બાબતમાં જૈનો કહે છે કે કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. વચમાં ઇશ્વરનો કંઈ જરૂર નથી. પુરૂષકૃત કર્મ કોઈવાર અફળ જનું જણાય તો પણ

વચ્ચે ધૈશ્વરને સડોવવાની જરૂર નથી. કારણ કે કર્મનું ફળ તો અવશ્ય મળવાનું જ છે. ફળમાં કદાચ થોડી વધારે વાર પણ લાગે. પરંતુ કર્મનું ફળ ન મળે એવું તો કદાપિ ન બને. વખતે પાપી માણસ પણ સુખી દેખાય, અને સારો માણસ અસુખી જણાય. પરંતુ એટલા ઉપરથી કર્મનાં ફળ મળતાં જ નથી એમ સિદ્ધ નથી થતું એક જૈનાચાર્યે કહ્યું છે:

“યા દ્વિસાવતોપિ સમૃદ્ધિ, અર્હતપ્રજાવતોપિ દારિદ્ર્યાસિ.
સા ક્રમેણ પ્રાગુપાત્તસ્ય પાપાનુવન્ધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુવન્ધિનઃ
પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તદ્ ક્રિયોપાત્ત તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિપ્સ્યતિ
इति नात्र नियतकार्यकारणभावव्यभिचार ॥

હિસક મનુષ્યની સમૃદ્ધિ અને અર્હતપૂજ્યપરાયણ પુરુષની દરિદ્રતા જે તમને દેખાય છે તે અનુક્રમે પૂર્વે કરેલા પાપાનુબંધી પુણ્યકર્મ અને પુણ્યાનુબંધી પાપકર્મને આભારી છે હિંસા અને અર્હતપૂજ્ય એ કર્મ કાઠ કાળે નિષ્ફળ નહીં નીવડે. જન્માંતરે પણ એ કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં જ રહે છે. એટલે કે કર્મ અને કર્મ ફળની વચ્ચે કાર્ય કારણ ભાવનો કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી.

જૈન દષ્ટિએ કર્મનાં ફળ પ્રાણી માત્રને ભોગવવાં જ પડે છે. ફળ ઉપજાવવા માટે વચમાં કર્મકળાનિષંતા ધૈશ્વર ને કંઈ સ્થાન નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ દેખીતી રીતે કર્મના સ્વરૂપ તથા વ્યાપારના સબંધમાં બૌદ્ધ દર્શન તેમજ જૈન દર્શન વચ્ચે બહુ પ્રભેદ નથી લાગતો પરંતુ ખરી રીતે તો એ ઉભય વચ્ચે મૌલિક પ્રભેદ જરૂર છે. વાક્યોમાં જેટલી સમાનતા છે તેટલી એના અર્થમાં નથી.

બૌદ્ધ મત પ્રમાણે કર્મ એ નિસ્વભાવ નિયમ છે. જૈન મત પ્રમાણે કર્મ સસારી જીવના બધનું કારણ છે. જીવથી એ કર્મ જુદું છે અને તે એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. આ કર્મ-દ્રવ્યના આસ્રવને લીધે, અનાદિકાલીન અશુદ્ધતાવશ જીવ બંધાએલો રહે છે. જૈન દર્શન કર્મને કેવળ પુરુષકૃત પ્રયત્ન નથી માનતું. બૌદ્ધો માને છે તેમ જૈનો એને નિસ્વભાવ નિયમ માત્ર પણ નથી માનતા. કર્મ એ વસ્તુતઃ જડ પદાર્થ છે, આત્માની જેમ જ સ્વાધીન અને જીવ-વિરોધી દ્રવ્ય છે. અગ્રેજીમાં જેને Matter કહેવામા આવે છે, લગભગ તેવાજ અર્થમાં જૈન દર્શન કર્મને એક દ્રવ્ય માને છે. જીવનો અને કર્મનો સ્વભાવ એક નથી, વિભિન્ન સ્વભાવ છે. જીવની સાથે મળી જઈને, જીવના બધનું સસારી અવસ્થાનું કારણ બને છે, કર્મ ટળી જતાં સસારી જીવ મુક્ત થાય છે. પચાસ્તિકાપમાં કહે છે:

“જીવા પુગલકાયા અળ્લોગ્ગાગાહગહ્ણપહ્વિવહ્ણા ।

કાલે વિજુજ્જમાણા સુહુલ્લંકરં દિતિ મુંજતિ ” ॥

“જીવ અને કર્મ પુદ્ગલ પરસ્પરમા ગાઢપણે મળી જાય છે. વખત આવ્યે તે છૂટા પણ પડે છે. જ્યાં સુધી જીવ અને કર્મ પુદ્ગલ સાથે મળી ગએલા હોય છે ત્યાં સુધી કર્મ સુખ દુઃખ આપે અને જીવને એ ભોગવવા પડે.”

કર્મના વિષયમાં જૈન દર્શનમાં ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામા આવી છે કર્મપુદ્ગલ-સ્વભાવ Material છે, અને કર્મ રૂપી અજીવ દ્રવ્યની સાથે ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવ પદાર્થ શી રીતે મળી જાય છે એ બધી વસ્તુઓ જૈન દર્શનિકોએ ખૂબીથી વર્ણવી છે. તેઓ કહે છે કે આ વિશ્વ, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ

“કર્મવર્ગણા” નામના કર્મ ડ્રબ્બ અને ચેતન સ્વભાવ જીવ પદાર્થ વડે ભરપૂર ભર્યું છે. સ્વભાવતઃ શુદ્ધ, મુક્ત, યુદ્ધ સ્વભાવ હોવા છતાં જીવ રાગ, દ્વેષમા પડે છે, એટલે પછી કર્મવર્ગણામાં પણ એક એવો અનુરૂપ ભાવાન્તર ઉપસ્થિત થાય છે કે જેને લીધે સમસ્ત કર્મવર્ગણા રાગ દ્વેષથી અલિભૂત બનેલા જીવ પદાર્થમા આશ્રવ પામે અને આશ્રવના પરિણામે જીવ બધાર્થ રહે જૈનો શુદ્ધ જીવને શુદ્ધ સંવિલની અને કર્મને માટીની ઉપમા આપી કહે છે કે સસારી અથવા તો બધાએલા જીવોને ડહોળા પાણી જેવા સમજવા. ડહોળા પાણીમાંથી માટી કાઢી નાખીએ તો પાણી શુદ્ધ અવસ્થાને પામે. તે જ પ્રમાણે સસારી જીવમાંથી કર્મરૂપી મેલ દૂર થઈ જાય તો એ જીવ પણ સ્વાભાવિક, શુદ્ધ મુક્ત યુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે.

જૈનો કર્મપુદ્ગલને આઠ ભાગમાં વહેચે છે —

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ. આ કર્મ જ્ઞાનને ઢાકી દે છે.

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મ. આ જીવના ગુણ-દર્શનને આચ્છન્ન કરી રાખે.

(૩) મોહનીય કર્મ. આ આત્માના સમ્યક્ત્વ અથવા ચારિત્રગુણને દબાવી રાખે.

(૪) અતરાય કર્મ. આ જીવની સ્વાધીન શક્તિની આડે આવે

(૫) વેદનીય કર્મ. આને લીધે જીવ સુખ દુઃખ વેદે

(૬) નામ કર્મ. આ કર્મ જીવની દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ ગતિ જાતિ શરીરાદિ રચે.

(૭) ગોત્ર કર્મ. આ કર્મને લીધે જીવ ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં જન્મે.

(૮) આયુષ કર્મ આ કર્મ જીવનું આયુષ નિર્મે.

જ્ઞાનાવરણીયના પાંચ પ્રકાર છે. દર્શનાવરણીયના નવ પ્રકાર છે. મોહનીયના અઢાવીશ પ્રકાર છે. અંતરાય કર્મના પાંચ પ્રકાર છે વેદનીયના બે પ્રકાર છે, નામ કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે, ગોત્ર કર્મના બે પ્રકાર અને આયુષકર્મના ચાર પ્રકાર છે, આ રીતે આઠ પ્રકારના કર્મ-પુણ્ય ૧૪૮ પ્રકારે વહેંચાઈ જાય છે. જૈન મત પ્રમાણે જીવનો પ્રત્યેક જન્મ અથવા પ્રકૃતિ, કર્મ પુણ્યજનિત હોય છે. જીવ-શરીરનાં અસ્થિ પથ્થુ અસ્થિકર્મ દ્વારા નક્કી થાય છે જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉપરોક્ત ૧૪૮ પ્રકારના કર્મનું વિગતૂત વર્ણન છે.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટવિધ કર્મના, જૈન દાર્શનિકો “ધાતીય” અને “અધાતીય” એવા બે ભેદો પાડે છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મ ધાતી કર્મ, અને વેદનીય, નામ, આયુષ તથા ગોત્ર એ અધાતી કર્મ

કર્મ-આશ્રવને લીધે જીવ બંધાય છે. એટલે કે કર્મ બધ કર્મને અનુસરે છે. બંધની પ્રકૃતિ, ઉપર આઠ પ્રકારની કર્મ પ્રકૃતિ વર્ણવી એને અનુરૂપ છે, બંધની સ્થિતિ કર્મની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ક્યા કર્મનો કેટલો સ્થિતિકાળ હોય છે તે પણ જૈન દાર્શનિકોએ બતાવ્યું છે કર્મની તીવ્ર કે મદ કળ આપવાની શક્તિ ઉપર બંધના ‘અનુભવ’ કે ‘અનુભાગ’ નો આધાર રહે છે.

જૈન દર્શનમાં કર્મને જીવવિરોધી-પુદ્ગલસ્વભાવી અજીવ દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. જીવની સાથે એ શી રીતે મળે છે તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન હિપર આવી ગયું પરંતુ અહીં એટલું યાદ રાખવું જાઈએ કે જીવ સાક્ષાત્ સંબંધે કર્મ વિકારના કારણરૂપ નથી; તેમ કર્મ પણ જીવવિકારના કારણરૂપ નથી. કુ-દુકુન્દાચાર્ય કહે છે

કુર્વં સર્ગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ માવસ્સ ।

ન હિ પોગલકમ્માણં હિદિ જિનવચણં મુણેયન્ત્વ ॥

કમ્મ પિ સગ કુર્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મસપ્પાણ ।

આત્મા પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ કર્મ કરતો થકે; પોતાના ભાવોનો કર્તા રહે છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ આત્મા પુદ્ગલ કર્મ સમૂહનો કર્તા નથી. એ જિન વચન છે.

શ્રી નેમિચદ્રજી આ વિષયમાં વધુ સ્પષ્ટ વાત કહે છે.

પુગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ નિચ્છયદો ।

વેદનકમ્માણાદા સુદ્ધનવા સુદ્ધમાવાણ ॥ દ્રવ્યસંગ્રહ, ૮.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આત્મા પુદ્ગલ-કર્મ સમૂહનો કર્તા છે. અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા રાગ દ્વેષાદિ ચેતન કર્મ સમૂહનો કર્તા છે. શુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે એ સ્વકીય શુદ્ધ ભાવસમૂહનો કર્તા છે.

અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ વિગેરે આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે. શુદ્ધ નય અનુસાર આત્મા માત્ર એ જ્ઞા ગુણોનો કર્તા અથવા અધિકારી છે. મતલબ કે શુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા સાથે કર્મ પુદ્ગલને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. છતાં અશુદ્ધ અવસ્થામાં આત્માને વિષે રાગ-દ્વેષાદિનો આવિર્ભાવ થાય છે.

માવનિમિત્તો વન્ધો માવો રદિરાગદોસમોહજુદો । (પંચાસ્તિકાય)

બન્ધમાં ભાવ નિમિત્ત છે અને રતિ, રાગ, દ્વેષ મોહ યુક્ત ભાવો બન્ધનાં કારણ છે.

રાગ દ્વેષાદિ ભાવપ્રત્યયમાંથી, મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ ઉદ્ભવે છે. અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા ભાવપ્રત્યય અથવા મિથ્યાદર્શનાદિ પચવિધ ભાવ કર્મનો કર્તા છે. એ રીતે અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે પણ જીવ કર્મ પુદ્ગલનો કર્તા નથી.

શુદ્ધ નિશ્ચય નય અને અશુદ્ધ નિશ્ચય નય અનુસારે આત્મા કર્મ પુદ્ગલનો કર્તા ન હોવા છતાં વ્યવહાર નયને અનુસરી જીવ દ્રવ્યબધ અથવા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે. મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના ઉદ્ભવને લીધે આત્મા એવી સ્થિતિમાં મૂકાય છે કે જેને લીધે આત્મામાં દ્રવ્ય કર્મ થા તો કર્મ પુદ્ગલનો આશ્રવ થાય અને તેથી જીવ બધ બાધે, અને બધના કારણે આત્મા પુદ્ગલ કર્મના ક્ષણ સ્વરૂપ સુખ દુઃખાદિ ભોગવે.

ઉપર જે વિગત આપી છે તે પરથી ખાત્રી થશે કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયની વાત એક કોરે રાખીએ તો પણ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયની નજરે આત્મા પુદ્ગલ કર્મોનો કર્તા નથી. એ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, એટલે એ કર્મનું ઉપાદાન કારણ પણ હોઇ શકે નહીં, અને નથી. ભાવકર્મને લીધે આત્મામાં કર્મવર્ગણનો આશ્રવ થાય છે તેથી આત્માને સીધી રીતે-સાક્ષાત્ સંબધે આશ્રવના નિમિત્ત કારણરૂપે પણ માની શકાય નહીં. આત્મા માત્ર પોતાના ભાવોનો કર્તા છે. નિશ્ચયનયનો એ જ સિદ્ધાન્ત છે. એટલું છતાં ભાવ પ્રત્યય અથવા ભાવકર્મના ઉદ્ભવથી આત્મા એવી અવસ્થા પામે છે કે જેથી કર્મપુદ્ગલ

પોતે જ અનુપમ અવસ્થા પામી સહેજે આત્માને ત્રિપે પ્રવેશ પામે આત્મા સાક્ષાત્ સમધે ઉપાદાન કારણ કે નિમિત્ત કારણ નહીં હોવા છતાં પરોક્ષ ભાવે કર્તા છે, અને એટલા જ સારૂ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પુરુષશ્વ કર્મનો કર્તા હોવાનું મનાય છે.

દુકામાં, કર્મ સંબંધી જૈન સિદ્ધાંત અહીં નિરૂપ્યો છે. ન્યાદર્શનના મતાનુસાર કર્મ એટલે પુરુષકૃત પ્રયત્ન માત્ર છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા એ પ્રકારના પ્રયત્નનું ફળ અનુભવવામાં ન આવ્યું ત્યારે ગૌતમને કર્મફળનિયતા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પડી. કર્મની સાથે ફળનો સંયોગ ઇશ્વરાધીન છે એ સિદ્ધાંત એણે રચાવ્યો.

બૌદ્ધ મતાનુસાર કર્મ એ કેવળ પુરુષપ્રયત્ન જ નથી, એ એક મહાન વિશ્વવ્યાપાર છે—સંસાર નિયમ છે—સંસારના પાયા જ એની ઉપર પડ્યા છે. કર્મ જ સંસ્કારની મારફત કર્મફળ ઉપજાવે છે. બૌદ્ધો કર્મફળ નિયંતા ઇશ્વરને નથી માનતા.

જૈન મત પ્રમાણે કર્મ એક જાગતિક વ્યાપાર છે. ઇશ્વર નિરપેક્ષ કર્મ પોતેજ ફળ ઉપજાવવાને શક્તિમાન છે. કોઈ કોઈ વાર વિવિધ કારણત્રય કર્મનું ફળ લાગે જોવામાં કે અનુભવવામાં ન આવે છતાં કર્મનું ફળ અનિવાર્ય છે એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્મ એ માત્ર પુરુષ પ્રયત્ન જ નથી તેમ એ નિઃસ્વભાવ નિયમ માત્ર પણ નથી. કર્મ પુરુષસ્વભાવ છે અર્થાત્ Material છે. કર્મના આશ્રવથી નિશ્ચયતઃ શુદ્ધ અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અનાદિ-બદ્ધ જીવ પુનઃ બંધાય છે. નિશ્ચય નયની નજરે જીવ રાગદ્વેષાદિ ભાવોનો પોતે કર્તા છે. જીવ કર્મપુરુષશ્વનું ઉપાદાન કારણ એ

નિમિત્ત કાગળુ નથી, છતાં રાગ દ્વેષાદિ ભાવોના આવિર્ભાવ થી આત્મામાં કર્મનો આશ્રવ સંભાવે છે તેથી વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આત્માને કર્મપુદ્ગલનો કર્તા કહેવામાં આવે છે. કર્મમાં પણુ ધાતીય અને અધાતીય એવા બે પ્રકાર છે. એ વાત દિપર કહેવાઈ ગઈ છે, તે સિવાય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, આદિ ભેદો આઠ પ્રકારના અને શ્રુતાવરણીય, ચારિત્ર મોહનીય આદિ ભેદે ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ છે એ પણુ કહેવાયું છે. આ બધાં કર્મોનાં મૂળ છેદાઈ જાય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં રમે-અર્થાત્ એ મુક્તિ મેળવે.

જૈન વિજ્ઞાન

જૈનસંપ્રદાય, વિશાલ ભારતીય જાતિનો એક અંશ છે. ભારવર્ષની જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓને આજે ચકિત બનાવી રહી છે તે સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ અને સાચો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો જૈનસંપ્રદાયના અભ્યાસ વિના મુદ્દલ ચલાવી શકાય નહીં. જૈન સંપ્રદાયના વિવરણ વિના એ અપૂર્ણ રહી જાય.

કેટલાકે જૂલથી એમ માની લે છે કે મહાવીરસ્વામીએ જૈન ધર્મ પહેલવહેલો પ્રવર્તાવ્યો, અર્થાત્ ૫ સ. પૂર્વે છટ્ટા થા સાતમા સદ્કામા જૈન ધર્મ જન્મ્યો જેકોબી જેવા સમર્થ પડિતોએ એ ભ્રમ ટાળવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે અને ઘણે અંશે એ સફળ પણ નિવડ્યા છે.

જૈન ધર્મ આ સંસારનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મ છે. જે ઋષભદેવને ભાગવતકારો વિષ્ણુના મુખ્ય-આદિ અવતાર રૂપ માને છે તે જ જૈન સંપ્રદાયના આદીશ્વર, વર્તમાન-ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થંકર છે.

પુરુષોત્તમ ભારતવર્ષ જે પુરુષોત્તમના નામથી આજે પણ અંકાયેલું છે, જે ભારતવર્ષના નામે પ્રત્યેક ભારતવાસી અભિમાન અનુભવે છે તે ચક્રવર્તિ-સમ્રાટ ભારતને આગ્રહ સપ્રદાય અને જૈન સપ્રદાય પણ પોતાના ભક્તિભાવભર્યા વહન ધરે છે.

જે રઘુપતિના ચરિત્રવર્ણનથી આહ્વાણસાહિત્ય ગુંથ રહ્યું છે તે રામચંદ્રને પણ જૈનોએ પોતાના સમાજની અદર સ્ત્રીકાર્ય છે. દારકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ અને એમના વડીલ બન્ધુને પણ જૈનોએ પોતાના સાહિત્યમાં સાર જોડ્યું તથા આપ્યું છે. એમના એક આત્મીય-શ્રી નેમિનાથ તો જૈન ધર્મના બાવીશમાં તીર્થંકર હોવાનું સૌભાગ્ય ધરાવે છે. ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ પહેલાં, અહીંસા વર્ષ ઉપર જૈન ધર્મના ત્રેવીશમાં તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. એ બધાનું અતિહાસિક મૂલ્ય ગમે તેવું અંકાય, પણ આટલું તો સ્વત સિદ્ધ છે કે મહાવીરસ્વામીના આવિર્ભાવ પહેલાં ભારતવર્ષમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વર્તતો હતો. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે “નાયપુત્ર” તેમ “નિગ્ગથ” નો નામોદ્દેશ્ય મળે છે તે બુદ્ધની પહેલાના હતા એ વિશે જરાય શકાને સ્થાન નથી. જૈનધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા તો નથી જ, બુદ્ધ ધર્મ કરતાં પણ ઘણો પ્રાચીન છે. એટલે જ અમે અહીં ફરીથી કહેવા માગીએ છીએ કે ભારતીય દર્શન, ભારતીય-સભ્યતા-ભારતીય સંસ્કૃતિના સપૂર્ણ ઇતિહાસમાં જૈનધર્મને પણ અગત્યનું સ્થાન છે.

અતિ પુરાણા સમયની અર્ધ સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ વાતોને જવા દઈએ ઇતિહાસનું સવાર ઉઘડે છે તે વખતથી જૈન

પુરુષોનું ગૌરવ જાણે કે કિરણમાળાની જેમ પૃથ્વી ઉપર વરસતું હોય એમ જણાય છે ભારતવર્ષનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ મૌર્યકુલચૂડામણિ ચંદ્રગુપ્ત જૈન ધર્મનો અનુરાગી હતો એવા પ્રમાણો મળે છે. જુનામા જુના વૈયાકરણ શાકટાયન અથવા જૈનેન્દ્રનું નામ આજે કયા વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીથી અજાણ્ય રહ્યું છે ? વિક્રમાદિત્યની રાજસભામાં જે નવ રત્નો હતા તેમાં એક રત્ન જિન-મતાવલખી હતું એવું અનુમાન થઈ શકે છે. અભિધાન-પ્રણેતાઓમા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન ધણું જીએ આસને છે દર્શનશાસ્ત્રમાં, ગણિતશાસ્ત્રમાં, જ્યોતિષમા, વૈદ્યકમા, કાવ્યમા, નીતિમાં, જૈન પંડિતોએ જે હિસ્સો પૂર્યો છે-નવા નવા સત્યો આપી જે પૂર્તિ કરી છે તેની ગણતરી કાઢવી એ સહેલી વાત નથી.

યુરોપના મધ્યયુગના લોકસાહિત્યનું મૂળ ભારતવર્ષ છે અને ભારતવર્ષમા પહેલવહેલું લોકસાહિત્ય જૈન પંડિતોએ જ સરજાવ્યું છે જૈન ત્યાગી પુરુષો મહાન લોકશિક્ષકો હતા.

શિલ્પ અને સ્થાપત્યમા પણ જૈનો મોખરે હતા. કોઈ પણ તીર્થ એની સાક્ષી આપી શકશે. ઇલોરા જેવા સ્થાનોમાં જૈન કલા-ઉપાસનાના અવશેષો આજે પણ જોઈ શકાય છે. આપુ અને શત્રુજયનાં મંદિરોએ કયા કલાપ્રેમીને મંત્રમુગ્ધ નથી કર્યો ? દક્ષિણમાં આજે પણ ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ કાળની ભયંકરતા સામે જાણે હસતી ઉભી હોય એમ લાગે છે. ઇંગ્લીશ લેખક ગેઝીટીયર આફ ઇન્ડિયામાં એ સંખ્યા એક ઉલ્લેખ છે: *These colossal monolithic nude Jain statues.. are among the wonders of the world.....* જગતનું એ એક આશ્ચર્ય છે.

એ સિવાય વિધર્મીઓના જુગ-જુગગ્રાપી અત્યાચારો, પરિવર્તનો, અગ્નિ અને ભૂકંપના તોફાનો વિગેરેમાંથી બચી ગયેલા જે નમુનાઓ આજે જોવામાં આવે છે તે એમ પુરવાર કરે છે કે ઉચ્ચ સભ્યતાના લગભગ બધાજ ક્ષેત્રોમાં જૈનોએ સારો ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો.

જૈન સમાજનો ધારાવાહિક ઇતિહાસ આકેષવાની માગમાં શક્તિ નથી જૈન વિચારપ્રવાહના બધા તરંગોનું વિવરણ રજુ કરવું એ પણ પ્રાય અસંભવિત છે માત્ર અહીં જૈન દર્શન અને વિજ્ઞાનનું એક ટુકડું વિવરણ રજુ કરવા માગુ છું.

જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતમા મુખ્ય એ તત્ત્વો છે જીવ અને અજીવ. જીવ એટલે આત્મા જીવથી ભિન્ન તે અજીવ

વિજ્ઞાન—જડવિજ્ઞાન

અજીવ પદાર્થને આશ્રયીને જ જડવિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે. વેદાન્ત જેને માયા કહે છે તે જ આ અજીવ પદાર્થ હશે એમ રખે કોઈ માની લે. માયાને સ્વતંત્ર સત્તા જેવું કંઈ નથી, ક્ષણ વિના એ નકામી છે, પરંતુ આ અજીવ તત્ત્વ તો જીવતત્ત્વ જેટલું જ સ્વાધીન, સ્વતંત્ર, અનાદિ, અનંત છે. અજીવ એટલે સાખ્યે કહેલી પ્રકૃતિ પણ રખે કોઈ સમજે. પ્રકૃતિ જો કે સ્વાધીન, સ્વતંત્ર, અનાદિ અનંત છે તો પણ તે એક છે, અજીવ તત્ત્વ એક કરતાં વધુ છે. ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શને સ્વીકારેલા અણુ તથા પરમાણુ પણ જૈન દર્શને સ્વીકારેલા અજીવ તત્ત્વથી જુદા પડે છે, કારણ કે અણુ-પરમાણુ સિવાય અજીવ તત્ત્વના ધણા પ્રકારના

ભેદ છે. બૌદ્ધોનું “શન્ય” પણ આ અણુવ તત્ત્વમાં ન સમાય જૈનમત અનુસાર અણુવના પાચ ભેદ છે; પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ

પુદ્ગલ.

અગ્રેજીમાં જેને Matter-મેટર કહેવામાં આવે છે તેને જૈન દર્શન પુદ્ગલ કહે છે એમ કહીએ તો ચાલે પુદ્ગલને સ્વરૂપ છે. રૂપ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ એ પુદ્ગલના ચાર ગુણ છે. પુદ્ગલની સખ્યા અનંત છે. શબ્દ, બધ, (નિલન), સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, આકાર, ભેદ, અધકાર, છાયા, આલોક તથા તાપ પુદ્ગલના પર્યાયો છે અર્થાત્ પુદ્ગલમાંથી એ ઉપજે છે શબ્દ, આલોક (પ્રકાશ) તથા તાપને પૌદ્ગલિક માનવામાં જૈનોએ કેટલાક અંશે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક શોધનો આભાસ આપ્યો છે અધકાર તથા છાયા પૌદ્ગલિક છે એમ ન્યાયદર્શન નથી માનતું. એ તો એને અભાવ માત્ર જ માને છે.

ધર્મ

ધર્મ એટલે પ્રાપ્તકર્મ એમ આપણે સમજીએ છીએ. જૈન દર્શન એનો અહીં જૂદો અર્થ કરે છે. Principle of motion જેવો જ આ ધર્મનો અર્થ છે. પાણી જેમ માછલાને ગતિમાં સહાય કરે છે તેમ જ અણુવતત્ત્વ પુદ્ગલ તથા જીવને ગતિમાં સહાયતા કરે તે ધર્મ એમ જૈન વિજ્ઞાન કહે છે. ધર્મ અમૂર્ત છે, નિષ્ક્રિય છે અને નિત્ય છે. એ જીવ તથા પુદ્ગલને ચલાવતું નથી—માત્ર એમની ગતિમાં મદદ કરે છે.

અધર્મ

અધર્મ એટલે પાપકર્મ એમ કોઈ ન સમજે Principle of rest-જેવો આ અધર્મનો અર્થ અહીં જૈન દર્શન

કરે છે. માર્ગ ભૂલેલો મુશ્કર ગાઠ અંધકાર વ્યાપેલો નેહ રાત્રે એક સ્થળે આરામ કરે તેમ આ અધર્મ-અશ્વતત્ત્વ પુદ્ગલ અને જીવને સ્થિતિ વિષયમાં સહાય કરે છે. ધર્મની જેમ અધર્મ પણ અમૂર્ત, નિષ્ક્રિય અને નિત્ય છે એ જીવ તથા પુદ્ગલને અટકાવતું નથી-માત્ર 'સ્થિતિ' માં સહાયતા કરે છે.

આકાશ

જે અશ્વતત્ત્વ જીવાદિ પદાર્થને પોતાને વિષે અવકાશ આપે-અર્થાત્ જે અશ્વ તત્ત્વની અંદર જીવાદિ પદાર્થ રહી શકે તેનું નામ આકાશ. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો એને Space ના નામથી ઓળખે છે. આકાશ નિત્ય છે, વ્યાપક છે અને જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ તથા કાળના આશ્રયસ્થ છે. જૈનો આ આકાશને બે ભાગમાં વહેચે છે (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. લોકાકાશને વિષેજ જીવાદિ પદાર્થ આશ્રય પામે છે, લોકાકાશની બહાર અનંત-શૂન્યમય અલોક છે.

• કાળ

કાળ એટલે Time પદાર્થના પરિવર્તનમાં જે અજીવ તત્ત્વ સહાયતા કરે તેનું નામ કાળ. એ નિત્ય છે, અમૂર્ત છે, એ અસંખ્ય દ્રવ્યવડે લોકાકાશ પરિપૂર્ણ છે.

પુદ્ગલાદિ પંચતત્ત્વની આટલી આલોચના ઉપરથી જ કોઈ પણ ભોઈ શકશે કે આજના જડ વિજ્ઞાનનાં મૂલતત્ત્વો જૈન દર્શનમાં દંકાયલાં પડ્યાં છે પ્રાચીન ગ્રીસના Democritus થી માઠી વર્તમાનયુગના Boscovitch સુધીના બધા જ વૈજ્ઞાનિકોએ Atom અથવા પુદ્ગલના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ Atom અનંત છે, એમ પણ એમણે સૌએ

સ્વીકાર્યું છે અને એમના-સંયોગ-વિયોગને ક્ષીણે જ જડ જગતના સ્થૂલ પદાર્થો ઉપજે છે તથા વિલય પામે છે એ વિષે પણ તેઓ એકમત છે.

પ્રથમ Parmenides, Zeno વગેરે દાર્શનિકો ધર્મ અથવા Principle of Motion નો સ્વીકાર નહોતા કરતા, પણ એ પછી ન્યુટન જેવા વિકાનોએ ગતિતત્ત્વનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો ત્રીસના Heraclitus જેવા દાર્શનિકો અધર્મ-તત્ત્વ માનવાની ના પાડતા, Principle of rest એમને મજબૂર નહોતો, પણ એ પછી Perfect equilibrium માં અધર્મ-તત્ત્વનો નામાંતરે પણ સ્વીકાર થયો. કેંટ અને હેગલ આકાશતત્ત્વને એક માનસિક આપાર રૂપે ઝાળખાવી સાવ હેડાડી દેવા માગતા હતા. પણ એ પછી રસેલ જેવા આધુનિક દાર્શનિકોએ Space ની તાત્ત્વિકતા માની. આકાશ એક સત્ તેમજ સત્ય પદાર્થ છે એ વાત ઘણું કરીને Einstein પણ માને છે. આદાશની જેમ કાળને પણ કેટલાકોએ મનોઆપાર કહી હેડાડી નાખવાની પેરવી કરી હતી, પરંતુ ફ્રાન્સના એક સુપ્રસિદ્ધ દાર્શનિક Bergson તો એટલે સુધી કહે છે કે કાળ ખરેખર એક Dynamic Reality છે. કાળનું પ્રળળ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના છુટકો જ નથી ઉપરોક્ત પાત્ર પ્રકારના અજીવ પદાર્થની સાથે જે તત્ત્વ કર્મવશ જકડાયેલું છે તેનું નામ જીવ.

જીવ

જૈન દર્શનનું જીવતત્ત્વ વેદાતના બ્રહ્મથી જૂદું છે. બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે જીવની સંખ્યા અનંત છે. સાંખ્યના પુરુષથી પણ જૂદું છે, કારણ કે જીવ નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્ત નથી.

પરંતુ બંધનગ્રસ્ત છે. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનના આત્માથી પણ જીવ તત્ત્વ ભિન્ન છે, કારણ કે જીવ જડ નથી, સાક્ષાત્ કર્તા છે બૌદ્ધો વિજ્ઞાનપ્રવાહ કહે છે તે પણ જીવતત્ત્વ નથી, કારણકે જીવ સત્, સત્ય અને નિત્ય પદાર્થ છે જૈનદર્શન જીવનાં અસ્તિત્વ, ચેતના, ઉપયોગ, પ્રભુત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ દેહપરિભાષુત્વ અને અમૂર્તત્વ ઇત્યાદિ ગુણો વર્ણવે છે.

પ્રાણવિદ્યા

Biology વિષેની આધુનિક શોધોનો પૂર્વભાસ, પ્રાચીન જૈનોએ ઉપદેશેલા જીવવિચારમા બરાબર મળી આવે છે. જૈનો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુની અંદર સૂક્ષ્મ-એકેન્દ્રિય જીવોનું અસ્તિત્વ માને છે. આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવપુજને આજે વૈજ્ઞાનિકો-પ્રાણીતત્ત્વવેત્તાઓ Microscopic organisms ના નામે ઓળખે છે. વનસ્પતિકાયને જૈનો એકેન્દ્રિય જીવ માને છે. વનસ્પતિમાં પણ પ્રાણ છે, સ્પર્શ અનુભવવાની શક્તિ છે એમ પણ કહે છે, આજના નવા જમાનામાં આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બસુએ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સંબંધી નવી શોધો કરી જે આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું છે તેનાં મૂળ વસ્તુતઃ આ એકેન્દ્રિય જીવવાદમાં જ છુપાયેલા રહ્યાં હતાં.

આત્મવિદ્યા

જીવતત્ત્વની જેમ જૈનોએ પ્રશ્નેલી આત્મવિદ્યા— Psychology માં ઘણી આધુનિક શોધોના આભાસ મળે છે જીવના ગુણ ગણાવતી વખતે આપણે “ચેતના” તથા “ઉપયોગ” નો ઉદ્દેશ કરી મથા છીએ. એ મુખ્ય ગુણો વિષે વધુ વિચાર કરીએ.

ચેતના

ચેતના ત્રણ પ્રકારે છે કર્મકળાનુભૂતિ. કાર્યાનુભૂતિ અને જ્ઞાનાનુભૂતિ. સ્થાવરજીવો-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિના જીવો કર્મકળા માત્ર વેદે છે. ત્રસજીવો-ખે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો-પોતાના કાર્યનો અનુભવ કરે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના જીવો જ્ઞાનના અધિકારી હોય છે. ચેતનાના આ ત્રણ પ્રકાર અથવા પર્યાયને, પૃથ્વ્ય ચૈતન્યના ક્રમવિકાસના ત્રણ થર કહીએ તો આલે મનુષ્યથી જીદા જીવો માત્ર અચેતન થત જોવા છે એમ જોઓ કહે છે તેનું ખડન હજારો વરસ પહેલા જૈનોએ કર્યું છે. વર્તમાન યુગમાં ક્રમવિકાસવાળા મનોવિજ્ઞાન-Evolutionary Psychology ના ખે મૂળ સૂત્રો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે પહેલેથીજ જૈનદર્શનમાં હતા. એ ખે સૂત્રો આ રહ્યા: (૧) મનુષ્યથી જીદા-નીચી કાટીના પ્રાણીઓમાં એક પ્રકારનું-એક છેલ્લા પ્રકારનું ચૈતન્ય, Sub-human Consciousness હોય છે. માનવ-ચૈતન્ય, એજ ચૈતન્યમાથી ક્રમે ક્રમે પ્રકટે છે. (૨) પ્રાણ તથા ચૈતન્ય-Life and consciousness બરાબર સહગામી હોય છે. co-extensive છે.

ઉપયોગ

જીવને બીજું વિશિષ્ટ લક્ષણ ઉપયોગ છે. દર્શન તથા જ્ઞાનના ભેદે ઉપયોગના ખે પ્રકાર છે.

દર્શન

રૂપાદિ વિશેષ જ્ઞાન-વર્જિત સામાન્યની અનુભૂતિ તે દર્શન. દર્શનના ચાર પ્રકાર છે: (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન (૩) અવધિદર્શન (૪) કેવલદર્શન. ચક્ષુ સંબંધી

અનુભૂતિ માત્ર ચક્ષુદર્શન તેજ પ્રજાણે શબ્દ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ સંબંધી અનુભૂતિ તે અચક્ષુદર્શન. અવધિ તથા કેવલ અસાધારણ દર્શન છે. રચૂત્ર ઇન્દ્રિયથી અગમ્ય વિષયની મર્યાદાવાળી અનુભૂતિ તે અવધિદર્શન. Theosophist સંપ્રદાય જેને Clairvoyance કહે છે તેના જેવું કેટલેક અંશે આ અવધિદર્શન છે. વિશ્વની સમસ્ત વસ્તુઓનો અપરોક્ષ અનુભવ તે કેવલદર્શન

જ્ઞાન

દર્શનની પછી જ્ઞાનના ઉદયને ઉપયોગનો બીજો પ્રકાર-ભેદ કહીએ તો આવે. જ્ઞાન પ્રથમતઃ બે પ્રકારનું છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મતિ, શ્રુત્વાદિ અષ્ટવિધ જ્ઞાન આ બે પ્રકારના જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે તેમાં પણ “કુમતિ” મતિજ્ઞાનનો “કુશ્રુત” શ્રુતજ્ઞાનનો અને “વિભંગ” અવધિજ્ઞાનનો આભાસ, અર્થાત્ Fallacious forms માત્ર હોય છે.

મતિ

દર્શન પછી જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉપજે છે તે મતિજ્ઞાન. મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે; ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગ આ ત્રણ પ્રકારના મતિજ્ઞાનને જૈન દર્શનિકો ધણીવાર પાંચ ભેદમાં વહેંચે છે. મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા અને આભિનિર્મોહ.

(શુદ્ધ) મતિ

દર્શનની પછી તરતજ જે વૃત્તિ જન્મે છે તેને ઉપલબ્ધિ અથવા શુદ્ધ મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાન એને Sence institution અથવા Perception કહે છે. જૈન દર્શનિકો મતિજ્ઞાનના બે ભેદ પાડે છે. જે

મતિજ્ઞાન બાહ્ય ઈન્દ્રિય ઉપર આધાર રાખે છે તે ઇન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન અને જે મતિજ્ઞાન કેવળ અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મનની અપેક્ષા રાખે છે તે અનિન્દ્રિયનિમિત્ત. દાર્શનિક Locke, Idea of sensation તથા Idea of reflection, એમ જે બે પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે, તેમજ આજના દાર્શનિકો જેને Extraspection (અહિરનુશીલન) અને Introspection (અંતરનુશીલન) વડે મેળવેલું જ્ઞાન કહે છે તેને જ જૈન દાર્શનિકો અનુક્રમે ઈન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન અને અનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન કહે છે એમ કહી શકાય.

કર્ણાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયના ભેદે ઇન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન પણ પાંચ પ્રકારનું છે.

વર્તમાન યુગના વૈજ્ઞાનિકોએ જેમ Perception માં વિભિન્ન પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓનો પત્તો મેળવ્યો છે તેમ અતિ પ્રાચીન કાળમાં જૈન પંડિતોએ મતિજ્ઞાનની અંદર ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓનો પત્તો મેળવ્યો હતો. એમણે એનો આ પ્રકારે ક્રમ ગોઠવ્યો છે. અવગ્રહ, ઇલા, અત્યાય અને ધારણા.

અવગ્રહ

અવગ્રહ, બાહ્ય વસ્તુનો સામાન્ય આકાર ઓળખાવે છે. એ બાહ્ય વસ્તુના સ્વરૂપસંબંધે અવગ્રહ કંઈ સુનિશ્ચિત સવિશેષ જ્ઞાન નથી આપતું. એ sensation અથવા તો કેટલેક અંશે Primum cognitum છે.

ઇલા

અવગ્રહ—ગૃહિત વિષયમાં ઇલાની ક્રિયા ત્યાગે છે. અવ-ગૃહિત વિષય સંબંધે વધુ—ખાસ જાણવાની સ્પૃહા એતું નામ

ધંડા. એટલે અવગૃહીત વિષયનું પ્રભુધાન-Perceptual Attention (વિચારણા)

અવાય

પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની આ ત્રીજી ભૂમિકા છે ઇંહિત વિષયસંબંધે સવિશેષ જ્ઞાન એ અવાય. અવાય એટલે Perceptual determination (નિર્ધાર).

ધારણા

ધારણા ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષયને સ્થિતિશીલ કરે છે, એને Perceptual retention કહી શકાય. ધારણાની ભૂમિકાએ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા મનાય

અવગ્રહાદિના ખીમ ધણા સૂક્ષ્મ ભેદો છે પણ બહુ વિસ્તાર થઈ જાય, કિલ્લજતા આવી જાય એવા બયથી જતા કર્યા છે.

વિદ્વાનોને આ વાત આટલેથી જ સમજાઈ જશે કે આધુનિક યુરોપીય વિદ્વાનોએ Perception નો જે ક્રમ-વિકાસ બતાવ્યો છે તેનું જ શુદ્ધ મતિજ્ઞાનના વિષયમાં જૈનોએ પહેલેથી વિવરણ આપ્યું છે

સ્મૃતિ

ખીમ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું નામ સ્મૃતિ. એનાથી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષયનું સ્મરણ થાય છે. સ્મૃતિને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક Recollection અથવા Recognition કહે છે. Hobbes ના મત પ્રમાણે તો સ્મરણનો વિષય અથવા Idea એ માત્ર મરવા પડેલું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે—Nothing but decaying sense. Hume પણ એમજ માને છે. દાર્શનિક Reid એ સિદ્ધાંતનું સરસ રીતે ખંડન કરે છે. એ

કહે છે કે સ્મરણનો વિષય જરૂર ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન-વિષયની અપેક્ષા રાખે છે અને એમાં સદૃશતા પણ છે, છતાં ફેરફાર અંશે એ નવો વિષય છે. જૈન પડિતાએ હજારો વર્ષ ઉપર, સ્મૃતિ વિષે જે નિર્ણય આપ્યો હતો તેનો જ આ વૈજ્ઞાનિકે અનુવાદ કરતા હોય એમ લાગે છે અને એ કંઈ થોડા આશ્ચર્યની વાત નથી.

સંજ્ઞા

સંજ્ઞાનુ'બીજી' નામ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એ Assimilation, Comparison તેમજ Conception ના નામે ઉલ્લેખાય છે. અનુભૂતિ અથવા સ્મૃતિની સહાયથી વિષયની તુલના અથવા સંકલનાવડે જ્ઞાન સંધરવું એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની મદદથી ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકાય. (૧) મવય (સેઝ) નામથી ઓળખાતું પ્રાણી ગાય જેવું છે. અંગ્રેજીમાં એ જ્ઞાનને Association by similarity કહેવામાં આવે છે. (૨) બે સના નામથી ઓળખાતું પ્રાણી ગાયથી જુદું છે અર્થાત્ Association by contrast (૩) ગો-પિંડ અર્થાત્ ગાય-વિશેષને જોવાથી ગોત્વ અર્થાત્ ગો-સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. આ સામાન્ય જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં conceptionના નામે ઓળખાય છે. ભિન્નભિન્ન વિષયનું જે સામાન્ય તેને જૈન દર્શનમાં તિર્યક્ સામાન્ય કહ્યું છે. આ તિર્યક્-સામાન્યનું પાશ્ચાત્ય નામ Species Idea. (૪) એકજ પદાર્થની જૂદી જૂદી પરિણતિની અંદર પણ એ જ એક તેમજ અદ્વિતીય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ અથ્થ છે. વીટી કે કુંડલના જૂદા જૂદા આકારમાં, જૂદા જૂદા અલંકાર રૂપે પરિણમવા છતાં, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના પ્રતાપે એની અંદર આપણે

મૂળ તો સુવર્ણ નામના દ્રવ્યને જ ભેષ શકીએ છીએ. જૂદી જૂદી પરિણતિઓની અંદર જે દ્રવ્યગત ઐક્ય, સામાન્ય છે, તેને જૈન દર્શનમાં ભિર્વતા સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. ભિર્વતા સામાન્યનું પાશ્ચાત્ય નામ Substratum અથવા Esse.

ચિંતા

સાધારણ રીતે ચિંતા તર્ક અથવા ઊઠના નામે ઝાળખાય છે. પ્રત્યક્ષિદાનથી મેળવેલા બન્ને વિષયની અંદર અચ્છેદ-સબધ શોધવો એ તર્કનું કામ. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એ Induction નામથી પરિચિત છે. યુરોપીય પંડિતો કહે છે કે Induction એ Observation-શ્રેયો-દર્શનનું ફળ છે. જૈન નૈયાયિદો પણ ઉપલક્ષ અને અનુપલક્ષદ્વારા તર્કની પ્રતિષ્ઠા માને છે. બન્નેની કહેવાની મતલબ એક જ છે. પાશ્ચાત્ય તાર્કિકો Inductive Truth ને એક Invariable અથવા Unconditional relationship કહે છે. જૈનાચાર્યો બહુ બહુ શતાબ્દીઓ પૂર્વે એજ વાત કહી ગયા છે એમના મત પ્રમાણે તર્કલબ્ધ સબધનું નામ અવિનાશાવ અથવા અન્યથાનુપપત્તિ છે.

અભિનિબોધ

તર્કલબ્ધ વિષયની મદદથી બીજા વિષયનું જ્ઞાન તે અભિનિબોધ. અભિનિબોધ સાધારણતઃ અનુમાન મનાય છે. પાશ્ચાત્ય ન્યાયત્રયેમા અનુમાન Deduction, Retiocation અથવા Syllogism ના નામે પરિચિત છે. ‘પર્વતો વહિમાન’ કારણ કે એમાં ધૂમાડો દેખાય છે એ મકારના યોધનું નામ અનુમાન એમાં ‘પર્વત’ ધર્મી, કિંવા

પક્ષ, “ વહિ ” સાધ્ય અને “ ધૂમ ” હેતુ, લિંગ, અથવા
 વ્યપદેશ. પાશ્ચાત્ય ન્યાયગ્રંથોમા Syllogism ની અંદર એ
 ત્રણ જ વિષયની વિદ્યમાનતા દેખાય છે. એનાં નામ Minor
 Term, Major term અને middle term.
 અનુમાન વ્યાપ્તિજ્ઞાન ઉપર, અર્થાત્ ધૂમાડો અને અગ્નિને વિશે
 જે એકે અવિનાશાય સબંધ છે તેની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે.
 આ વ્યાપ્તિતત્ત્વ પાશ્ચાત્ય-ન્યાયના Distribution of the
 middle term ની અંદર સમાયેલ છે. જૈન દૃષ્ટિએ
 અનુમાનના બે પ્રકાર છે. (૧) સ્વાર્થાનુમાન (૨) પરાર્થા-
 નુમાન. જે અનુમાનદ્વારા અનુમાપક સ્વયં કોઈ તથ્ય જ્ઞાપી
 કાઢે તેનું નામ સ્વાર્થાનુમાન અને જે વચન-વિન્યાસદ્વારા
 હિત અનુમાપક બીજા કોઈને એ તથ્ય સમજાવે તે પરાર્થાનુ-
 માન. ગ્રીક દાર્શનિક Aristotle અનુમાનના ત્રણ અવયવ
 ગણાવે છે (૧) જે જે ધૂમવાન છે તે તે વહિમાન છે. (૨)
 આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૩) માટે આ પર્વત વહિમાન છે.
 બોદ્ધો અનુમાનના આ પ્રમાણે ત્રણ અવયવ ગણાવે છે (૧)
 જે જે ધૂમવાન તે તે વહિમાન (૨) જેમકે મહાનસ (૩)
 આ પર્વત ધૂમવાન છે. મીમાંસકો પણ અનુમાનના ત્રણ
 અવયવ માને છે. એમના મત પ્રમાણે અનુમાનના આ પ્રમાણે
 બે પ્રકારના આકાર હોઈ શકે. પ્રથમ આકાર (૧) આ
 પર્વત વહિમાન છે. (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે.
 (૩) જે જે ધૂમવાન તે તે વહિમાન, જેમકે મહાનસ. દ્વિતીય
 આકાર (૧) જે જે ધૂમવાન તે તે વહિમાન, જેમકે મહા-
 નસ (૨) આ પર્વત વહિમાન છે. નૈયાયિકો અનુમાનને
 ચંચાલચક્ષ માને છે. તેમના મતાનુસાર અનુમાનનો આકાર

આ પ્રમાણે. (૧) આ પર્વત વહિમાન છે. (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૩) જે જે ધૂમવાન તે તે વહિમાન; જેમકે મહાનસ. (૪) આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૫) માટે આ પર્વત વહિમાન છે. ” અનુમાનના આ પાંચ અવયવ અનુક્રમે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમનના નામે ઓળખાય છે. જૈન દર્શનના નૈયાયિકા કહે છે કે ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન નિરર્થક છે જૈનો અનુમાન બે અવયવવાળું છે:—(૧) આ પર્વત વહિમાન છે, (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે. જૈનો કહે છે કે કોઈપણ બુદ્ધિમાન પ્રાણી આ બે જ અવયવ ઉપરથી અનુમાનનો વિષય સમજી શકે છે, માટે અનુમાનના બીજા અવયવો નકામા છે પરન્તુ શ્રોતાને અદ્વબુદ્ધિ હોય તો તો જૈનો નૈયાયિકાવાળા પાંચ અવયવો તો સ્વીકારે છે જ એટલું જ નહીં પણ વધારામાં પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ, હેતુશુદ્ધિ જેવા બીજા પાંચ અવયવો ઉમેરી અનુમાનને દશાવયવ પણ બનાવે છે.

શ્રુતજ્ઞાન

અનુમાન સુધી મતિજ્ઞાનનો એટલો કે હદિયસ સ્થિતજ્ઞાનનો અધિકાર છે. શ્રુતજ્ઞાન નિત્ય—સત્યના ભાંડારરૂપ છે એનું બીજું નામ આગમ. જૈનો ઋગ્વેદ આદિ ચાર વેદનો આગમ યા પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે જેમણે પોતાની સાધના—તપશ્ચર્યાના બળે લોકોત્તરપણુ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જ સિદ્ધ, સર્વજ્ઞ, તીર્થંકર ભગવાનનાં વચન સર્વોત્કૃષ્ટ આગમ ગણાય. જૈનો પોતાના આગમને કવચિત્ વેદરૂપે ઓળખાવે છે અને તેને ચાર ભાગમાં વહેચે છે. મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ બેદે કરીને જેમ ચાર ભેદ અથવા

પર્યાય છે તેમ શ્રુતજ્ઞાન વિષે પણ તેઓ લઘિ, ભાવના, ઉપયોગ અને નય એવા ચાર ભેદ કહે છે. ઉપયોગાદિ, શ્રુતજ્ઞાનના ચાર ભેદ વસ્તુતઃ વ્યાખ્યાન ભેદ માત્ર છે. આ વ્યાખ્યાન-પ્રણાલી ક્રેટલેઝ અંશે પાશ્ચાત્યોના તર્કવિદ્યા સંબંધી Explanation સાથે સરખાવી શકાય.

લઘિ

કોઈ પણ વસ્તુને, તેની સાથે સંબંધ પ્રગવતા કોઈ પણ વિષયની સહાયથી ઝોળખાવવી એનું નામ લઘિ.

ભાવના

કોઈ પણ વિષયને, પૂર્વે અવધારેલા કોઈ વિષયના સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ અથવા ક્રિયાની સહાયથી ઝોળખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ ભાવના ભાવના વિષય-વ્યાખ્યાનની એક ઘણી ઉચી પ્રણાલી છે. એ પદાર્થ અને તત્સંબંધી બીજી પુષ્કળ વસ્તુઓના વિચાર કરી નિર્ણયયોગ્ય પદાર્થનું નિરૂપણ કરવા આગળ વધે છે.

ઉપયોગ

ભાવના-પ્રયોગદ્વારા પદાર્થનો સ્પર્શનિર્દેશ તે ઉપયોગ.

નય

ભારતીય દર્શનોમાં નય-વિચાર એ જૈન દર્શનની એક વિશિષ્ટતા છે, પદાર્થની સંપૂર્ણતા તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યા વિના, કોઈ એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ વિષયની પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરવું એનું નામ “નય.” દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદે નય પ્રથમતઃ બે પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય, દ્રવ્યાર્થિક નયનો અને પર્યાય, પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે. દ્રવ્યાર્થિક નય નૈગમ, સંબંધ અને વ્યવહાર ભેદે ત્રણ પ્રકારનો છે અને ઋણસૂત્ર,

શબ્દ, સમલિંગ તથા એવ જૂત ભેદ કરીને પર્યાયાર્થિક નયના ચાર પ્રકાર છે.

નૈગમ

વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર નહીં કરતા કોઇ એક બાહ્ય-સ્વરૂપ સંબંધનો વિચાર કરવો એ નૈગમ. એક માણસ બળતણ, પાણી તથા બીજી સામગ્રી લઈને જતો હોય તેને પૂછવામાં આવે કે “તુ આ શું કરે છે?” તો તે જવાબ આપશે કે “મારે રાધકું છે.” આ ઉત્તર નૈગમ નયની દૃષ્ટિએ છે. આમાં બળતણ, પાણી તથા બીજી સામગ્રીના સ્વરૂપ સંબંધી કંઈ ખુલાસો નથી માત્ર એનો શું ઉદ્દેશ છે તેનું જ વર્ણન આપે છે.

સંગ્રહ

વસ્તુના વિશેષ ભાવ તરફ ધ્યાન ન આપતાં, જે ભાવ સંબંધે તે વસ્તુ, તેની જાતિની બીજી વસ્તુની સાથે સદૃશતા કે સમાનતા ધરાવતી હોય તે તરફ દ્રષ્ટિ રાખવી તેનું નામ સંગ્રહનય. સંગ્રહનયની સાથે પાશ્ચાત્ય-દર્શનના Classification ની સરખામણી થઈ શકે.

વ્યવહાર

ઉપરોક્ત નયથી આ છેક જૂદો પડે છે વસ્તુતઃ સામાન્ય ભાવની ઉપેક્ષા કરી, વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિ દ્રષ્ટિ બેઠવી તેનું નામ વ્યવહાર-નય. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની અદર એને specification અથવા Individuation કહેવામાં આવે છે.

ઋણુસૂત્ર

વસ્તુની પરિધિને જરા વધુ સાંકડી બનાવીને, તેની વર્તમાન અવસ્થાદ્વારા નિરૂપણ કરવું એનું નામ ઋણુસૂત્ર.

શબ્દ

આ તથા આની પછીના બે નય શબ્દના અર્થનો વિચાર કરે છે. કોઈ પણ શબ્દનો સાચો અર્થ શું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ ત્રણ નય પોતપોતાની પદ્ધતિએ આપે છે. પ્રત્યેક પરવર્તી નય, પૂર્વવર્તી નયની અપેક્ષાએ શબ્દના અર્થને અધિક સંકીર્ણ બનાવે છે. શબ્દ-નય શબ્દને વિષે વધારેમાં વધારે અર્થનું આરોપણ કરે છે. એકાર્થવાચક શબ્દો, લિંગ-વચનાદિ ક્રમે પરસ્પર લિન્ન હોવા છતાં એક જ અર્થ સૂચવે એ આ શબ્દ-નયનો આશય છે.

સમલિરૂઢ

સમલિરૂઢ, પ્રત્યેક શબ્દના મૂળ-ધાતુના તરફ લઈ જાય છે. એકાર્થવાચક શબ્દો પણ વખતુતઃ લિન્ન લિન્ન અર્થવાચક છે એમ તે બતાવે છે. શક તથા પુરંદર શબ્દ, શબ્દનય પ્રમાણે એકાર્થવાચક છે. પરંતુ સમલિરૂઢ નય અન્વયે તો શક્તિશાળી પુરૂષ જ શક અને પુરવિદારણુકારી જ પુરંદર છે. મતલબ કે શક અને પુરંદર લિન્ન લિન્ન અર્થવાચક છે.

એવંભૂત

જ્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થ, નિર્દિષ્ટરૂપે ક્રિયાશીલ હોય ત્યાં સુધી જ તે પદાર્થને તત્ત્વ સંબંધી ક્રિયાવાચક શબ્દથી ઓળખાવી શકાય, બીજી ક્ષણે ને શબ્દનો વ્યવહાર બંધ પડે. જ્યાં સુધી પુરૂષ શક્તિશાળી છે ત્યાં સુધી તે શક છે. શક્તિહીન થયો એટલે એ વ્યવહાર બંધ પડે-એને શક ન કહી શકાય, આ એવંભૂત નય થયો.

નય, પદાર્થનો એક દેશ દર્શાવે છે. પદાર્થના ચતુર્થ અને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જોવા હોય તો જૈનાગમે સ્વીકારેલા

સ્યાદ્વાદનો આધાર લેવો જોઈએ. આ સ્યાદ્વાદ અથવા સમ્ભાંગી જૈન દર્શનની એક મહોટામા મહોટી વિશિષ્ટતા છે.

સ્યાદ્વાદ

પદાર્થ અગણિત ગુણના આશ્રયરૂપ છે. પદાર્થને વિષે એ સમસ્ત ભિન્ન ગુણોનો ક્રમે ક્રમે આરોપ કરવો એ સ્યાદ્વાદ નથી, એક તેમ જ અદ્વિતીય ગુણનું પદાર્થમાં આરોપણ કરવાથી એ પદાર્થનું સાત પ્રકારે નિરૂપણ થઈ શકે, સાત પ્રકારે એ વર્ણવી શકાય એ સાત પ્રકારની વર્ણના એનું નામ સ્યાદ્વાદ અથવા સમ્ભાંગી ન્યાય દાખલા તરીકે ઘટ નામના પદાર્થમાં અસ્તિત્વ નામના ગુણનું આરોપણ કરીએ. હવે એનું સાત પ્રકારે શી રીતે નિરૂપણ થઈ શકે તે આપણે જોઈએ;

(૧) સ્યાદસ્તિ ઘટ અર્થાત્ કોઈ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે એમ કહેવાય. પણ ઘટ છે એનો અર્થ શું ? ઘટ એક નિત્ય, સત્ય, અનત, અનાદિ અપરિવર્તનીય પદાર્થરૂપે વિદ્યમાન છે એવો એનો અર્થ નથી. ઘટ છે એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે સ્વ-રૂપ હિસાબે અર્થાત્ ઘટરૂપે, સ્વ-દ્રવ્ય હિસાબે અર્થાત્ એ માટીનો બનેલો છે એ હિસાબે, સ્વ-ક્ષેત્ર અર્થાત્ અમુક એક શહેરને વિષે (પાટલીપુત્રને વિષે) અને સ્વ-કાળ અર્થાત્ અમુક એક ઋતુને (વસંતઋતુને) વિષે વર્તમાન છે.

(૨) સ્યાન્નાસ્તિ ઘટ. અર્થાત્ કોઈ એક અપેક્ષાએ ઘટ નથી પર-રૂપ અર્થાત્ પટરૂપે, પર-દ્રવ્ય હિસાબે અર્થાત્ સુવર્ણમય અલકારની અપેક્ષાએ, પર-ક્ષેત્ર અર્થાત્ બીજા કોઈ શહેરની (ગાંધારની) અપેક્ષાએ અને પર-કાળ અર્થાત્ બીજા કોઈ એક ઋતુની (શીતઋતુની) અપેક્ષાએ આ ઘટ નથી; એમ પણ કહી શકાય.

(૩) સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે અને બીજી અપેક્ષાએ ઘટ નથી. સ્વ-દ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એ ઘટ છે અને પર-દ્રવ્ય, પર-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એ ઘટ નથી. આ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે.

(૪) સ્યાદવક્તવ્યઃ ઘટઃ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ અવક્તવ્ય છે એક જ સમયે આપણને એમ લાગે કે ઘટ છે અને ઘટ નથી, એનો અર્થ એ થયો કે ઘટ અવક્તવ્ય બની ગયો, કારણ કે ભાષાની અંદર એવો કોઈ શબ્દ નથી કે જે એકી સાથે અસ્તિત્વ તેમ જ નાસ્તિત્વ દર્શાવી શકે. ત્રીજા ભાગમાં આપણે જે ઘટનું અસ્તિત્વ જોઈ ગયા તેનો આશય એવો નથી કે જે ક્ષણે ઘટનું અસ્તિત્વ લાગે છે તે જ ક્ષણે એનું નાસ્તિત્વ લાગે છે

(૫) સ્યાદસ્તિ ચ ભવક્તવ્યઃ ઘટ-અર્થાત્ એક અપેક્ષા-એ ઘટ છે અને તે પણ અવક્તવ્ય છે પહેલા અને ચોથા ભાગને સાથે લેવાથી આ ભાગો સમન્વયે.

(૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ ભવક્તવ્ય ઘટ-અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ નથી અને તે પણ અવક્તવ્ય છે. બીજા અને ચોથા ભાગના સંકલન ઉપર આ નયનો આધાર છે.

(૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ ભવક્તવ્યઃ ઘટઃ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે, ઘટ નથી, અને તે પણ અવક્તવ્ય છે. આ સાતમો ભાગો ત્રીજા અને ચોથા ભાગના મેળ ઉપર ચોળયો છે.

જૈન દર્શનિકો કહે છે કે યથાર્થ વસ્તુવિચાર માટે આ સમજાવી અથવા સ્પષ્ટાદા અનિવાર્ય છે. સ્પષ્ટાદાના આશ્રય વિના વસ્તુનું સ્વરૂપ ન સમજાય. “ઘટ છે” એમ કહેવા

માત્રથી એનું સંપૂર્ણ વિવરણ આવી ગયું એમ ન કહેવાય. “ઘટ નથી” એમ કહેવામાં પણ ઘણી અપૂર્ણતા રહી જાય છે. “ઘટ છે અને ઘટ નથી પણ” એમ કહી નાખવું એ પણ ખરાબર નથી. “ઘટ અવકતવ્ય છે” એ વિવરણ પણ સંપૂર્ણ નથી. સમભંગીના એક બે ભાગીના સહાયથી વસ્તુ-સ્વભાવનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ ન થઈ શકે એમ જૈનો ભાર મૂકીને કહે છે.

અને જૈનોની એ માન્યતા છેક ઉઠાવી નાખવા જેવી નથી. એકે એક ભાગમાં કંઈ ને કંઈ સત્ય તો જરૂર છે. પૂર્વોક્ત સાત નયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જ સંપૂર્ણ સત્ય તથા તથ્ય મેળવી શકાય, અસ્તિત્વ વિષે જ સમભંગીની અવતારણ્યા આપણે જોઈ ગયા તે જ પ્રમાણે નિત્યત્વાદિ ગુણ પરત્વે પણ એજ સમભંગી ઘટાવી શકાય. એટલે કે પદાર્થ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં જૈનો પૂર્વોક્ત સમભંગીની સહાય લે છે. જૈન સિદ્ધાંત તો કહે છે કે પદાર્થતત્ત્વના નિરૂપણ અર્થે સ્યાદાદ જ એક માત્ર ઉપાય છે.

દ્રવ્ય.

દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે તેમને નાશ પણ છે એમ આપણે સૌ માનીએ છીએ. ભારતવર્ષમાં બૌદ્ધો અને ગ્રીસમાં Heraclitus ના શિષ્યો દ્રવ્યને અનિત્ય ગણતા; પણ ખરું કહીએ તો દેખીતી ઉત્પત્તિ અને દેખાતા વિનાશમાં—એટલે કે પરિવર્તન માત્રના મૂળમાં એક એવું તત્ત્વ હોય છે કે જે હમેશાં અવિકૃત જ રહે છે. દાખલા તરીકે અલંકારના પરિવર્તનમાં સોનું તો એનું એજ હોય છે—માત્ર ઘાટ અથવા આકાર ફરતા રહે છે. ભારતવર્ષમાં વેદાન્તીઓએ અને ગ્રીસમાં

Parmenides ના અનુયાયીઓએ પરિવર્તનવાદ જેવી વસ્તુ જ ઉડાવી દીધી-દ્રવ્યની નિત્ય સત્તા અને અવિકૃતિ ઉપર ભાર મૂક્યો. આદ્રાદવાદી જૈનો એ બન્ને વાતો અમુક અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે અને અમુક અપેક્ષાએ પરિહરે છે એમનું કહેવું એમ છે કે સત્તા પણ છે તેમ પરિવર્તન પણ છે. એટલે જ તેઓ દ્રવ્યનું વર્ણન કરતી વેળા એને “ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રાવ્ય-યુક્ત” કહે છે. મતલબ કે (૧) દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે, (૨) દ્રવ્યનો વિનાશ છે અને (૩) દ્રવ્યની અદર એક એવું તત્ત્વ છે કે જે ઉત્પત્તિ વિનાશરૂપ પરિવર્તનમાં પણ અવિકૃત-અપરિવર્તિત અને અદૃશ્ય રહી જાય છે.

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય.

દ્રવ્યનો વિચાર કરતા એના ગુણ અને પર્યાય પણ વિચારવા જોઈએ. જૈનો દ્રવ્યને કેટલાક અંશે Cartesian ના Substance જેવું માને છે. દ્રવ્યની સાથે જે ચિરકાળ અનિચ્છિન્નપણે રહે, અથવા તો જેના વિના દ્રવ્ય, દ્રવ્ય જ ન ગણાય એને તેઓ ‘ગુણ’ કહે છે દ્રવ્ય સ્વભાવતઃ અવિકૃત રહીને અનંત પરિવર્તનોની અંદર જે દેખાય તે પર્યાય. જૈનો જેને પર્યાય કહે છે તેને Cartesian mode કહે છે. જૈન દૃષ્ટિએ પુરુષ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ અશ્વ દ્રવ્ય છે જીવ એ પણ દ્રવ્ય છે બધા મળીને છ દ્રવ્ય છે.

અવધિજ્ઞાન

મતિ-શ્રુતાદિ પંચવિધ જ્ઞાનમાં આપણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વિષે વિચાર કર્યો. હવે અવધિજ્ઞાન આદિ લાઇએ. સ્થૂલ ધન્દ્રિય-ગોચરતાની બહાર જે બધા રૂપવિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે

તેની અસાધારણ અનુભૂતિ, અવધિજ્ઞાનના નામે ઓળખાય છે. આજે કેટલાકો જેને Clairvoyance કહે છે તેની સાથે કોઈક અપેક્ષાએ આને સરખાવી શકાય અવધિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ છે. દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ. દેશાવધિ દિશા અને કાળથી સીમાબદ્ધ છે, પરમાવધિ અસીમ છે, સર્વાવધિ વડે વિશ્વના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોનો અનુભવ થઈ શકે

મનઃપર્યવ

ખીજની ચિત્તવૃત્તિના વિષયનો અનુભવ તે મનઃપર્યવજ્ઞાન પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં એને ટેલીપથી કિવા Mind-reading એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. મનઃપર્યવજ્ઞાનના ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે ઋણુમતિ સકીર્ણતર છે. વિપુલમતિની સહાયથી વિશ્વના સમસ્ત ચિત્તસભ્યધી વિષયોનું સ્ફુટન અવલોકન થઈ શકે

કેવળજ્ઞાન

ચૈતન્યવાળા જીવોના જ્ઞાનની એ છેક છેલ્લી મર્યાદા છે. વિશ્વના બધા વિષયો કેવળજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. કેવળજ્ઞાન આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. અને ધન્વિયની કે બીજી કોઈ વસ્તુની મદદની જરૂર નથી

કેવળજ્ઞાની સુક્તિને વરેલા અથવા સુકૃતપુરુષ હોય છે કેવળજ્ઞાનની સાથે જ અહીં આપણને, જૈન દર્શને કહેલા સાત તત્ત્વોનું સ્મરણ થાય છે. જૈન દર્શને નિરૂપેલા એ સાત તત્ત્વોના નામ આ પ્રકારે છે.—જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

જીવ, અજીવ

જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવ ચેતનાદિ ગુણવિશિષ્ટ છે. સ્વભાવે શુદ્ધ એવો જીવ અનાદિ કાળથી અજીવ તત્ત્વ વડે લેપાયેલો છે. એ અજીવ તત્ત્વથી છૂટવું એનું નામ મુક્તિ.

આશ્રવ

સ્વભાવે શુદ્ધ એવો જીવ જ્યારે રાગ-દ્વેષ કરે છે ત્યારે જીવને વિષે કર્મ-પુદ્ગલ આશ્રવ પામે છે-પ્રવેશ કરે છે. આશ્રવના બે પ્રકાર છે. શુભ અને અશુભ. શુભ આશ્રવને અંજે જીવ સ્વર્ગાદિના સુખનો અધિકારી બને, અને અશુભ આશ્રવને પરિણામે એને નરકાદિની ચાતનાઓ મહેતી પડે. આશ્રવકાળે જે કર્મ-પુદ્ગલો જીવમાં પ્રવેશ કરે છે તેની પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, દર્શનાવરણીય કર્મ, મોહનીય કર્મ, વેદનીય કર્મ, આયુકર્મ, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને અંતરાય કર્મ.

જે કર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી રાખે તે જ્ઞાનાવરણીય. જે કર્મને લીધે જીવનો સ્વાભાવિક દર્શન-ગુણ દંકાયેલો રહે તેનું નામ દર્શનાવરણીય. જે કર્મ જીવના સમ્યક્ત્વ તેમજ ચારિત્રગુણનો ધાત કરે, જીવને અશ્રદ્ધા અને લોભાદિમાં મુઝવી મારે, તેનું નામ મોહનીય કર્મ. વેદનીય કર્મના પરિણામે જીવને સુખ-દુઃખરૂપ સામગ્રી મળે આયુકર્મના પ્રતાપે જીવ મનુષ્યાદિનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે. જીવની ગતિ, જાતિ શરીર વિગેરેની સાથે નામકર્મનો સંબંધ રહે છે ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર પામવાનો આધાર ગોત્રકર્મ ઉપર છે. અંતરાય કર્મને લીધે દાનાદિ સત્કાર્યને વિષે પણ વિમ્ન આવે આ આઠ કર્મના બીજા ધણા ભેદ છે બહુ વિસ્તાર થઈ જાય માટે અહીં આપ્યા નથી.

૬૬

ખૂંધ

સ્વભાવે મુક્ત એવો જીવ, ઉપર કહ્યું તેમ કર્મ-પુદ્ગલના આશ્રવથી બંધાયેલો રહે છે. અજીવ કર્મપુદ્ગલની સાથે જીવનું મળી જવું એનું નામ બંધ.

સંવર

સંસારના મોહમાં ખૂંચી ગએલા જીવમાં, કર્મનો આશ્રવ જે વડે સંકાય તેનું નામ સંવર. સંવર, બંધાયેલા જીવને મુક્તિના માર્ગે લઈ જાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશવિધ કર્મ, બાર અનુગ્રેક્ષા, બાવીસ પ્રકારના પરીસહનો જય, પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના વપવડે સંવર સાધી શકાય છે. એ બંધાનાં લક્ષણો વર્ણવાતું આ સ્થાન નથી.

નિર્જરા

કર્મના એકદેશી કાયનું નામ નિર્જરા, સવિપાક અને અવિપાક એવા નિર્જરાના બે ભેદ છે. નિર્દિષ્ટ ફળભોગ પછી કર્મનો જે સ્વાભાવિક ક્ષય થાય તે સવિપાક નિર્જરા, અને ફળભોગ પહેલાં ધ્યાનાદિ સાધના વડે જે કર્મ ક્ષય પામે તે અવિપાક નિર્જરા.

મોક્ષ

જીવના બંધા કર્મ ખપી જાય એટલે તે મોક્ષમતિને પામે-સ્વાભાવિક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે.

જૈન શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગની ચૌદ પગથીઓ વર્ણવી છે. એને ચૌદ ગુણુસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. અહીં તો માત્ર એનાં નામ આપીને જ સતોષ માતું છુ (૧) મિથ્યાત્વ (૨) આસાદન (૩) મિત્ર (૪) અવિરત સમ્યક્ત્વ (૫) દેશવિરત

(૬) પ્રમત્તવિરત (૭) અપ્રમત્તવિરત (૮) અપર્વકરણ
 (૯) અનિવૃત્તિકરણ (૧૦) સૂક્ષ્મસપગય (૧૧) ઉપશાતભોહ
 (૧૨) ક્ષીણભોહ (૧૩) સયોમકેવલી (૧૪) અયોગકેવલી.
 આ બધાના લક્ષણ જવા દઉં છું

મોક્ષમાર્ગ

જૈનાચાર્યો, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને,
 એકીસાથે ત્રણેને, મોક્ષમાર્ગના પ્રાપક-મોક્ષમાર્ગે લઇ જનારા
 કહે છે. એને ત્રિરત અથવા રતનત્રયરૂપે પણ ઓળખવામાં
 આવે છે.

સમ્યગ્દર્શન

જીવ અજીવ વગેરે પૂર્વોક્તા તત્ત્વોનું જે વિવરણ કર્યું
 તેને વિષે અચલ શ્રદ્ધા એનું નામ સમ્યગ્દર્શન.

સમ્યગ્જ્ઞાન

સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય નામના ત્રણ પ્રકારના
 સમારોપ અથવા એ ત્રણ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ છે એ સમા-
 રોપવર્જિત-ભ્રાંતિવગરનું જ્ઞાન એ સમ્યગ્જ્ઞાન.

સમ્યક્ચારિત્ર

રાગ-દ્વેષરહિતપણે પવિત્ર આચરણોનું અનુધાન એનું
 નામ સમ્યક્ચારિત્ર.

ઉપસંહાર

જૈન વિજ્ઞાનની વાત કહેતાં, અહીં બીજી ધણી વાતોનું
 અવતરણ કરવું જોઈએ, પણ શ્રોતાઓને કે વાચકોને કંટાળા
 ન આવે એટલા સારૂ મેં બની શકે એટલું ટુંકમાં જ પતાવ્યું
 છે. આથી તો જૈન કાવ્ય, જૈન કથા, જૈન સાહિત્ય, જૈન
 નીતિત્રય, જૈન જ્યોતિષ, જૈન ચિકિત્સાશાસ્ત્ર વિગેરેની અદર

એટલી વિગતો, એટલા સિદ્ધાંતો અને એટલાં ઐતિહાસિક ઉપકરણો છે કે ચોખ્ખા વિવેચન વગર સામાન્ય લોકસમૂહ તે સમજી શકે નહીં. મેં અહીં જે જૈન વિજ્ઞાનની રૂપરેખા આંકી છે તે તો અતિ સામાન્ય છે, જૈન દર્શનનું ખાલી હાડપિંજર છે એમ કહું તો ચાલે.

પ્રભાણુભાસ એ શું છે? વાદવિચાર કેવો હોય? દેવપરીક્ષાની પદ્ધતિ કેવી હોય? એવું એવું ધણું જૈન દર્શનમાં છે. મેં અહીં એનો સ્પર્શ સરખો પણ નથી કર્યો, છતાં મને ખાતરી છે કે આટલા ટુકડા વિવેચન ઉપરથી સુસુરૂષો એટલું તો જરૂર જોઈ શકશે કે વર્તમાન યુગના વિજ્ઞાન સંબંધી ધણાંખરાં મૂળ સૂત્રો જૈન વિજ્ઞાનમાં છે.

જૈન વિદ્યા ભારતવર્ષની વિદ્યા છે. એ વિદ્યાનો પુનરુદ્ધાર કરવાની જવાબદારી ભારતવર્ષ ઉપર છે. ભારતવર્ષની શોષ પામેલી વિદ્યા અને સભ્યતાનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં બંગાળે હંમેશા આગળ પડતો ભાગ લેજવો છે બંગાળીમાં આજ સુધીમાં ઘણી પુરાણી જૈન પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. બંગાળીમાં જ “સરાઈ” નામની એક અર્હિસાપ્રિય જાતિ વસતી હોવાનું બહાર આવ્યું છે આજે તે જો કે એ જાતિ હિંદુસમાજની અદર સમાધ ગઈ છે તો પણ એ પ્રાચીન જૈન સમાજની-ગ્રાવક સમાજની વારસદાર છે એ વિશે જરાય શંકા નથી એમના આચાર, એમની લોકકથા અને સંસ્કાર ઉપરથી એ સિદ્ધાંત વધુ મજબૂત બને છે.

એવું પણ એક અનુમાન નીકળે છે કે બંગાળીમાં જેને આજે બુદ્ધવાન-વર્ધમાન નગર કહેવામાં આવે છે તે જૈન સંપ્રદાયના હેલ્લા ચોવીશમા તીર્થંકર, શ્રીવર્ધમાનસ્વામીના

નામ સાથે સંકળાએલું હોય. મહાવીરસ્વામીના નામને પ્રતાપે જંગાળાની ભૂમિમાં વીરભૂમિ (વીરચૂમ છત્તો) નામ અંકાતું હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. જંગાળામાં જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરાત કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન જૈન મંદિર પણ મળી આવે છે. જંગાળની પાસે મગધમાં જૈન સંપ્રદાયના ઘણા ઘણા મહાપુરુષોએ પોતાની વીરહાકે મળવી છે આ બધું જોતાં, સમ્યતાભિમાની જાગીઓ, જૈન વિદ્વાના પુનરુદ્ધારમાં પૂરો રસ ન લે તો એમને સારૂ એ એક આક્ષેપનો વિષય ગણાય.

બીજી પણ એક વાત અહીં કહી દઉં અહિંસાધર્મના પ્રતાપે ભાગ્યરૂપનો રાજનૈતિક ઉદ્ધાર થવો જોઈએ એમ મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી આપણને કહેવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ જાણે જ એ રાજનૈતિક અહિંસા આચરી બનાવી હતી એ અહિંસા મૂળ ક્યાંથી આવી? વેદશાસિત ધર્મમાં અહિંસાની પ્રશંસા છે એ વાતની હું ના નથી પાડતો. બૌદ્ધો પણ અહિંસાને પોતાના ધર્મના આધારરૂપ માને છે, પરંતુ ભારતવર્ષનો જૈન સમાજ બીજાની જેમ અહિંસાધર્મના ગીત ગાદને જ એસી રહેતો નથી. મન, વચન, કાયાથી એ ધર્મ પાળે છે બીજી રીતે જૈન સમાજ ભણે પાછળ રહી ગયો હોય તો પણ તેની અહિંસાનો આગધના-ભક્તિ પ્રશંસનીય છે જૈન વિદ્વાના પુનરુદ્ધારમાં જંગાળના વિદ્વાન ભાઈઓ યથાશક્તિ સહાય આપવા તૈયાર રહે તો ભારત-વર્ષની સમ્યતા દીપી નીકળે એ વાત ફરીથી કહી આ નિબંધ સમાપ્ત કરું છું.

૧ બંગાળી સાહિત્ય-પરિષદમાં (રાધાનગર મુકામે) આ નિબંધ વંચાણો હતો.

જીવ

જડથી જુદા પદાર્થને જૈન દાર્શનિકો ‘જીવ’ કહે છે. યોગ અને સાંખ્યદર્શનમાં જે ‘પુરુષ’ છે, ન્યાય, વૈશેષિક, અને વેદાંતમાં જે ‘આત્મા’ છે તે જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ જીવ છે. એટલું જતાં એમની વચ્ચે જેવો તેવો ભેદ નથી. સાંખ્ય તથા યોગે પ્રતિપાદેલા પુરુષની સાથે જિનદર્શને સ્વીકારેલા જીવનો પ્રભેદ છે ન્યાય અને વૈશેષિક આત્મા તથા જિનદર્શનના જીવ વચ્ચે પણ ભેદ છે. વેદાંત આત્મા અને જૈન દર્શનનો જીવ એ બેઉ એક નથી. ચાલકે પ્રચારેલો નિરાત્મવાદ પણ જૈનો કબૂલ રાખતા નથી. બૌદ્ધના વિજ્ઞાન-પ્રવાહવાદનું પણ જૈન દાર્શનિકોએ ખડન કર્યું છે: તો પછી જૈનદર્શન-સમ્મત જીવનું લક્ષણ શું? દ્રવ્યસંગ્રહ અને પંચાસ્તિકાયમાં તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે.

જીવો ઉવબોગમઓ અમુત્તો કત્તા સદેહપરિમાણો ।

મોત્તા સંસારત્યો સિદ્ધો સો વિસ્સસોદ્દર્શ્ઙ્ઙ ॥૧॥ (દ્રવ્યસંગ્રહ)

શુદ્ધ ઉપયોગવાળો, અમૂર્ત, કર્તા, પોતાના દેહ જેટલાજ પરિણામવાળો, ભોક્તા, સંસારરથ, સિદ્ધ અને સ્વભાષે જિધ્વન્નતિવાળો છે.

जीवोत्ति इवदि वेदा उवर्जोगविसेसिदो पट्ट कत्ता ।

મોક્ષા ચ દેહમક્ષાં ન હિ મૂક્તો કમ્મગ્નુક્તો ॥ (પં. મ. સ.)

શુદ્ધ અસ્તિત્વવાળો, ચેતન, ઉપયોગવિશિષ્ટ, પ્રભુ, કર્તા, ભોક્તા, દેહમાત્ર, અમૂર્ત અને કર્મસંયુક્ત છે.

श्री वादिदेव सूरि पणु प्रमाणनयतत्त्वालोकाक्षकारभां (७-५६) કહે છે કે. "चैतन्यस्वरूपः परिणामी, कर्ता, साक्षाद्-भोक्ता, स्वदेहपरमाणः प्रतिक्षेत्रे विमिन्न पौद्गलिकदृष्टवाच्यायम् ॥

ઉપરના વચનોનો વિચાર કરતાં એટલું દેખાઈ આવે છે કે જૈન દર્શન પ્રમાણે જડથી જૂદો એવો જે શુદ્ધ તે અત્ય પદાર્થ છે. તે ચેતન, અમૂર્ત, સંસારી દશામાં કર્મવશ, કર્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણ અને પ્રભુ ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો છે.

આવાંકો જડથી જૂદા પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી સ્વીકારતા. તેઓ પૃથ્વી, પાણી; વાયુને તેજ એ ચાર પદાર્થને જ માને છે એ ઉપગત બીજો એક એકાન્ત સત્ પદાર્થ નથી એમ કહે છે. જગતના બધા પદાર્થો એ ચાર મહા-ભૂતના સમિશ્રણાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યાદિ જીવો ચેતન છે એ વાતની તેમનાથી ના પાડી શકાતી નથી. પણ ચૈતન્ય છે માટે આત્મા જેવું કંઈક હોવું જોઈએ, આત્મા સ્વીકારવો જોઈએ એ વાત એમના ગળે નથી ઉતરતી. જેમ ધાન્ય અને ગોળ જેવી વસ્તુઓ સડતી સડતી દારૂના રૂપમાં પરિણમે છે તેમ ચૈતન્ય પણ ઉપર કણા તે ચાર મહાભૂતોમાંથી જ પરિણમે છે: આવાંકોનો એ સિદ્ધાંત છે.

વર્તમાન યુગના કેટલાક જડવાદીઓ કેટલેક અંશે એ જ સિદ્ધાંતનો પડધો પાડી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે યકૃતમાંથી જેમ એક પ્રકારનો રસ નીકળે છે તેમ મસ્તકમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જડ પદાર્થથી જૂદો આત્મા નામનો પદાર્થ છે—સ્વતંત્ર પદાર્થ છે એમ માનવાની કંઈ જરૂર નથી.

એ બધાની સામે જવાબ આપવા માગીએ તો એમ કહી શકીએ કે ધાન્ય, ગોળ વિગેરેનાથી જે પરિણમે છે તે વરગુણ જડ જ છે યકૃતમાંથી જે રસ, નીકળે છે તે પણ જડ છે. એવો નિયમ છે કે જડમાંથી જડ જ ઉત્પન્ન થાય મસ્તકમાં પણ એવો જ જડ પદાર્થ નીપજે એ સંભવે. જડમાંથી જડ કરતાં સાવ જૂદી વસ્તુ શી રીતે સંભવે? ચૈતન્ય એ જડનું પરિણામ કેમ હોઈ શકે? આ યુક્તિનો વિચાર કરતાં, વર્તમાન યુગના કેટલાક અધ્યાત્મવાદી દાર્શનિકો જડવાદનો પરિહાર કરી ચૈતન્યની એક જૂદી જ સત્તા સ્વીકારવા લાલચાયા છે બૌદ્ધો ચૈતન્યને જડમાંથી ઉત્પન્ન નથી માનતા. એમણે વિજ્ઞાનની ક્ષણિક સત્તાનો સ્વીકાર કરી જડવાદને પાછો ધકકેલ્યો છે. જૈનોએ જીવમા ચૈતન્ય—ગુણ સ્વીકારી, અધ્યાત્મવાદનો પાયો ખૂંચ મજબૂત કર્યો છે ચાર્વાકોને અને બૌદ્ધોને જૈનોએ સબજડ જવાબ આપ્યા છે.

ચાર્વાક મતનું ખંડન કરતાં, જૈનો કહે છે કે ચૈતન્ય જે જડ શરીરમાંથી જ પરિણમતું હોય તો પ્રાણી મરી ગયા પછી એ ચૈતન્ય કેમ કળાતુ નથી? મૃત્યુ પછી શરીર તો જેમનું તેમજ રહી જાય છે. એનો કોઈ અંશ ઓછો નથી થઈ જતો. મૃત્યુ થતાં રોગ ચાલ્યો જાય છે. એ રોગ ગયા પછી એકલું શરીર પડી રહે છે તે તો તમારા

સિદ્ધાંત પ્રમાણે ધણું નીરાગ-સ્પૃર્નિવાળું રહેવું જોઈએ. પણ એવું બનતું દેખાતું નથી તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે જડ શરીર, કાંઈ દિવસ પણ ચૈતન્યનું કારણ ન હોઈ શકે.

શરીરને ચૈતન્યનું સહકારિ-કારણ કહેવામાં આવે તો પણ તે હીક નથી, કારણ કે ચૈતન્યનું એક અશરીર-અજડ એવું ઉપાદાન તો તમારે કદપત્રું જ પડશે પરંતુ એમ માનવા જશે તો તમારો સિદ્ધાંત પડી ભાંગશે. એટલે એ વાત તમને નહીં પાલવે.

શરીર એ જ ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ છે એમ કહેશે તો પણ નહીં ચાલે. કારણ કે જો તમે કહો છો તેમ હોય તો શરીરમાં જ્યારે વિકાર થાય છે ત્યારે ત્યારે ચૈતન્યમાં પણ એવો જ વિકાર થવો જોઈએ. પણ અનુભવમાં એવું કંઈ જણાતું નથી. વળી આનંદ, શોક, મૂર્છા, નિદ્રા, ભય જેવા વિકારો ચૈતન્યમાં થાય છે ત્યારે એને અનુરૂપ વિકારો શરીરમાં પણ દેખાવા જોઈએ. પરંતુ એવું કંઈ દેખાતું નથી.

એક બીજો વાંધો પણ નડશે. પ્રાણી જેમ જાડું તેમ તેની બુદ્ધિ પણ ધણી વધારે રહેવી જોઈએ. મોટે ભાગે એનાથી ઉલટું જ જોવામાં આવે છે શરીર જો ચૈતન્યના ઉપાદાન-કારણરૂપ હોય તો એમ કેમ બને? ન્હાના-પાતળા શરીરવાળા પ્રાણી જાડું બુદ્ધિશાલી દેખાય છે. વળી ચૈતન્ય પ્રવાહમાં પ્રાણીને “અહ” જ્ઞાન રહે છે: એટલે કે “હું છું” એવું જ્ઞાન હંમેસા રહ્યા જ કરે છે. આ જ્ઞાન શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. જો એમ હોત તો “મારું

શરીર” એવો પ્રયોગ કઈ રીતે સહાયે? “હું” જેને કહીએ છીએ તે શરીરથી ભિન્ન અને પ્રત્યક્ષપણે સિદ્ધ થઈ શકે એવી વસ્તુ છે.

જડ પદાર્થનો વિકાર એ ચૈતન્ય નથી: જૈનોની સાથે બૌદ્ધ દાર્શનિકો એ વાતમાં સહમત થાય છે. પણ બૌદ્ધો આત્મા નામના એક સત્ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી માનતા, તેઓ કહે છે કે પ્રત્યેક પળે વિજ્ઞાનનો ઉદય અને વળી લય થયા જ કરે છે. એ વિજ્ઞાનના મૂળમાં કોઈ સ્થાયી સત્ પદાર્થ નથી. એક પળે જે વિજ્ઞાન સસ્કાર રૂપે હોય છે તે જ પાછું બીજી પળે વિજ્ઞાનના કારણરૂપ બને છે, પુનઃ એ કાર્યરૂપ વિજ્ઞાન તે પછોના વિજ્ઞાનનું કારણ બની જાય છે આ પ્રમાણે પરસ્પરભિન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાન-સમૂહની અંદર પરંપરારૂપે કાર્ય-કારણભાવ રહે છે. બૌદ્ધો એને વિજ્ઞાનપ્રવાહ કહે છે, વિજ્ઞાનસંતાન પણ કહે છે. આ પ્રવાહ રૂપી વિજ્ઞાનસંતાન સિવાય આત્મા કે જીવ જેવી બીજી વસ્તુ નથી.

Hume, Mill વિગેરે વર્તમાન યુગના Sensationist દાર્શનિકો પણ બૌદ્ધોની જેમ વિજ્ઞાનવાદી અથવા નિરાત્મવાદી છે. તેમણે એક ચૈતન્યધારી અને અવિચ્છિન્નતાની કલ્પના કરી છે. બૌદ્ધદર્શનના વિજ્ઞાનપ્રવાહ સાથે એ મેળ ખાય છે.

આ નિરાત્મવાદની સામે પહેલા વાંધો તો એ જ છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનસમૂહના મૂળમાં કોઈ પણ નિયામક-સત્ પદાર્થ નથી, જે વસ્તુને જોડનાર કંઈ ન હોય ત્યાં એ બંને

છટા પડી જાય એ સમજાય એવી વાત છે. એટલે 'સંતાન અથવા વિજ્ઞાનપ્રવાહ અસંભવિત બને છે. આત્મા ન હોય તો ક્ષણિક વિજ્ઞાનસમૂહને વિષે ક્રમ, બ્યવસ્થા કે શૃંખલા શી રીતે જળવાય ? અને શૃંખલા ન હોય તો સ્મૃતિ (પ્રથમના અનુભવનો પુનઃ પ્રભોધ) અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞા (આ તે જ છે) શી રીતે સહાય ? વેદાન્તદર્શને પણ આ વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન થયું છે જૈનાચાર્યોએ પણ આ વિજ્ઞાનવાદના દોષો વીણી વીણીને બતાવ્યા છે.

બૌદ્ધોના અનાત્મવાદના મંથનના જૈનાચાર્યો કહે છે કે જો જીવ જેવી વસ્તુ ન સ્વીકારે તો પછી સ્મૃતિ અસંભવિત બને છે એક જૂદા પડી જતા વિજ્ઞાનસમૂહમાં એકના અનુભવની સ્મૃતિ બીજાને કઈ રીતે થાય ? જો એમ જ બનતું હોય તો પછી એક બ્યક્તિના અનુભવનો વિષય બીજાની સ્મૃતિનો વિષય બનવો જોઈએ. પણ એમ બનતું જોરામાં આવતું નથી.

બૌદ્ધો ચૈત્યવદનામાં માને છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે "તમારા ધર્મમાં ચૈત્યવદના એક પુણ્યકાર્ય છે. અને તેનાથી સાડ ફળ મળે છે; પણ જો ચૈત્યવદન કરે છે તે બીજી ક્ષણે નથી રહેતો-અદલ્લાર્ધ જાય છે. તો પછી ચૈત્યવદનનું સુફળ કોણ ભોગવશે ? એટલે બનશે એવું કે કરશે એક અને ભોગવશે બીજો અથવા તો કરશે કોઈ અને ભોગવશે કોઈ નહીં. "અકૃતાબ્યાગમ" અને "કૃત પ્રણાશ" એ બે જે મોટા દોષ છે તે વડે તમારો સિદ્ધાંત દ્વિપિત છે. કયાં વગર ભોગવવું પડે અને કરેલું કર્મ નિષ્ફળ જાય એ બે દોષો કઈ જેવા તેવા નથી તમારો અનાત્મવાદ તો ખરું જોતાં કર્મફળવાદના સૂળમાંજ કુહારો મારે છે.

બૌદ્ધોની સામે યુક્તિ પૂર્વક લડવામા જૈન દર્શન તથા વેદાન્ત દર્શન એકમત થાય છે, પણ જૈન અને વેદાન્તના મૌલિક સિદ્ધાંતમાં ભેદ છે. વેદાંત દર્શનમાં જીવાત્માઓની પારમાર્થિક સત્તા મુદ્ધ નથી. આત્મા એક અને અદ્વિતીય છે—અદ્વૈત બ્રહ્મ છે, અસંખ્ય જીવાત્માઓ, તે એક અદ્વિતીય એક માત્ર સત્ય અદ્વૈત બ્રહ્મના પરિણામ હિંવા વિવર્ત માત્ર છે. આ વેદાંત મત છે. બધા જીવોની અંદર એજ એક પન્માત્મા વિરાજમાન છે, એક આત્મા સિવાય બીજો કોઈ આત્મા, બીજો કોઈ સત્ પદાર્થ નથી, એમ બ્રહ્માદ્વૈતવાદિઓ કહે છે Spinoza અને Parmenides ના મત સાથે વેદાંત દર્શનનું થોડું મળતાપણુ દેખાય છે

જૈનો વેદાન્તનો એ અદ્વૈત સિદ્ધાંત નથી માનતા જૈન દર્શન પ્રમાણે આત્મા અથવા જીવ સંખ્યામાં અનંત છે અને પ્રત્યેક જીવ, એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે. જીવો સ્વતંત્ર ન હોત, મૂળમાં બધા જીવો એક જ હોત તો એક જીવના સુખથી સમસ્ત જીવો સુખી બની શકત, એકના દુઃખથી બધા દુઃખી બનત. એકના બંધનથી બધા બંધાયેલા રહેત અને એકની મુક્તિથી બાકીના બધા મુક્ત બની જાત. જીવોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા જોઈને સાંખ્યદર્શને આત્માના અદ્વૈતવાદનો પરિહાર કર્યો અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારી જૈન દર્શને “પ્રતિશેત્રે ભિન્ન” કહીને, સાંખ્ય—સમ્મત જીવની વિવિધતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અદ્વૈતવાદના વિપક્ષમા જૈન દાર્શનિકો કહે છે કે સત્તા, ચૈતન્ય, આનંદ વિગેરે કેટલાક ગુણો એવા છે કે જે સધળા જ આત્મા અથવા જીવોમાં હોય છે. આ ગુણુસામાન્યની દૃષ્ટિએ

આત્મા કે શુભ એક છે એમ કહીએ તો ચાલે, સમસ્ત શુભમાં એ પ્રકારની ગુણસામાન્યતા હોય છે જ. વેદાંતનો અદ્વૈતવાદ એ રીતે કેટલેક અંશે ઠીક છે, પરંતુ પ્રત્યેક શુભને વિષે વિશિષ્ટતા છે એ વાતની હિપેક્ષા કરી શકાય નહીં. એ વિશિષ્ટતા છે એટલે તો એક શુભ બીજા શુભથી જૂદો છે એમ કહેવું પડે છે વિશિષ્ટતા ન હોય તો એક શુભ મોક્ષે જતાં બધા શુભો મોક્ષે પહોંચી જાત અવિશેષણભાવને અગે શુભ કિંવા આત્માનું બહુત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

આત્માની વિવિધતાના સબંધમાં સાંખ્ય અને જૈન દર્શન એકમન હોવા છતાં શુભના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના ત્રિપથમા તેઓ જૂદા પડે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરૂષ-આત્મા નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ-મુક્ત છે; અસંગ, નિરુદ્ધ, અલિપ્ત અને અકર્તા છે; જગતના વ્યાપારો સાથે એને કંઈ લેવાદેવા નથી. પ્રકૃતિ જ મૃદિ રચે છે. પુરૂષ કંઈ કરી શકેનો નથી, કંઈ ફળ પણ ભોગવતો નથી તે કેવળ નિષ્ક્રિય અને અભોક્તા છે. જર્મન ફાર્સનિક કાન્ટ પણ આવી જ મતલબનું કહે છે. એ Non-monads self ની સાથે વ્યવહારિક જ્ઞાન પ્રવાહનો કોઈ પ્રકારનો સબંધ નથી એમ કહે છે. સાંખ્ય પણ જગતના વ્યાપારો સાથે પુરૂષને કંઈ લેવા દેવા નથી એમ જાહેર કરે છે.

સાંખ્ય દર્શનને આપણે પૂછીએ. “પુરૂષમાં કર્તૃત્વ જેવું નથી તો પછી મંદ અને મોક્ષ એ બધું કેને અર્થે? આત્મા સુખ-દુઃખ ભોગવતો ન હોય તો આ સુધ્ધો વહેવાર કઈ રીતે ચાલે? ” ન્યાય દર્શન એ રીતે સાંખ્ય દર્શનની ઠીક ઠીક

ઝાટકણી કાઢે છે. ન્યાય દર્શન આત્માને વિષે સુખ, પ્રયત્ન આદિ ગુણોનું આરોપણ કરે છે. જીવના એકાંત અસંગતના વિષયમાં જૈન દર્શન સાંખ્યની સામે પ્રતિવાદ કરે છે, અને ન્યાયની સાથે સમ્મત થાય છે,

જૈન દર્શન સાંખ્યમતની સરસ સમીક્ષા કરે છે. તે કહે છે કે —

પુરુષ એકાત્મપણે અકર્તા હોય તો એને કોઈ પણ પ્રકારનો અનુભવ ન થાય. પણ “હુ સાભળુ. છું, હું સુઘું છું” એવી પ્રતીતિ તો આપણને સૌને થાય છે જ. એટલે આત્માનું અકર્તૃત્વ આપણા અનુભવથી વિરૂદ્ધ છે.

તમે કહેશો કે હુ સાભળું છું-હુ સુઘું છું એ પ્રકારની પ્રતીતિ તો અહંકારમાથી ઉપજે છે, પણ એ વાત તમે પોતે જ નથી માનતા. તમે-સાંખ્યવાદીઓ અનુભવને પુરુષ-કાર્ય તરિક્કે ઓળખાવો તો છો જ; અનુભવને અહંકારમસૂત નથી માનતા, એ રીતે તમે પુરુષનું કર્તૃત્વ કબૂલ રાખો છો.

સાંખ્ય કહે છે કે પુરુષ સ્વભાવતઃ ભોક્તા નથી. માત્ર ભોક્તૃત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે જે સુખ દુઃખ છે તે જુદાદ્વારા ગ્રહણ કરાય છે અને જુદાં તો પ્રકૃતિની છે. માટે પુરુષ સુખ-દુઃખનો ભોક્તા છે એ કલ્પના માત્ર છે. પ્રકૃતિ-પરિણામવાળી જુદાંમાં સુખ-દુઃખ સંક્રાંત થાય છે અને શુદ્ધ સ્વભાવવાળા પુરુષમાં એ સુખ-દુઃખનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જૈનો આનો જવાબ આપે છે: પદાર્થનું એક પરિણામ અર્થાત્ ત્રિકૃતિ સ્વીકારો નહીં તો પછી એ પ્રતિબિંબનો ઉદય પણ અસંભવિત બને. સ્ફટિકમાં જે પ્રતિ-

શ્રિય પડે છે તેથી નકટિકનું પરિણામ માનવું પડે છે. હવે જો સુખ-દુઃખ પુરૂષમાં પ્રતિબિંબ પામતાં હોય તો તે દ્વારા પુરૂષમાં અસુક પ્રકારનું પરિણામ થાય છે, એટલે કે કેટલેક અંશે ભોક્તૃત્વ છે એમ કબૂલ કરવું રહ્યું. વળી પરિણામ છે તેથી પુરૂષનું કર્તૃત્વ પણ સ્વીકાર્યા વિના ન ચાલે. આમ છે એટલેજ જૈનો જીવને કર્તા તેમજ સાક્ષાત્ ભોક્તા માને છે. આત્માને ગુણાશ્રય રૂપે સ્વીકારવા છતાં જૈન અને ન્યાય મતમાં થોડો મતભેદ છે નૈયાયિકો આત્માને (૧) જડ સ્વભાવ (૨) કૃતસ્થ નિત્ય અને (૩) સર્વજન માને છે. અહીં જૈન દાર્શનિકો જૂદા પડે છે.

નૈયાયિકના મત પ્રમાણે ઈચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન જ્ઞાન, સુખ વગેરે આત્માના ગુણ છે. ગુણ ગુણીની સાથે સમવાય સંબંધથી સંકળાયેલા રહે છે અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ગુણો આત્માની સાથે સંકળાયેલા ખરા, પણ સ્વરૂપે ને સ્વભાવે આત્મા નિર્ગુણ છે. જ્ઞાન કે ચૈતન્ય આત્માનો સ્વભાવ નથી દૈવસ્ય અવસ્થામાં આત્મા સ્વભાવમાં અર્થાત્ નિર્ગુણભાવમાં રહે છે. જ્ઞાન એ કંઈ આત્માનો સ્વભાવ નથી, તેથી ન્યાય મત પ્રમાણે આત્મા સ્વરૂપે ઠરીને અજ્ઞાન, અચેતન અથવા જડ સ્વરૂપ છે. ગ્રીક દાર્શનિક પ્લેટોએ જેમ Idea નો Phenomenon સાથે એકાંત સંયુક્તપણે સ્વીકાર કર્યો પછી પણ ઠેકઠેકાણે Ideas નું સાવ સ્વાતંત્ર્ય કહ્યું છે તેમ નૈયાયિકોએ આત્માનો જ્ઞાનાદિ ગુણ સાથે સમવાય-સંબંધ સ્વીકાર્યો પછી પણ એનું જઠેત્રરૂપ સ્વતંત્રત્વ સ્વીકાર્યું છે. નૈયાયિકો બીજી એક વાત કહે છે. જેમ આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સ્વતંત્ર છે તેમ તે પર્યાયાદિ દ્વારા પણ અપરિવર્તિત છે જ્ઞાનનો સાથે સંબંધ

! યા ન રહે, આત્મા હ મેશાં કૂટસ્થ છે, અપરિણામી છે. જો એક વાત તેઓ એવી મતઘનની કહે છે કે આત્મા વર્ણ્યાપક અને સર્વગત છે. મૂળ જડ સ્વરૂપ હોવાથી વર્ણ્યાપક ન હોય તો પછી આત્માનો જગતના પદાર્થો થે સંયોગ કે સંબંધ ન સંભવે અને આત્મા સર્વગત નાય તો વિવિધ દિશાઓ અને દેશોમાં રહેલા પરમાણુ-સમૂહની સાથે એનો યુગપત્ સંયોગ ન સંભવે અને એ પ્રમાણેનો યોગ અસંભવિત હોય તો શરીરાદિની કૃત્તિ પણ અસંભવિત જ બની જાય. માટે આત્મા સર્વવ્યાપક છે.

એ હલીલ બધા દર્શન સ્વીકારી શકે નહીં, સાંખ્ય અને ક્ષાંત આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે. આત્મા જડ પદાર્થ નાય તો તેનાથી પદાર્થ-પરિચ્છેદ અસંભવિત બને. એ અપરિણામી, કૂટસ્થ હોય તો પણ પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. મને આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તો પછી વિવિધ પ્રકારના આત્માને બદલે વેદાંતે કહેલો એકમેવાદિતીયમ્ નો સિદ્ધાંત વીકાર કરવાથી ચાલી શકે છે. આ વિરોધોને લીધે જૈનદર્શને યાયમતનો પરિહાર કર્યો છે. તે પ્રરૂપે છે કે જીવ (૧) ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે (૨) પરિણામી છે અને (૩) સ્વદેહ રિમાણુ છે.

જૈનદર્શનનો યુક્તિવાદ કેટલો સુદર છે ? તેઓ કહે છે : જો આત્મા જડસ્વરૂપ હોય તો એને પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહીં. દાખલા તરીકે આકાશ જડસ્વરૂપ છે. આકાશને પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ નથી તો પછી આત્માને શી રીતે થાય ? નૈયાયિકા બહોં બચાવમાં કહેશે કે આત્મા બલે જડસ્વરૂપ હોય તો પણ

સમવાય-સંબંધે એ ચૈતન્ય-સમવેત છે, આકાશ તો તદ્દન જડવસ્તુ છે, આકાશને ભલે પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય, પણ આત્માને તો થાય છે જ અહીં બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આકાશ અને આત્મા બન્ને જડ છે અને તમે કહો છો કે એકને જ્ઞાન થતું નથી અને બીજાને થાય છે, પણ એનું શું સંબંધ કારણ છે તે તમે કળી શકતા નથી. ખરી રીતે એના અર્થ એટલો જ છે કે આત્માના સ્વભાવત ચૈતન્ય છે.

નૈયાયિકો કહે છે કે “પણ આત્માનું આત્મત્વ ક્યા જશે ? “હું હું” એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય આપણને થાય છે તે આ આત્મત્વને, અહંત્વને આભારી છે. આત્મામાં આત્મત્વ-જાતિ હોવાથી એને વિષે ચૈતન્ય રહે છે. આકાશમાં આત્મત્વ નથી, તેથી ચૈતન્ય પણ નથી.” નૈયાયિકોને એના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે આત્મત્વ-જાતિ આત્માને વિષે સમવાય-સંબંધે રહે છે એમ જે તમે કહો છો તે ઠીક છે પણ એ રીતે તો તમારી યુક્તિ “અન્યોન્ય સંશ્રય” કોપથી બચી શકતી નથી. આત્માને વિષે આત્મત્વનો પ્રત્યય થાય છે આકાશત્વનો નથી થતો; તે જ પ્રમાણે આકાશને વિષે આકાશત્વનો પ્રત્યય થાય છે, આત્મત્વનો નથી થતો. મતલબ કે ક્યા પદાર્થને વિષે કઈ જાતિનો સમવાય છે તે, તે વિશેના પ્રત્યય ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને આ પ્રત્યય-વિશેષની તપાસ કરવા લાગીએ તો આત્મામાં આત્મત્વ સમવેત છે તેથી આકાશત્વનો પ્રત્યય નથી થતો અને આકાશમાં આકાશત્વ છે તેથી ત્યાં આત્મત્વનો પ્રત્યય નથી થતો. માટે એ યુક્તિનો કઈ અર્થ નથી.

જૈનાચાર્યો કહે છે કે આત્માને વિષે જે આત્મત્વનો પ્રત્યય થાય છે તે જ તેનું ચૈતન્ય, આત્માનું સ્વરૂપ અથવા એની પ્રકૃતિ સિદ્ધ કરે છે. આત્માની સાથે ચૈતન્યનું થોડું પણ તાદાત્મ્ય ન સ્વીકારો તો ઉપર કહ્યા તેવા પ્રત્યયનું કંઈ પણ કારણ તમને મળી શકશે નહીં.

આચાર્યાર્થ કહે છે કે આત્માને વિષે ચૈતન્ય સંભવાય સંબંધે રહેલું છે, એવી આપણને સૌને પ્રતીતિ થાય છે. જૈનાચાર્ય એના જવાબમાં કહે છે કે પ્રતીતિને જ તમે પ્રમાણભૂત માનતા હો તો પછી આત્મા પોતે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ થાય જે તે કેમ નથી માનતા ? “હું પોતે અચેતન છું-ચેતના યોગે ચેતન છું” એવી પ્રતીતિ કોઈને નથી થતી. “હું સ્વભાવતઃ જ્ઞાતા છું” એવી જ પ્રતીતિ સૌને થાય છે. ઘટ-પટાદિ અચેતન છે, એને “હું જ્ઞાતા છું-હું જ્ઞાનવાન છું” એવી પ્રતીતિ નથી થતી. આત્મા જે અચેતન હોત તો ઘટ-પટાદિને વિષે પણ એવી પ્રતીતિ સંભવતી હોત. જૈનાચાર્યોની યુક્તિ બરાબર સમજાય તેવી છે. આત્મા જડસ્વભાવી હોત તો અર્થપરિચ્છેદ સર્વથા અશક્ય બનત.

નૈયાયિકો જરા આમળ વધીને બીજા એક યુક્તિ આપે છે તેઓ કહે છે કે “હું જ્ઞાનવાન છું” એમ જે આપણને લાગે છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા અને જ્ઞાન જૂદા જૂદા છે-એ એક નથી. “હું ધનવાન છું” એમ કોઈને લાગે તેથી આપણે આત્મા અને ધનની અભિજ્ઞતા નથી માની લેતા.

જૈનાચાર્ય જવાબ આપે છે કે એ પ્રત્યયથી આત્મા અને જ્ઞાન અભિજ્ઞ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. આત્મા જડસ્વભાવ

હોય તો ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી પ્રતીતિ કોઈ કાળે પણ ન થાય. જો એમ કહેશે કે આત્મા જડસ્વભાવ છે, છતાં જ્ઞાનવાન છે તો તમારી માન્યતાનું તમે પોતે જ ખડન કરો છો.

નાગૃહીતવિજેષણા વિશેષ્યે બુદ્ધિ : જો જ્ઞાનરૂપ વિશેષણ અદ્યાર્થ ન હોય તો આત્મારૂપ વિશેષ્યમાં ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી બુદ્ધિ કેમ થાય ? હવે જો તમે એમ કહો કે આત્મા અને જ્ઞાન હિલચલુ અહણુ થાય છે તો બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે એ પ્રકારનું અહણુ કઈ રીતે સભવે ? વિશેષણભૂત જ્ઞાનદ્વારા એવું અહણુ સભવતુ જ નથી કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાદ્વારા ઓળખાય એ તમારા પોતાના ન્યાયમતથી વિરુદ્ધ છે. “નાગૃહીતવિજેષણા વિશેષ્યે બુદ્ધિ” એ તો તમે પોતે પણ માનો છો.

બધાવમાં કદાચ એમ કહો કે જ્ઞાનાંતરદ્વારા એવું અહણુ કરાય છે તો ત્યાં “અનવસ્થા” દોષ આવે છે. કારણ કે એજ જ્ઞાનાંતર વળી જ્ઞાનત્વ વિશેષણના અહણુ વિના સભવતું નથી. દેખીતી રીતે જ એ સિદ્ધાંત અનવસ્થા દોષથી દૂષિત છે. જ્યાં સુધી તમે એમ ન માનો કે જ્ઞાનની સાથે આત્માની અભિન્નતા છે ત્યાં સુધી “હું જ્ઞાનવાન છું” એવો પ્રત્યક્ષ તમને નહીં થાય. એટલે જ જૈનદર્શનિકો, ન્યાયદર્શને પ્રરેષેલો આત્માના જડત્વનો ઈન્કાર કરે છે

નૈયાયિકાની બીજી માન્યતા એવી છે કે “આત્મા કૂટસ્થ, નિત્ય છે.” એટલે કે આત્મા હમેશા અપરિવર્તિત છે. જૈનો આત્માને પરિણામી કહી એ મનનો પરિહાર કરે છે. તેઓ શુક્તિપૂર્વક પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપે છે: “જ્ઞાનોત્પત્તિ પૂર્વે

આત્માની જે અવસ્થા હતી તે જ અવસ્થા જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ રહે તો પછી તેને પદાર્થનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ? ” હંમેશાં અપરિવર્તિત રૂપે રહેવું એ સ્થિતિને તમે કૂટસ્થભાવ કહો છો. જ્ઞાનોત્પત્તિ પહેલાં આત્મા અપ્રમાતા છે, પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે એ પ્રમાતા છે પદાર્થ-પરિચ્છેદક છે : એ રીતે આત્મામાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન તો થાય છે જ પરિવર્તન સ્વીકારો તો આત્માનો કૂટસ્થભાવ ક્યાં રહી ?

આત્માને ‘સ્વદેહ પરિભાષુ’ કહીને જનો, નૈયાયિકાએ સ્વીકારેલા આત્માના સર્વવ્યાપકત્વનો વિરોધ કરે છે. જૈનો કહે છે કે આત્માને સર્વગત માન્યા પછી આત્માની વિવિધતા માનવાની જરૂર જ ક્યા રહે છે ? વિવિધ મન સાથેના સયોગ વિવિધ પ્રકારના આત્માનું અનુમાન કરાવે છે. પણ આત્મા જે સર્વગત વ્યાપક પદાર્થ હોય તો પછી જેવી રીતે એક જ સર્વગત વ્યાપક આકાશની સાથે વિવિધ ઘટાદિનો સયોગ બને છે તે જ પ્રમાણે એક જ આત્માની સાથે વિવિધ મનનો સયોગ સંભવે છે આત્માને સર્વવ્યાપક માનવાથી, એ પ્રમાણે યુગપત્ત વિવિધ શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સયોગ પણ એની સાથે પ્રતિપાદિત થઈ શકે છે એ રીતે પછી વિવિધ આત્મા માનવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી

જે એમ કહો કે એક આત્માની સાથે યુગપત્ત વિવિધ શરીરાદિનો સયોગ અસંભવિત છે, કારણ કે આત્માને વિષે પરસ્પર વિરોધી સુખ-દુઃખાદિ સંભવતાં નથી; તે તેના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે યુક્તિથી આકાશને વિષે એકી સાથે વિવિધ ભેરીનો સમવાય અસંભવિત ગણાઇ જાય,

કારણકે સમસ્ત ભેરીના શબ્દાદિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક પણ શબ્દ ન સંભળાય. જો એમ કહો કે પ્રત્યેક શબ્દનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન છે, એટલા માટે પ્રત્યેક શબ્દ પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં પણ સંભળાય છે: અને તેથી જ આકાશ એક હોવા છતાં વિવિધ ભેરીનો યુગપત્ સંભવાય સંભવે છે એના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે પ્રત્યેક સુખ-દુઃખનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તેથી સુખ-દુઃખાદિ પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં તેનો યુગપત્ અનુભવ થાય છે. એટલે કે એક જ આત્માની સાથે વિવિધ શરીરાદિનો યુગપત્ સંયોગ સંભવે છે. જો એમ કહો કે વિરૂદ્ધ ધર્મના અધ્યાસને લીધે આત્માની વિવિધતા સ્વીકારવી પડે છે તો પછી આકાશની વિવિધતા કાં નથી સ્વીકારતા ?

આકાશ છે તો એક, પણ એક હોવા છતાં, જે પોતાને વિષે ઘણા પદાર્થોને અવકાશ આપે છે એમ કહેતા હો તો એના જવાબમાં કહેવાનું કે આત્મા પણ એક જ છે અને તેને વિષે સમસ્ત શરીરાદિ પદાર્થ, પ્રદેશે પ્રદેશની સાથે સંયુક્ત રહે છે. નૈયાયિકા કહે છે કે કોઈ મરે છે, કોઈ જન્મે છે, કોઈ કામકાજ કરે છે એ સઘળો વ્યાપાર જોતાં વિવિધતા સિદ્ધ થાય છે જોનાં એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્માનું સર્વગતત્વ સ્વીકારવાથી, જન્મ મૃત્યુ વિગેરે વ્યાપારને અંગે આત્માનું એકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. ક્યાંક ઘટાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તો એ જ સમયે ખીણું ઘટાકાશ વિનષ્ટ થાય છે : કદાચ ખીણું એક ઘટાકાશ પૂર્વવત્ રહે છે. એ બધા વ્યાપારો ઉપરથી આકાશને વિષે બહુત્વ સ્વીકારવાની જરૂર નથી રહેતી ના પછી જન્મ, મરણ આદિ વ્યાપારને લીધે

આત્મા એક હોવા છતાં એમાં એ બધું બની શકે છે. આત્માની વિવિધતા શા સારૂ રચીકારો છે ? વિવિધતા ન માનીએ તો બધ-મોક્ષ અસંભવિત બને, કારણ કે એક જ વસ્તુને વિષે એકી સાથે બધ-મોક્ષ હવે વિરૂદ્ધ બાવોનો સમાવેશ નથી હોતો. પણ એની સામે એવી યુક્તિ આપી શકાય કે કોઇ એક પ્રકારમાં આકાશ બધે થયું, એટલે ધટમુક્ત આકાશ જેવું કંઈ ન રહે અને ધટમુક્ત આકાશને હીંધે ધટબદ્ધ આકાશ પણ અસંભવિત બની જાય. જો તમે એમ કહો કે પ્રદેશભેદ રહેવાથી આકાશને વિષે એકી સાથે બધે તેમજ મોક્ષ પણ સંભવે છે તો પછી સર્વગત એવા એક જ આત્માને વિષે પ્રદેશભેદની કલ્પના કરી શકે છે અને બધે તથા મોક્ષનું એકી સાથે અરોપણ પણ થઈ શકે જોનારોને મુદ્દે એટલે જ છે કે આત્માનું સર્વગતત્વ અને સર્વવ્યાપકત્વ રચીકારી પછી એની વિવિધતા ન રચીકારો તો ચાલે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે આત્મા વ્યાપક પદાર્થ ન હોય તો અનતદિગદેશવર્તી ઉપયુક્ત પરમાણુઓની સાથે તેનો સંયોગ ન સંભવે. અને એ રીતે સંયોગ ન સંભવે તો શરીરની ઉત્પત્તિ પણ ન સંભવે. જોનારો જોના જવાબમાં કહે છે કે પરમાણુ-સમૂહને અત્કર્ષવા સારૂ, મેળવવા સારૂ આત્માએ વ્યાપક-પદાર્થ થવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. ચુબક તરફ લોહું ખેંચાય છે તેથી ચુબકને આપણે અપ્રક પદાર્થ નથી માનતા. તમે એવો વાધો દિદાવશો કે એવા ખેંચાણથી તો પ્રણુ જીવનના પરમાણુ આત્માની આગળ આકર્ષીત આવે તો પછી શરીરનું પ્રમાણ કંઈ રીતે રચાય ? શરીર-પ્રમાણ અનિશ્ચિત જ રહ્યા કરે; તો તમારા વ્યાપકવાદમાં પણ એજ

વાંધો ઉભો રહેશે, સકળ પરમાણુને વિષે વ્યાપક એવો આત્મા સકળ પરમાણુઓને ખેંચે તો સરવાળે એ જ સ્થિતિ આવે. અદૃશના પ્રતાપે શરીર-ઉત્પાદનને સારૂ ઉપયોગી એવા પરમાણુઓ જ ખેંચાય છે એમ કહેતા હો તો આત્માની અવ્યાપકતા માનનારા પણ એજ વાત કહેશે.

જૈન સમ્મત શરીરપરિમાણુત્વવાદના સંબંધમાં નૈયાયિકા એક બીજી આપત્તિ ઉભી કરે છે. તેઓ કહે છે કે શરીરના પ્રત્યેક અવયવને વિષે આત્મા પ્રવેશે છે એમ કહેવાથી તો શરીરની જેમ આત્માને પણ સાવચવ માનવો પડશે. આત્મા સાવચવ થયો એટલે એ એક કાર્ય થયું. અને આત્મા એક કાર્ય હોય તો તેનું કારણ પણ રહેવું જ જોઈએ. વિભત્તીય કારણ તો સભવતું જ નથી, કારણ કે અનાત્મા-માંથી આત્માની ઉત્પત્તિ ન જ હોય. સજાતીય કારણ સ્વીકારવાં એ પણ ઠીક નથી લાગતું. કારણ કે સજાતીય કારણોમાં પણ આત્મત્વ તો માનવું જ પડે; નહિ તર એ સજાતીય કારણ જ ન બને. સરવાળે એવું બને કે આત્મા આત્મસમૂહમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. નૈયાયિકા એ વાતને અયૌક્તિક મત કહે છે. એક જ શરીરને વિષે એક કરતાં વધુ આત્માઓ કઈ રીતે કાર્ય કરી શકે ? ધારો કે શરીરને વિષે એક કરતાં વધુ આત્માઓ કારણરૂપે કાર્ય કરે છે. તો એક કારણ-આત્માનું કાર્ય બીજા કારણ-આત્માના કાર્ય સાથે શી રીતે મેળ ખાશે ? એ બંને કાર્યો સંપૂર્ણપણે શી રીતે એકત્ર બનશે ? ઘટમાં જેમ અવયવો હોય છે અને અવયવોનો સંયોગ નષ્ટ થયે; એટલે ઘડો જ નષ્ટ થયો એમ કહીએ છીએ તેમ આત્માનાં

પણ અવયવ માનવા પડશે અને પછી તો આત્માને પણ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો સ્વીકારવો પડશે

જૈનો એનો જવાબ વાળે છે: અમારી જૈન દષ્ટિએ આત્મા કથયિત્ સાવયવ અથવા કાર્ય છે: એ સપૂર્ણરૂપે સાવયવ અને કાર્ય પદાર્થ છે એમ પણ નથી. ઘડો જેમ સમાન-જાતીય અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્મા તેવી જ રીતે સજાતીય કારણોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહીં. આત્માને કાર્ય કહેતા હો તો ભલે, પણ કાર્ય-શબ્દનો તમે શુ અર્થ કરો છો? પૂર્વ આકારનો પરિત્યાગ કરવો અને બીજા આકારે પરિણમવું એ દ્રવ્યનું કાર્યત્વ છે. બિન્ન બિન્ન પર્યાય-પરિણતિ એ જ આત્માનું કાર્યત્વ એ દષ્ટિએ આત્મા કથયિત્ અનિત્ય પણ છે અને એક પછી એક પર્યાય પરિણત થતા હોવાથી દ્રવ્યત. આત્મા અપરિવર્તિત પણ છે, એટલા સાર જ અમે કહીએ કે જે કે આત્મા સાવયવ અને કાર્ય છે, છતાં તે અવિવિચ્છન્ન અવિભાગ અને નિત્ય પણ છે.

આત્મા શરીર-પરિમાણત્વ વિષે નૈયાયિકા કહે છે કે જીવને સ્વદેહપરિમાણ માનશે તો એને એક મૂર્તપદાર્થ કહેવો પડશે હવે આત્મા મૂર્ત દ્રવ્ય હોય તો શરીરમાં એનો અનુપ્રવેશ અસંભવિત બનશે. એક મૂર્તપદાર્થને વિષે બીજો મૂર્તપદાર્થ પ્રવેશ જ કઈ રીતે કરી શકે? પછી તો તમારે શરીરને નિરાત્મક જ માનવું પડશે.

બીજા વાત: આત્મા દેહ પરિણામ હોય તો બાહ્ય-શરીર પછી યુવકના શરીરરૂપે શી રીતે પરિણમશે? એમ

કહો કે બાળક-શરીર પરિભાણુનો પરિત્યાગ કરી આત્મા યુવક-શરીર-પરિભાણુ ગ્રહણ કરે છે તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય બનશે અને જો એમ કહો કે બાળક-શરીર-પરિભાણુનો પરિત્યાગ કયાં વિના આત્મા યુવક-શરીર પરિભાણુ બની શકે છે તો એ એક અસંભવિત ક્યાપાર છે એમ કહેવું પડે કારણ કે એક પરિભાણુનો ત્યાગ કયાં વિના બીજા પરિભાણુનું ગ્રહણ કેમ બને ? છેલ્લે છેલ્લે ન્યાયાચાર્યો કહે છે કે જીવ તનુપરિભાણુ હોય તો શરીરનો એકાદો અશ ખડિત થયેથી આત્મા પણ અમુક અશ ખડિત બને છે એમ કબૂલવું પડે.

જૈન દાર્શનિકો એનો જવાબ આપે છે : મૂર્ત એટલે શું ? એનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે આત્મા સર્વ પદાર્થને વિષે અનુપ્રવિષ્ટ નથી-માત્ર સ્વદેહપરિભાણુ જ છે, તો એ માન્યતા સાથે જૈન સિદ્ધાંતનો વિરોધ નથી. પણ જો તમે મૂર્ત શબ્દનો અર્થ રૂપાદિમાન કરતા હો તો તે સંબંધમાં અમારે કહેવાનું રહે છે. આત્મા અસર્વગત—અર્થાત્ સ્વદેહપરિભાણુ હોવાથી તે રૂપી અથવા મૂર્ત હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. મન અસર્વગત છે, પણ એથી કરીને એને મૂર્ત પદાર્થ નથી કહેતા. આત્મા મૂર્ત પદાર્થ નથી શરીરને વિષે જેમ મનનો પ્રવેશ સંભવ છે તેમ જ આત્માના સંબંધમાં પણ સમજવું. જૈનો કહે છે કે ભરમાદિ પદાર્થને વિષે જલ વિગેરે મૂર્ત પદાર્થનો પ્રવેશ સંભવતો હોય તો શરીરમાં અમૂર્ત આત્માનો અનુપ્રવેશ કેમ ન સંભવે ? આત્મા જ્યારે યુવક-શરીર-પરિભાણુ ધારણ કરે ત્યારે બાળક-શરીર-પરિભાણુનો પરિત્યાગ કરે છે એમ ભલે

સમજો એમાં કંઈ અસંગતિ નથી સાપ પોતાના ન્હાનકડા દેહને ફેણ વિસ્તારીને મ્હોટો બનાવી શકે છે. તેમજ આત્મા પણ સંકાય-વિસ્તાર-ગુણના પ્રતાપે જૂદે જૂદે સમયે જૂદા જૂદા દેહપરિમાણુ ધારણ કરી શકે છે. વિભિન્ન અવસ્થા અથવા પર્યાય જોતાં આત્માને પરિવર્તન છે એમ કહીએ તો આલે અને તેથી જ તો એ હિસાબે આત્મા અનિત્ય પણ છે. દ્રવ્યથી એથી ઉલટી જ વાત કહી શકાય. એટલે કે દ્રવ્યથી આત્મા અપરિવર્તિત અને નિત્ય છે. શરીર-ખંડનના સમયમાં નૈયાયિકા જે વાધો લે છે તેના જવાબમાં જૈનો કહે છે કે શરીર ખડિત થવાથી આત્મા ખંડિત નથી થતો, ખડિત થયેલા શરીરાંશમાં આત્માના પ્રદેશ વિસ્તાર પામે છે ખડિત શરીરાંશમાં અમુક અંશે આત્માનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારાય તો ખંડિત શરીરાંશમાં જે કંપન જોવામાં આવે છે તેનું બીજું કોઈ કારણ બતાવી શકાતું નથી ખડિત અંશમાં કોઈ પૃથક આત્મા તો નથી જ જે છે તે દેહને વિષે રહેલા, દેહપરિમાણુવાળા આત્માનો જ અંશ છે શરીરના એ ભાગમાં રહેવા છતાં પણ આત્મા તો એક જ છે. એ રીતે જૈનાચાર્યો યુક્તિવાદથી આત્માનું સ્વદેહ પરિમાણુત્વ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

ન્યાયમતનું એ પ્રમાણું ખડન કરો, જૈન દાર્શનિકો યુક્તિપૂર્વક બતાવી આપે છે. આત્મા બ્યાપક નથી, પણ શરીર-પરિમાણુ જ છે. એમનો અનુમાન પ્રયોગ પણ અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. તેઓ કહે છે કે આત્મા બ્યાપક નથી, કારણ કે તે ચેતન છે જે બ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોઈ શકે દાખલા તરીકે આકાશ આત્મા ચેતન

છે. એટલે કે તે અભ્યાપક છે. અત્મા અભ્યાપક છે તેનો અર્થ એટલો જ કે તે શરીર-પરિમાણુવાળો છે. કારણ કે શરીરને વિષે તેનું અસ્તિત્વ ભ્રેષ્ઠ શકાય છે

જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ “કમ્ભસંજુતો” અથવા “પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન” છે એ વાતનો પૂર્વ ઈસારો કરી ગયા છીએ. જેઓ નાસ્તિક છે, જેઓ કર્મફળ નથી માનતા, પરલોક પણ નથી માનતા તેઓ પણ જીવને અદૃષ્ટવાન કહી પોતાના જ મતનું ખડન કરે છે. કર્મની સાથે ફળનો અચ્છેદ સબધ સ્વીકારવામાં ન આવે તો “કૃતપ્રણાશ” અને “અકૃતાભ્યાગમ” નો દોષ આવે એ હકીકત પણ ચર્ચાઈ ગઈ છે મતક્ષય કે પરલોક સ્વીકાર્યા વિના બીજી ગતિ નથી, એમ કહેવામાં આવે કે પરલોક પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી તો પછી એ શા માટે માનવો? એનો જવાબ એ છે કે પરલોક પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, માટે તે ન જ હોવો ભ્રેષ્ઠ એમ ન કહી શકાય પિતામહ, પ્રપિતામહ આદિ પૂર્વજોને આપણે ભ્રેષ્ઠ શકતા નથી પરંતુ એટલા ઉપરથી તેઓ હતા જ નહીં એમ કહી શકાય ખરૂં? ક્રોધએ પણ ક્રોધ કાળે પરલોક જોયો નથી એમ જો ક્રોધ નાસ્તિક કહેતો હોય તો તે પણ માનવા જેવું નથી, કારણ કે એ નાસ્તિક કંઈ સર્વશ નથી.

કેવળજ્ઞાની પુરૂષો પરલોક જોઈ શકે છે. જૈનો અને આસ્તિકો પણ એ વાત માને છે. નાસ્તિક અહીં બોલી ઉઠશે કે પરલોક હોય તો તેનું કંઈ કારણ જરૂર રહેવું ભ્રેષ્ઠ એ. એ કારણ કયું? પરલોકનું કારણ અદૃષ્ટ કહેતા હો તો અનવસ્થા-દોષ લાગશે. જો એમ કહો કે રાગ-દ્વેષાદિને લીધે

પરલોક સંભવિત છે તો નિષ્કર્મ અવસ્થાનો તમે શું ખુલાસો કરશો ? કારણ કે સસારી માત્ર રાગદ્વેષને આધીન છે. જો એમ કહેશો કે હિંસાદિ ક્રિયાની ખાતર પરલોક-અવસ્થા માનવી જ જોઈએ તો તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે કેટલીક વાર ક્રિયા-ફળના વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે. હિંસાદિ પાપકર્મ કરનાર, ધન-ધાન્યનો સારો વૈભવ ભોગવતો દેખાય છે. જ્યારે સત્કર્મ કરનાર સંજ્ઞાન પુરૂષને અતિ દીન અવસ્થા વેઠવી પડે છે. એ રીતે કર્મફળનો વ્યભિચાર જોતાં એટલું નક્કી છે કે કર્મફળ છે, છે ને છે જ એમ ન કહેવાય. કર્મફળ નથી તો પરલોક માનવાની પણ જરૂર ક્યાં રહી ?

આ ત્રણે આપત્તિઓના જવાબ જૈન દાર્શનિકોએ આપ્યા છે : તેઓ નાસ્તિકોને કહેવા માગે છે કે તમારી વાત અમુક અશે-અમુક અપેક્ષાએ ઠીક છે. પણ એથી કરીને પરલોક કે અદૃશના સિદ્ધાંતને કંઈ બાધ નથી આવતો. જીવ અનાદિકાળથી કર્મસંયુક્ત છે એમ જૈનો માને છે. એમાં અનવસ્થા દોષ છે એમ કહેતા હો તો તે બરાબર નથી. રાગ-દ્વેષ આદિને લીધે ભવભ્રમણ કરવું પડે છે અને તેથી નિષ્કર્મ અવસ્થા અસંભવિત બને એમ કહેતા હો તો ભણે ક્ષણભરને માટે એ વાત માની લઈએ પરંતુ પરલોક તો તમારે સ્વીકારવો જ પડશે સાચી વાત એ છે કે જ્યાં સુધી જીવની મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ રાગ-દ્વેષથી વશીભૂત રહેવાનો, કર્મ અને કર્મફળના ચક્રાવે ચડવાનો. પાપી દેખાતા પુરૂષનાં એશ્વર્ય-સુખ વસ્તુતઃ એના પૂર્વજન્મના પુણ્યને આભારી છે અને પુણ્યશાળી પુરૂષનાં દુઃખ એના પૂર્વજન્મના પાપકર્મને આભારી છે એમ તમારે સમજી લેવું જોઈએ.

કુટ્ટ પુરૂષની ભવિષ્યમાં દુર્ગતિ જ થવાની અને સનનને સારી સ્થિતિ મળવાની એ પણ એટલી જ નિશ્ચિત વાત છે. ઉપલક્ષ દેખાતા સુખ-દુઃખ ઉપરથી કર્મફળ કે પરલોક જેવું કંઈ નથી એમ કહી નાખવાનું સાદસ ન કરશો.

જૈનો આગમ-પ્રમાણને માને છે. પરલોકની પુષ્ટિમાં એનો ઉપયોગ પણ કરે છે. “શુભઃપુણ્યસ્ય,” “અશુભઃ પાપસ્ય” સારાનું ફળ પણ સાડ અને નદારાનું ફળ પણ નકાર જ મળવાનું એ જિનવચન વિષે દ્વાધએ જરાયે શંકા લઈ જવી નહી. અદૃષ્ટના વિષયમાં આનુમાનિક પ્રમાણ પણ જોધએ તેટલા મળી આવે છે. એક ગુણિયલ સ્ત્રીને એકી સાથે બે પુત્રો જન્મે છે. વખત જતાં એ બન્ને ભાઈઓના બળ, વિદ્યા વગેરેમાં ધણી વિલક્ષણતા જોવાય છે. અદૃષ્ટ કર્મ ન માનો તો તે વિલક્ષણતાનો તમે શું ખુલાસો આપશો ?

જૈન મત પ્રમાણે અદૃષ્ટ પુદ્ગલધટિત છે. અર્થાત્ બીજા જન્મમાં આત્મા કેવું શરીર ધારણ કરશે તે તેના પૂર્વજન્મના જિત-તત્ સમિલિત કર્મ પરમાણુ વડે નિર્દિષ્ટ થાય છે. આત્મા અદૃષ્ટાધીન છે : કર્મપુદ્ગલ રૂપી જંજીરો એના પગમાં પડી છે નૈયાયિકા અદૃષ્ટને આત્માનો વિશેષ ગુણ કહે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે અદૃષ્ટ એ પ્રકૃતિના વિકાર સિવાય બીજું કંઈ નથી. બૌદ્ધો અદૃષ્ટને વાસનાસ્વભાવ કહે છે. વેદાન્તીઓ અદૃષ્ટને અવિદ્યાસ્વરૂપ ઓળખાવે છે, જૈનો અદૃષ્ટને પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરી, ઉપરોક્ત તમામ મતોનો પરિહાર કરે છે.

જીવ અથવા આત્માના સબધમાં જૈનો શું માને છે તે મેં દુઃકામાં વર્ણવ્યું છે. સાંખ્યાદિ મતોની સાથે જૈન મત ક્રેટલીક રીતે મળતો આવે છે તો ક્રેટલીક રીતે જૂદો પડે છે. એ ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય લાગે છે જ કે જૈનદર્શન ભારતવર્ષનું એક સુપ્રાચીન, સ્મરણાતીત યુગનું દર્શન છે. જૈનદર્શન, બૌદ્ધયુગની પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અથવા તો ગૌતમબુદ્ધના સમયનો એ એક વિચારપ્રવાહ છે એ વાત સુદૃઢ માનવા જેવી નથી ન્યાય-વેદાન્તાદિ દાર્શનિક મતોની સાથે જો જૈન સિદ્ધાન્તોનું મળતાપણું જોવામાં આવતું હોય, જૈનદર્શનમાં કોઈ એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાતી હોય તો પછી ઇતિહાસના જે શૂલાઈ ગયેલા યુગમાં ન્યાયાદિ મતો પ્રચારમાં આવ્યા તે જ યુગમાં જૈન સિદ્ધાન્તોનો પણ પ્રચાર થયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન ખુશીથી કરી શકીએ. અને ઈતિહાસ તેમજ પુરાતત્ત્વ એ જ વાત પુરવાર કરે છે.

જીવ

(૨)

દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે જીવ ઉપયોગમય, અમૃત, કર્તા, સ્વદેહ પરિભાણ, ભોક્તા, સંસારસ્થ, સિદ્ધ અને સ્વભાવે ઉર્ધ્વગતિ છે.

તત્ત્વાર્થસાર એના અનેક પ્રકાર વર્ણવે છે:—

સામાન્યાદેકથા જીવો બધો મુક્તસ્તતો દ્વિધા ।

સ એવાસિદ્ધનોસિદ્ધસિદ્ધત્વાત્ ક્રીત્યંતે ત્રિધા ॥

શ્વન્નતિર્યક્તરામર્ત્યવિકૃત્પાત્ સ ચતુર્વિધઃ ।

પ્રશમક્ષયતદ્વન્દ્વપરિણામોદયો ભવેત્ ॥

ભાવપચ્ચવિષત્વાત્ સ પચ્ચમેદઃ પ્રશ્ન્યતે ।

ષષ્ઠ્માર્ગગમનાત્ ષોઢા સપ્તધા સપ્તમગતઃ ॥

અષ્ટઘાટ્ટગુણાત્મત્વાદષ્ટકર્મકૃતોપિ ચ ।

પદાર્થનવકાત્મત્વાત્ નવધા દશધા તુ સઃ ॥

દશજીવમિદાત્મત્વાદિતિ ચિન્ત્ય યથાગમમ્ ।

૩૨૪...૨૩૭ તત્ત્વાર્થસાર

સામાન્ય દષ્ટિએ જોઈએ તો જીવ એક જ પ્રકારના છે. તેમાં પણ બદ્ધ અને મુક્ત એવા બે ભેદ હોવાથી જીવ બે પ્રકારના છે. અસિદ્ધ, નોસિદ્ધ અને સિદ્ધ એમ જીવના ત્રણ પ્રકાર છે ગતિભેદે દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્થંકર એ ચાર પર્યાયમાં જીવ વહેચાયેલા છે. વળી ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, પરિણામ અને ઉદય એ ભાવભેદે કરીને જીવના પાંચ પ્રકાર છે. જ્ઞાનમાર્ગના ભેદે જીવના છ વિભાગ પાડી શકાય. સમભંગીના ભંગ અનુસારે જીવ સાત પર્યાયોમાં સમાપ્ત ભય. જીવના સ્વાભાવિક આઠ ગુણ અથવા કર્મની આઠ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જીવને આઠ ભાગમાં વહેંચી શકાય નવ પદ્ધતિની દષ્ટિએ જીવના નવ અને દશ પ્રકારના પ્રાણ અનુસારે જીવ દશ પ્રકારના છે એમ પણ કહી શકાય.

જીવતત્ત્વ બરાબર સમજવા સારૂ આ વિભાગો પણ વિચારવા જોઈએ.

એક પ્રકારના જીવ

સામાન્ય નજરે સમસ્ત જીવો એક જ પ્રકારના છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સામાન્ય “ઉપયોગ” ના નામે જોળખાય છે. જીવ માત્ર ઉપયોગના અધિકારી છે, દર્શન અને જ્ઞાન એવા ભેદે ઉપયોગના બે ભેદ છે. વિશેષ જ્ઞાન-વિરહિત સત્તા માત્રનો જે બોધ તે દર્શન. વસ્તુ વિષયનો જે સવિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. જ્ઞાન બે પ્રકારે છે-પ્રમાણ અને નય. સપૂર્ણ વસ્તુ સંબધનું જે સમ્યક્જ્ઞાન તેનું નામ પ્રમાણ અને વસ્તુના અંશનું જ્ઞાન તેનું નામ નય. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા પ્રમાણના બે ભેદ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ પરોક્ષ પ્રમાણ અસ્પષ્ટ છે. અવધિ, મન.પર્યાય

અને કેવળ એ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય વગર, રૂપી પદાર્થોના સંબંધમાં જે જ્ઞાન થાય તેનું નામ અવધિજ્ઞાન. ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા વિના, બીજાના ચિત્તના વિષયમાં જે જ્ઞાન થાય તે મન-પર્યાય જ્ઞાન, વિશ્વની સધળી વસ્તુઓ અને પર્યાયોનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેનું નામ કેવળ જ્ઞાન.

મતિ અને શ્રુતના ભેદ કરીને પરોક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે. ઇન્દ્રિય અથવા અનિન્દ્રિય (મન) જે જ્ઞાનમાં સહાયક હોય તે મતિજ્ઞાન. મતિજ્ઞાનની અંદર ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, સ્વસંવેદન, સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, ઉહ અને અનુમાનનો સમાવેશ થાય છે. દર્શન નિરાકાર જ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાન સાકાર જ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર: અવગ્રહ, ઈર્ષા, અવાય ને ધારણા, મતિજ્ઞાનના એ ચાર થર છે એમ કહીએ તો પણ યાદે. અવગ્રહ મતિજ્ઞાનનો નીચામાં નીચો થર છે. તેના વડે વિષયના અર્વાંતર-સામાન્ય (જાતિ) માત્રનો બોધ થાય છે અવગૃહીત વિષયના વિશેષ સમૂહ સંબંધમાં જાણવાની જે સ્પૃહા તેનું નામ ઇર્ષા. વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન તે અવાય. વિષયજ્ઞાનને ધારણ કરી રાખવું તે ધારણા. ઇન્દ્રિય અને મનની મદદથી જે જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન. ઇન્દ્રિય-નિરપેક્ષ, સુખ-દુઃખાદિની જે આતર અનુભૂતિ તેનું નામ અનિન્દ્રિય જ્ઞાન અથવા સ્વસંવેદન. અનુભવેલા વિષયનો ફરીવાર બોધ તે સ્મરણ, સદૃશ અથવા વિસદૃશ એવા વિષયોના સંબંધમાં જે સંકલનાત્મક જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. વિશેષાકાર વિજ્ઞાનમાંથી જે ત્રિકાલવિષયક જ્ઞાન થાય તે ઉહ અથવા તર્ક. તર્કલબ્ધ વિજ્ઞાનમાંથી, “ આ

પર્વત અગ્નિવાળો છે ” એવું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાન. શ્રુતજ્ઞાન પરાક્ષ પ્રમાણુમા સમાય છે, આપ્ત પુરૂષની વચના-વલી તે શ્રુતજ્ઞાન વિષય સબધે એક દેશનું જ્ઞાન તે નય. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદે નયના પણ બે ભેદ છે. દ્રવ્ય એ દ્રવ્યાર્થિક નયનો અને પર્યાય એ પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે. નૈગમ નય, સંગ્રહ નય, અને વ્યવહાર નય એ દ્રવ્યાર્થિક નયની અદર આવે છે નૈગમ નય ઉદ્દેશ્યને ઓળખાવે છે. સંગ્રહનય વસ્તુઓના સામાન્ય અશનું અને વ્યવહાર-નય વસ્તુના વિશેષ અશનું ગ્રહણ કરે છે ઋગ્વેદ, શબ્દ, સમભિરૂદ અને એવશૂત એ પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદ છે. વસ્તુના વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાય સાથે ઋગ્વેદનો સબધ છે. શબ્દનય પ્રમાણે એકાર્થ વાચક શબ્દો એક જ અર્થના બોધ કરે છે. સમભિરૂદ નય અનુસારે એકાર્થવાચક શબ્દો લિંગ, ધાતુ-પ્રત્યયાદિના ભેદે કરીને જૂદા જૂદા અર્થ સૂચવે છે. એવશૂત નય પ્રત્યેક શબ્દની ક્રિયા બતાવે છે, વસ્તુ ક્રિયાહીન બની એટલે એ શબ્દ દ્વારા ઓળખાવાનો એને અધિકાર ન રહે.

પ્રત્યક્ષ અને પરાક્ષ એમ પ્રમાણુના બે ભેદ છે પ્રમાણુ અને નય જ્ઞાનની અદર સમાર્પ જાય છે. જ્ઞાન અને દર્શન, ઉપયોગના પ્રકાર ભેદ છે એ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ જીવ એક પ્રકારના છે. એમ કહી શકાય.

બે પ્રકારના જીવ

સંસારી અને મુક્ત એ રીતે જીવના બે પ્રકાર છે. કર્મના પાશથી બધાયેલો જીવ સંસારી અને કર્મશૂન્ય જીવ તે મુક્ત. સંસારી જીવો કર્મસમુક્ત છે, છતાં બધા સંસારી

જીવો એક જ શ્રેણીના છે એમ ન કહી શકાય. સંસારી જીવમાં પણ કર્મભેદ, પર્યાયભેદ છે. આ કર્મભેદ સમજાવવાને સારૂ જૈનાચાર્યોએ ચૌદ ગુણુસ્થાન નિયોજ્યાં છે. જે થરોની અંદર થઈને, અથવા જે પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે થઈને ભવ્ય જીવો ધીમે ધીમે મુક્તિ માર્ગમાં આગળ વધે છે તે તે થર અથવા અવસ્થાનું નામ ગુણુસ્થાન છે. સંસારી જીવ માત્ર કોઈ ને કોઈ એક ગુણુસ્થાન વિષે અવસ્થિત હોય છે: (૧) મિથ્યાદષ્ટિ (૨) સાસાદન (૩) મિશ્ર (૪) અસંયત (૫) દેશસંયત (૬) પ્રમત્ત (૭) અપ્રમત્ત (૮) અપૂર્વ કરણ (૯) અનિવૃત્તિ કરણ (૧૦) સૂક્ષ્મકપાય (૧૧) ઉપશાંત કપાય (૧૨) સંક્ષીણ કપાય (૧૩) સયોગ કેવલી અને (૧૪) અયોગ કેવલી. આ ચૌદ ગુણુસ્થાનક થયા.

મિથ્યા દર્શન નામના કર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યા-તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા રાખી રહે, સત્ય તત્ત્વની જાણસા ન રાખે તે મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ ગુણુસ્થાન. મિથ્યાદર્શન કર્મનો ઉદય ન હોય પણ અનંતાનુબંધી કર્મના ઉદયથી જીવને સમ્યગ્-દર્શન ન થાય (સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થાય) તે સાસાદન નામનું બીજું ગુણુસ્થાન. સમ્યગ્મિથ્યાત્વ (મિશ્રભોલ) નામના કર્મના ઉદયથી જીવનું દર્શન કેટલેક અંશે મલિન અને કેટલેક અંશે શુદ્ધ હોય તે મિશ્ર નામનું ત્રીજું ગુણુસ્થાન. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના કપાયના ઉદયને લીધે, જીવ સમ્યક્ત્વ સયુક્ત હોવા છતાં અવિરતિ રહે તે અસંયત નામનું ચોથું ગુણુસ્થાન અપ્રત્યાખ્યાન આવરણ નામના કપાયનો ઉદય બંધ પડે અને જીવ કેટલેક અંશે સંયત અને કેટલેક અંશે અસંયત રહે તે દેશસંયત નામનું પાંચમું ગુણુ-

સ્થાન. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયનો ઉદય ક્ષીણ બનવા છતાં જીવ સંપૂર્ણપણે સંયત બને, છતાં એમાં યે પ્રમાદ રહી જાય તે પ્રમત્ત સંયત નામનું છકું ગુણસ્થાન. એ પછી સંજ્વલન નામક કપાય નષ્ટ થવાથી (મન્દ થવાથી) પૂર્ણ સંયત જીવ પ્રમાદના પંજમાંથી છૂટો થઈ જાય તો તે અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાને પહોંચે મોક્ષમાર્ગના મુસાફર ક્રમે ક્રમે અપૂર્વ શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી, વિશુદ્ધિ પામે તે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન એ અપૂર્વ શુક્લધ્યાન ખૂબ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતું થકું મોહકર્મ સમૂહના સ્થૂલ અશીને ક્ષીણ કરે ત્યારે જીવ અનિવૃત્તિ કરણ નામના નવમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થાય. એ રીતે કપાયો પાતળા પાડનો જીવ સૂક્ષ્મકપાય ગુણસ્થાને પહોંચે. સર્વ પ્રકારના મોહ ઉપશાંત થતાં જીવ જે ગુણસ્થાને આવે તેનું નામ ઉપશાંત કપાય મોહનો સમૂહ સંપૂર્ણપણે ક્ષય પામે એટલે જીવ બારમું ગુણસ્થાન મેળવે. એ બારમા ગુણસ્થાનનું નામ ક્ષીણ કપાય. તે પછી ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મ નાશ પામતાં જીવને નિર્મલ એવું કેવળજ્ઞાન ઉપજે. એ સયોગ કેવલી નામનું તેરમું ગુણસ્થાન થયું. સર્વ પ્રકારના કર્મક્ષય પહેલાંની, અત્યંતપક્ષણબ્યાપી જે અવસ્થા તે ચૌદમું ગુણસ્થાન. એનું નામ અયોગ કેવલી. કર્મનો સળધ ત્યાં પૂરો થાય છે.

સંસારી જીવ ઉપરોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનમાં કોઈ એક સ્થાને હોય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનથી પણ પર, જે અનંત સુખમય, અનિર્વાચનીય અવસ્થા છે તે મુક્તાવસ્થા. નિખિલ કર્મ સાથેના સંસ્પર્શથી અલગ થઈ, સિદ્ધી લોકાકાશના શિખરે, સિદ્ધ-

શિલાની ઉપર વિરાજે છે. સિદ્ધો સંસાર તરી ગયા હોય છે. તેઓ મુક્ત કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારના જીવ

સંસારી, સિદ્ધ અને નોસિદ્ધ-જીવ-મુક્ત એ ત્રણ પ્રકારે જીવના ત્રણ ભેદ પાડી શકાય. કર્મસંયુક્ત જીવ સંસારી છે. કર્મ એ પ્રકારના ધાતી અને અનાતી મુક્તિ માર્ગનો મુસાફર કરે કરે પોતાના કર્મબંધન ઢીલા કરે છે. એ રીતે જે પવિત્ર ક્ષણે સંસારત્યાગી સાધક તેરમે ગુણરથાને પહોંચે ત્યારે ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મને છેદે છે. એક રીતે એ જીવ-મુક્ત પદ પામે છે. પણ એ વખતે અધાતી કર્મનો સંયોગ રહેવાથી તે સંયોગ કેવલો અથવા સંપૂર્ણપણે મુક્ત ન થવાથી નોસિદ્ધ નામે પણ ઓળખાય. જીવ-મુક્ત એક અપેક્ષાએ મુક્ત જ છે, પણ પાર્થિવ શરીર બાકી રહેલું હોવાથી આ ત્રીજો ભેદ રાખ્યો છે. ધાતિકર્મના નાશથી જીવ-મુક્ત, કેવળજ્ઞાન મેળવે છે, સર્વજ્ઞતા પામે છે અથવા તો અનંત દર્શન અનંતસ્થાન, અનંતજ્ઞાન અને અનંત વીર્યના એ અધિકારી બને છે.

જીવ-મુક્ત સર્વજ્ઞના સામાન્ય કેવળી અને અર્હત્ત એવા બે ભેદ છે. સામાન્ય કેવળી માત્ર પોતાની મુક્તિની જ સાધના કરે છે. અર્હત્ત સંસારના સમસ્ત જીવોની મુક્તિ અર્થે ઉપદેશ આપે છે. અર્હત્ત એટલે તીર્થંકર. સંસારસમુદ્રમાં રક્ષણતા જીવોને સાડા ઉપદેશમય તીર્થંત્રુ નિર્માણ તીર્થંકરો જ કરે છે, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારે સંઘવિભાગને તેઓ ઉપદેશ આપે છે. તીર્થંકર ન્યારે માતાના ગર્ભમાં આવે છે, અવતરે છે, દીક્ષા લે છે, સર્વજ્ઞ બને છે અને

નિર્વીણ પામે છે ત્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવો મહોત્સવપૂર્વક એમની પૂજા (અર્ચા) કરે છે માટે એમને “અર્હત” પણ કહેવામાં આવે છે દેહ પ્રત્યે એ પુરુષોને છાંટા જેટલું પણ મમત્વ નથી હોતું એટલું છતાં એમના દેહ અતિ શુભ્ર હજાર સૂર્ય જેટલા સમુજ્જ્વલ હોય છે. એ સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોય છે તીર્થંકર ભગવાનને ચાર પ્રકારના અતિશયો પણ હોય છે. અર્હત અથવા તીર્થંકર, પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર સ્વરૂપ છે

પછી જ્યારે સર્વં પુરુષના અધાતી કર્મ નાશ પામે છે, ત્યારે તેઓ કર્મની બેડીમાંથી છૂટી, સંસાર-કેદખાનામાંથી નીકળી, લોકસિખરે રહેલી, ચિર શાંતિમય સિદ્ધસિદ્ધાને વિષે વિરાજે છે જીવની એ છેલ્લામાં છેલ્લી સ્થિતિ છે—પરામુક્તિ છે. સિદ્ધના જીવને કાંઈ પ્રકારનો કર્મભળ નથી હોતો. તેઓ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વભાવમાં જ રહે છે પહેલાં કહી ગયા તેમ અબ્યાબાધ આદિ આઠ પ્રકારના ગુણના તેઓ અધિકારી બને છે.

ચાર પ્રકારના જીવ

ગતિભેદે જીવ, દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્થંક એ ચાર પર્યાયમા વહેચાયેલા છે.

જૈન મત પ્રમાણે દેવના ચાર પ્રકાર છે (૧) ભવન-વાસી (૨) વ્યતર (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક.

ભવનવાસીના દસ ભેદ (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) વિદ્યુત કુમાર (૪) સુવર્ણકુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) વાતકુમાર (૭) સ્તનિતકુમાર (૮) ઉદધિકુમાર (૯) દ્વીપકુમાર અને (૧૦) દિક્કુમાર.

વ્યંતરના આઠ ભેદ : (૧) કિનર (૨) કિંપુરુષ (૩) મહોરગ (૪) ગંધર્વ (૫) ચક્ષુ (૬) રાક્ષસ (૭) ભૂત (૮) પ્રિશાય.

લ્યોતિષ્ઠના પાંચ પ્રકાર (૧) સૂર્ય (૨) ચંદ્ર (૩) ગ્રહ (૪) નક્ષત્ર (૫) તારકા.

વૈમાનિક બે પ્રકારે (૧) કલ્પોપપન્ન (૨) કલ્પાતીત

ધર્મો નામના નરકના ત્રણ ભાગ છે પહેલા મલાતુ નામ “ખર-ભાગ.” બીજાનું નામ “પંક ભાગ” અને ત્રીજાનું “અખ્યદુષ્ટ” ધર્મો નરકના પહેલા અને બીજા ભાગમાં સમસ્ત ભવનવાસી દેવોના ભવન અર્થાત્ વાસસ્થાન છે. વિવિધ દેશાદિમાં વસતા હોવાથી બીજા પ્રકારના દેવો વ્યંતર નામથી ઝાળખાય છે. રતનપ્રજ્ઞા નામના નરકના બીજા ભાગમાં રાક્ષસ નામના વ્યંતરો રહે છે. બાહીના સાત પ્રકારના વ્યંતરો, હિન્દુ નરકના ખરભાગ-પ્રથમ ભાગને વિંચ રહે છે. એ સિવાય ધણા પર્વત, ગુફા, સાગર, અરણ્ય, વૃક્ષકોટર, માર્ગ વગેરેમાં વ્યંતરો રહે છે. ભૂમિનગથી માંડી મધ્ય લોકના અંતરવર્તી વિદ્યામ આકાશમાં લ્યોતિષ્ઠો વસે છે. ભૂમિના ભાગથી માંડી ૭૬૦ યોજનની અંદર એકે લ્યોતિષ્ઠ દેવ નથી. ૭૬૦ યોજન બાદ તારાગણ છે. ભૂતગથી ૮૦૦ યોજન દૂર સૂર્ય વિમાન છે. સૂર્યથી ઉપર ૮૦ યોજન જોડેલે ચંદ્ર છે. ચંદ્રથી ત્રણ યોજન ઉપર નક્ષત્રો છે. નક્ષત્રથી ત્રણ યોજન યુધ્યગ્રહ છે. યુધ્યથી ત્રણ યોજન ઉચે ગુહ, ગુહથી ત્રણ યોજન હિંચે જૃહસ્પતિ, જૃહસ્પતિથી ચાર યોજન હિંચે મંજળ, મંજળથી ચાર યોજન હિંચે સનિશ્વરઃ એ રીતે બ્રહ્મથી ૭૬૦ યોજન ઉપર, ૧૧૦ યોજનની અંદર લ્યોતિષ્ઠ છે. સૂર્યવિમાન તરફ

સુવર્ણ જેવું છે એનો આકાર અર્ધ ગોળાકાર અને એનો વ્યાસ ૪૮/૬૧ યોજનથી પણ કિંચિત વધારે છે. સૂર્યવિમાનની પરિધિ વ્યાસથી ત્રણ ગણી કરતાં રહેજ વધુ થાય. સોળ હજાર સેવકો સૂર્યવિમાન ધરી રહ્યા છે. એ વિમાનને વિષે સૂર્યદેવ પોતાના પરિવાર સાથે રહે છે.

વૈમાનિક દેવો ન્યોતિષ્ઠ દેવો કરતાં પણ ઉપર છે. તેઓ ભૂર્વ લોકને વિષે વસે છે સુમેરૂ પર્વતના શિખરથી ઉર્ધ્વ લોકનો આરંભ થાય છે. એના સોળ કલ્પ અથવા સ્વર્ગ કરવામાં આવ્યા છે. + (૧) સૌધર્મ કલ્પ ઉત્તર દિશામાં. (૨) ધર્શાન કલ્પ, દક્ષિણ દિશામાં આ બે સ્વર્ગની ઉપર અનુક્રમે (૩) સનત કુમાર કલ્પ અને (૪) માહેન્દ્ર કલ્પ. એની ઉપર (૫) જહ્ન કલ્પ અને (૬) જહ્નોત્તર કલ્પ. એની ઉપર (૭) લાતવ અને (૮) કાપિષ્ઠ એની ઉપર (૯) શુક કલ્પ અને (૧૦) મહાશુક કલ્પ. એની પછી (૧૧) શતાર અને (૧૨) સહસ્રાર કલ્પ. એની ઉપર (૧૩) આનત અને (૧૪) બ્રાહ્મત. એની પછી (૧૫) આરણ્ય કલ્પ અને (૧૬) અચ્યુત કલ્પ. આ સોળ કલ્પ ઉપર બાર મન્દ્રોનો અધિકાર છે. સૌધર્મેન્દ્ર, ધર્શાનેન્દ્ર, સનતકુમારેન્દ્ર અને માહેન્દ્ર અનુક્રમે પહેલા, બીજા ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના અધિપતિ છે જહ્ન અને જહ્નોત્તર

+ શ્વેતાશ્વર-દ્વિગચ્છર સમ્મત તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૪ સૂત્ર ૩ દશાષ્ટર્પચદ્વાદશ વિકલ્પા. કલ્પપોષપન્નપર્વન્તા । મ્હાં ૧૨ દેવલોકાનુ વિધાન છે, છતાં અહીં ૧૬ દેવલોક લખ્યા છે તેતથા તેની પછીની દેવલોક સળધીની હકીકત દ્વિગચ્છર શાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણવેલી છે જેનું અનુતરણ લદ્દાચાર્યજીએ આદિ કથું હોય એમ લાગે છે

કલ્પ શ્લેષના અધિકારમાં છે. હાંતવ ઇન્દ્ર સાતમા અને આઠમા કલ્પનો સ્વામી છે. શુક્ર અને મહાશુક્ર કલ્પનું સંરક્ષણ શુક્રેન્દ્ર કરે છે. શતાર ઇન્દ્ર અગીયારમા-બારમા સ્વર્ગને સંભાળે છે. આનંદેન્દ્ર, પ્રાણુતેન્દ્ર, આરણ્યેન્દ્ર અને અચ્યુતેન્દ્ર અનુક્રમે ૧૩ મા, ૧૪ મા, ૧૫ મા અને ૧૬ મા કલ્પના અધિ-સ્વામી છે સોળમા કલ્પ અથવા સ્વર્ગ સુધીમાં જે વૈમાનિક દેવો વસે છે તેઓ કલ્પોપપન્નના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સોળ સ્વર્ગની ઉપર ઐવેયક નામના વિમાન છે, તેની ઉપર અનુદ્વિશ અને અનુદ્વિશ-વિમાનની ઉપર અનુત્તર નામે વિમાન આવેલ છે.

કલ્પાતીત વિમાનોમા કલ્પાતીત નામના વૈમાનિક દેવો રહે છે. સોળ કલ્પ અને કલ્પાતીત વિમાનો ૬૩ ભાગ (પટલ)માં વહેંચાયેલા છે. તેમા સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પના બધા મળીને ૩૧ છે. જેમ કે (૧) ઋતુ (૨) ચન્દ્ર (૩) વિમલ (૪) વલ્ગુ (૫) વીર (૬) અશ્વિ (૭) નંદન (૮) નલિન (૯) રોહિત (૧૦) કાંચન (૧૧) ચચત્ (૧૨) માણ્ડ (૧૩) ઋદ્ધીશ (૧૪) વૈદ્યુર્ધ (૧૫) રચક (૧૬) રચિર (૧૭) અંક (૧૮) રક્ષિક (૧૯) તપનીય (૨૦) મેધ (૨૧) હારિદ્ર (૨૨) પદ્મ (૨૩) લોહિતાક્ષ (૨૪) વજ્ર (૨૫) નંદાવર્ત (૨૬) પ્રભાંકર (૨૭) પિષ્ટાક (૨૮) ગજ (૨૯) મસ્તક (૩૦) ચિત્ર (૩૧) પ્રભ, ત્રીમ અને ચોથા સ્વર્ગમાં ૭ સમૂહ છે : (૩૨) અજન (૩૩) વનમાલ (૩૪) નાગ (૩૫) ગરુડ (૩૬) લાગલ (૩૭) બલભદ્ર (૩૮) ચક્ર. પાંચમા અને છઠ્ઠા કલ્પમાં ૪ ભાગ છે : (૩૯) અરિષ્ટ (૪૦) દેવસમિતિ

(૪૧) બ્રહ્મ, (૪૨) બ્રહ્મોત્તર સાતમા-આઠમા સ્વર્ગનાં બે ભાગ : (૪૩) બ્રહ્મલેહ્ય (૪૪) લાંતવ. નવમા-દશમા કલ્પમાં (૪૫) મહાશુક નામનું એક પટલ છે અગ્નિચારમા-આરમા કલ્પમાં એક જ છે, તેનું નામ (૪૬) ચનાર. તેરમા, ચૌદમા, પદ્મમા, સોળમા કલ્પના એકંદરે ૬ ભાગ છે (૪૭) આનત (૪૮) પ્રાણુત (૪૯) પુષ્પક (૫૦) સાતક (૫૧) આરણુ (૫૨) અન્યુત ઐવેયક-વિમાનના અધોભાગને વિષે ૩ ભાગ છે: (૫૩) સુદર્શન (૫૪) અમોઘ (૫૫) સુપ્રભુદ્ધ, ઐવેયક વિમાનના મધ્ય ભાગને વિષે ૩ પટલ છે (૫૬) યશોધર (૫૭) સુલદ્ર (૫૮) વિશાલ ઐવેયક વિમાનના ઉપરના ભાગમા ૩ પટલ છે: (૫૯) સુમલ (૬૦) સૌમન (૬૧) પ્રીતિકૃ. અનુદિશ વિમાનમા (૬૨) આદિત્ય નામનું એક જ પટલ છે. અનુદિશ વિમાના ઉપરના ભાગમાં-અનુત્તર વિમાનમાં (૬૩) સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું એક પટલ છે.

ઉપરોક્ત વર્ણન ઉપરથી એટલું સમજાશે કે સોળ કલ્પમાં એકંદરે ૫૨ પટલ છે. પ્રત્યેક પટલમાં ત્રણ પ્રકારના વિમાન અથવા નિવાસ સ્થાન છે, (૧) ઇન્દ્રક વિમાન (૨) શ્રેણીબદ્ધ વિમાન અને (૩) પ્રકીર્ણક વિમાન વચ્ચે ઇન્દ્રક વિમાન અને એની આસપાસ શ્રેણીબદ્ધ વિમાન હોય છે. પ્રત્યેક શ્રેણી બદ્ધ વિમાનમાં ૬૩ વિમાન હોય છે. પણ નીચેથી જેમ જેમ ઉપર જઇએ તેમ તેમ એક શ્રેણી વિમાન ઓછું થતું જાય. એ રીતે ૬૨ માં પટલને વિષે એક ઇન્દ્રક વિમાન રહે છે. તેની ચારે કોર માત્ર ચાર શ્રેણી વિમાન હોય છે. ઇન્દ્ર વિમાનની ચોતરફ જેમ શ્રેણીબદ્ધ વિમાન હોય છે તેમ તેની વિદિ-શાઓમાં પણ પ્રકીર્ણક અથવા પુષ્પ પ્રકીર્ણક વિમાન હોય

છે. ૬૩ માં પટલમાં પ્રકીર્ણક વિમાન નથી. ત્યાં મધ્ય ભાગને વિષે સર્વાર્થસિદ્ધિ નામનું ઇન્દ્રક વિમાન અને તેની આસપાસ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત નામના ચાર શ્રેણીબદ્ધ વિમાન રહેલા છે.

દેવોમાં ભવનવાસી, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા ચાર ભાગ છે, તે આપણે જોઈ ગયા. એ ચાર ભાગ પાછા દસ ભાગમાં વહે ચાયા છે: (૧) ઇન્દ્ર (૨) સામાનિક (૩) ત્રાયસ્વિશ (૪) પારિષદ (૫) આત્મરક્ષ (૬) લોકપાલ (૭) અનીક (૮) પ્રકીર્ણક (૯) કિલ્બિષિક અને (૧૦) આભિયોગ્ય. ભવન અને વ્યતરના દેવોમાં ત્રાયસ્વિશ તેમજ લોકપાળ જેવા ભેદ નથી. જ્યોતિષ્ક અને કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકોની અંદર જ ઉપર કહ્યા તેવા દસ ભેદ છે. કલ્પાતીત દેવોમાં કંઈ ખાસ ભેદ નથી. કારણ કે તેઓ બધા ઇન્દ્રો હોય છે એટલે જ કલ્પાતીત વૈમાનિકો “અહમિન્દ્ર” ના નામથી ઓળખાય છે. દેવોની અંદર જે રાજા, વડીલ તે ઇન્દ્ર. સામાનિક દેવોના ભોગોપભોગ ઇન્દ્રના જ ભોગોપભોગ જેવા હોય છે, ફેર એટલો કે ઇન્દ્રને સૈન્ય હોય છે, આગ્રાકિત સેવક હોય છે, અને રાજ્ય-ઐશ્વર્ય હોય છે. સામાનિકને એવું નથી હોતું. ઇન્દ્રને ૩૩ મંત્રીઓ અથવા પુરોહિતો હોય છે. તે ત્રાયસ્વિશ દેવના નામે ઓળખાય છે. ઇન્દ્ર સભાના સભાસદો પારિષદ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્દ્રના પણ શરીરરક્ષક દેવો હોય છે. લોકપાળો ઇન્દ્રના રાજ્યનું રક્ષણ કરે છે. ઇન્દ્રના સૈનિક અનીક દેવના નામે ઓળખાય છે સેવક-દેવો આભિ-યોગ્યના, નામે અને હલકી શ્રેણીના દેવો કિલ્બિષિકના નામે ઓળખાય છે.

નીચેના સમૂહથી જાણે રહેતા દેવતાઓના સમૂહ ક્રમે ક્રમે તેજ, વર્ણ, (લેશ્યા,) આયુઃ, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, સુખ અને પ્રભાવમાં વિશેષ ઉન્નત હોય છે. જેમ જેમ ઉચ્ચ દેવલોકમાં જઈએ તેમ તેમ તેમના માનકપાય, ગતિ, દેહ પ્રમાણ અને પરિગ્રહ પણ ઓછાં થતા લાગે છે દેવ યોનિમાં જન્મ, તે તે જીવના પુણ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. ભવન, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવોની અદર કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર વર્ણ હોય છે. સૌધર્મ અને ધર્શન કલ્પમાં કેવળ પીતવર્ણ હોય છે ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોનો વર્ણ કંઈક પીત અને પદ્માલ હોય છે. પાંચમાથી આઠમા કલ્પના દેવોનો વર્ણ પદ્માલ, નવમી બારમા દેવલોકના દેવોનો પદ્માલ અને શુકલાલ, અને તેરમા કલ્પથી લઈ ઉપરના સમસ્ત કલ્પના દેવોનો શુક્લવર્ણ હોય છે.

દેવો કંઈ મુક્ત જીવ નથી. શુભ કર્મના યોગે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં સુખ ભોગવી શકે છે એટલુંજ. બાકી જન્મ અને મૃત્યુની ઘટમાળ તો ત્યાં પણ છે. કોઈ કોઈ બાબતમાં તેઓ પૃથ્વી ઉપર વસતા મનુષ્યો જેવા જ હોય છે. એમને પણ સારી વસ્તુનો શોખ અને અણુગમતી વસ્તુનો અભાવ હોય છે. મનુષ્યની જેમ દેવોને પણ વિષયવાસના છે, છતાં કેટલીક બાબતમાં તેઓ મનુષ્યથી જૂદા પડે છે. ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને સૌધર્મ તથા ધર્શન કલ્પના દેવોને મનુષ્ય તથા તિર્યચની જેમ શરીર સંયોગપૂર્વકની રમણક્રિયા હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોને માત્ર રમણીનું આલિંગન હોય છે પાંચમાથી આઠમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓના રૂપદર્શનથી વિષય સુખ અનુભવે છે નવમા, દશમા, અગીયારમા, બારમા સ્વર્ગના દેવો, દેવીઓના શબ્દ સાંભળી

તૃપ્તિ અનુભવે છે તેરમાથી સોળમા દેવલોકના દેવો, દેવાગનાઓના વિચાર માત્રથી સતોપ પામે છે. સોળમા ક્ષપ પછી ઉપરના દેવલોકમાં કામ લાલસા નથી. મનુષ્યાદિ જીવોના દેહ જે ઉપાદાનથી રચાય છે તે ઉપાદાન આ દેવ શરીરમાં નથી હોતાં. દેવોને વીર્ય સ્ખલના નથી. દેવીઓને ગર્ભધારણ નથી. દેવો માતાની કુખમાં નથી પાકતા એમનું મૈથુન એક માનસિક સુખસભોગ માત્ર હોય છે.

નરકવાસી જીવો નારકીના નામે ઓળખાય છે. નરક અધોલોકને વિષે છે. એક ઉપર બીજું એમ એક-બીજાને આશ્રયીને રહે છે. ધનાણુ-ધનોદધિ, પવન અને આકાશ એમ ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રત્યેક નરકને વિષે હોય છે. ધનાણુ વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થ વીસ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળા હોય છે. નરક સાત છે. (૧) ધર્મા (૨) વંશા (૩) મેઘા (સેલા) (૪) અજના (૫) અન્નિષ્ટા (૬) મધવી (મધા) અને (૭) માધવી (માધવતી). વર્ષ તેમજ સ્વરૂપના ભેદે વર્ણા સાતે નરક નીચેના નામે ઓળખાય છે. (૧) રત્નપ્રભા (૨) શર્કરા પ્રભા (૩) વાલુકાપ્રભા (૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા (૭) તમસ્તમઃપ્રભા અથવા મહાતમઃપ્રભા.

પ્રથમ નરકમાં ૩૦ લાખ, બીજામાં ૨૫, ત્રીજામાં ૧૫, ચોથામાં ૧૦, પાંચમામાં ૩, છઠ્ઠામાં એક લાખમાં પાંચ હિલ્લા, અને સાતમામાં ૫ નરકાવાસ એકંદરે ૮૪ લાખ જીવોત્પત્તિસ્થાન છે. નારકીના જીવોનો વર્ણુ ઘણો ખરાબ હોય છે. તેમનામાં વિવિધ રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. પણ એથી કરીને તો એમને વધુ ચાતનાઓ વેદવી પડે છે. એમનાં દુઃખ પારા-વાર હોય છે. તેઓ ઘણા લાંબા વખત સુધી તેવાં દુઃખ

ભોગવે છે અસુરોની ઉશ્કેરણી તેમજ અમથા અમથા અંદર અંદર નારકીના જીવો લડે છે, અને એ રીતે અસહ્ય દુઃખ ભોગવે છે.

મધ્ય લોકમાં મનુષ્યો વસે છે. આ મધ્યલોકની અંદર પણ અસંખ્ય દ્વીપ તથા સમુદ્રો છે. જમ્બુદ્વીપ એ બધા દ્વીપોમાં મુખ્ય છે. એનો વ્યાસ એક લાખ યોજનનો છે જમ્બુદ્વીપ સૂર્યમંડળના જેવો જ ગોળાકાર છે. એની વચ્ચે-વચ્ચે મન્દર-મેરુ નામનો પર્વત છે મહાસાગર જમ્બુદ્વીપની આસપાસ ઉછળે છે. મહાસાગર પણ બીજા મહાદ્વીપોથી ઘેરાયેલો છે.

જમ્બુદ્વીપની સાથે જોડાયેલા મહાસાગરનું નામ લવણાદ આ સમુદ્રને ઘેરીને જે દ્વીપ રહ્યો છે તેનું નામ ધતકી ખંડ. ધતકીખંડથી ચારે બાજુ કાશોદ સમુદ્ર છે તે પછી પુષ્કર દ્વીપ છે. તદ્દન છેલ્લે સ્વયંભૂરમણ નામનો મહાસમુદ્ર છે વચ્ચેમાં ઘણા મહાદ્વીપો અને મહાસમુદ્રો છે.

જમ્બુદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્ર છે. (૧) ભરત (૨) હિમવત (૩) હરિવર્ષ (૪) વિદેહ (૫) રમ્યક (૬) હૈરણ્યવત (૭) ઐરાવત. આ ક્ષેત્રોને છ વર્ષધરપર્વત અથવા કુશાચલ એક બીજાથી છુટા પાડે છે, (૧) હિમવાન (૨) મહા-હિમવાન (૩) નિષધ (૪) નીલ (૫) રૂકમી (૬) શિખરી. આ પર્વતોની પૂર્વે તથા પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્ર હોય છે.

હિમવાન સુવર્ણમય છે, મહાહિમવાન રજતમય છે. ત્રીજો તામ્ર સાથે સુવર્ણ મળ્યું હોય એવા રંગનો છે. ચોથો નીલગિરિ વૈદૂર્યમય છે, પાંચમો રૌપ્યનિર્મિત અને છઠો

સ્વર્ણનિર્મિત છે. એ છ પર્વતોને શીખરે અનુક્રમે પદ્મ, પદ્માપદ્મ, તિર્થિંગ, કેશરી, મહાપુડગિક અને પુડરિક નામના સરોવરો છે. પર્વતોની જેમ આ સરોવરો પણ પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં ફેલાયેલા છે. પહેલું સરોવર લંબાઇમાં એક હજાર ચોજન અને પહોળાઇમાં ૫૦૦ ચોજન છે. બીજું, પહેલાના કરતાં બમણું, ત્રીજું, બીજાના કરતાં બમણું, ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું, અનુક્રમે ત્રીજા, બીજા અને પહેલા સરોવર જેવું છે. દસ ચોજન જેટલી એની ઉડાઈ હોય છે

પ્રથમ સરોવરની અદર એક ચોજન વિસ્તૃત એક કમળ છે. એની કર્ણિકા બે કોસની અને પાસેના બે પાંદડા-માંનું પ્રત્યેક પાન એક કોસનું છે. બીજા કમળનું પરિમાણ બે ચોજનનું છે. ત્રીજા સરોવરના કમળનું ચાર ચોજન, અને ચોથા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા સરોવરમાંના કમળો, અનુક્રમે ત્રીજા, બીજા અને પ્રથમ સરોવરના જેવા જ છે. આ છ કમળોની ઉપર યથાક્રમે (૧) શ્રી (૨) ઝી (૩) ધૃતિ (૪) કીર્તિ (૫) ભુદિ (૬) લક્ષ્મી નામની છ દેવીઓ વિરાજે છે. એમનું દરેકનું આયુઃ એક પત્યોપમનું છે એ દેવીઓ પોત-પોતાના સ્થાનની અધીશ્વરી હોય છે. એમને પણ સલાસદ તથા સામાનિક દેવો હોય છે. મુખ્ય કમળમાં દેવી બેસે છે અને એની આજુબાજુના બીજા કમળો ઉપર દેવતાઓનો સમૂહ બેસે છે.

હરત આદિ સાત ક્ષેત્રોમાં અનુક્રમે નીચેની નદીઓ વહે છે; (૧) ગંગા તથા સિંધુ (૨) રાહિતા તથા રાહિતાસ્થા (૩) હરિતા તથા હરિકાતા (૪) શીતા તથા શીનોદા (૫)

નારી તથા નરકાંતા (૬) સુવર્ણકૂલા તથા રૂપકૂલા અને
(૭) રકતા તથા રકતોદાઃ એકંદરે ઓદ નદીઓ વહે છે.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રની પૂર્વ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે. પ્રત્યેક
ક્ષેત્રને વિષે જે જે નદીઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે
તેમાં પહેલી નદી પૂર્વ સમુદ્ર તથા બીજી નદી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં
મળે છે. ગંગા અને સિંધુની—દરેકની, ઉપનદીઓની સંખ્યા
લગભગ ઓદ હજારની છે બીજી, ત્રીજી, અને ચોથા ક્ષેત્રની
મહાનદીઓની, પ્રત્યેકની, ઉપરોક્ત ઉપનદીઓ કરતાં બમણી
સંખ્યા સમજવી. પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ક્ષેત્રની મહા-
નદીઓની, પ્રત્યેકની ઉપનદીઓ અર્ધોઅર્ધ આછી થતી
જાય છે.

જમ્બૂદ્વીપ વિસ્તારમાં એક લાખ યોજન છે. એની અંદર આવેલા
ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણોત્તર વિસ્તાર ૫૨૬૬૬ યોજન છે. ભરત-
ક્ષેત્રથી માંડીને વિદેહક્ષેત્ર પર્વત જે જે ક્ષેત્ર તથા પર્વતો છે
તે દરેકનો વિસ્તાર, પૂર્વના કરતાં બમણો સમજવો. વિદેહની
પછી જે પર્વતો તથા ક્ષેત્રો છે તેનું પરિમાણ, પૂર્વના
કરતાં અડધુ સમજવું. ભરતક્ષેત્રમાં પૂર્વ—પશ્ચિમમાં સમુદ્ર-
પર્વત વિસ્તૃત એક પર્વત છે, તેનું નામ વિજયાર્ધ
(વૈતાલ્ય).

ભરતક્ષેત્રના ૭ ખંડ છે. વિજયાર્ધની ઉત્તર દિશામાં
ત્રણ ખંડો આવેલા છે આ ૭ ખંડ ઉપર વિજય વર્તાવનાર
મહિષાળ પોતાને ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાવી શકે. ઉત્તરના
ત્રણ ખંડ ન જીતાય ત્યા સુધી નૃપતિ અર્ધવિજયી ગણાય.
એટલા સારૂ ભરતક્ષેત્રની મધ્યમાં આવેલા આ પર્વતનું
નામ વિજયાર્ધ રાખવામાં આવ્યું છે, એને રજતાદ્રિ પણ

કહેવામાં આવે છે. ગંગા અને સિન્ધુનાં પાણી, વિજયાર્ધ પર્વતના ઉત્તર ભાગમાં વહેતાં થકાં, એ જ પર્વતના પત્થરોને ભેદી દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને મળે છે. ઉક્ત પર્વતના ઉત્તરમાં તેમ દક્ષિણમાં પણ ત્રણ ત્રણ ખંડ છે. વિજયાર્ધ પર્વતના ઉત્તરના ત્રણ ખંડ અને દક્ષિણના બે બાણુના બે ખંડ મધ્ય-ખંડ છે અને મધ્યમાં આર્યાવર્ત છે. ભરતક્ષેત્રની પશ્ચિમે, દક્ષિણે અને પૂર્વે સમુદ્ર અને ઉત્તરે કૃષ્ણાયલ છે. જંબુદીપના સાત ક્ષેત્રના એ પ્રમાણે ખંડ સમજી લેવા.

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ક્ષેત્રમાં એક એક ગોળાકાર પર્વત હોય છે. હૈમવત ક્ષેત્રમાં જે ગોળાકાર પર્વત છે તેનું નામ વૃત્તવેદાદ્ય. હિમવાન પર્વતને વિષે રહેલા પદ્મ-સરોવરમાથી બે નદીઓ નીકળી છે, તે ભરતક્ષેત્રમાં આવે છે. રોહિતાસ્યા નામની એક બીજી નદી હૈમવન ક્ષેત્રના વૃત્તવેદાદ્ય પર્વતના અર્ધભાગને પ્રદક્ષિણા દેતી થકી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. હૈમવત ક્ષેત્રના ઉત્તર ભાગમાં મહાહિમવાન પર્વત છે. આ પર્વત-માથી પણ એક બીજી નદી નીકળે છે, હૈમવત ક્ષેત્રના વૃત્તવેદાદ્ય પર્વતના બીજા અર્ધ ભાગને પ્રદક્ષિણા દેતી થકી એ પૂર્વસમુદ્રમાં મળે છે. ત્રીજા ક્ષેત્રમાં પણ નદી અને ગોળાકાર પર્વતની સ્થિતિ એ પ્રમાણે જ સમજી લેવી. બીજા-ત્રીજા ક્ષેત્ર, જઘન્ય અને મધ્યમ ભોગભૂમિ ગણાય છે.

ચોથા ક્ષેત્રનું નામ વિદેહ. વિદેહના ગોળાકાર પર્વતનું નામ સુમેરૂ. આ સુમેરૂ પર્વતના ઉત્તર-દક્ષિણ ભાગમાં ઉલ્કૃષ્ટ ભોગભૂમિ છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ડર કમ્ભૂમિઓ છે વિદેહક્ષેત્રમાં સીતા અને સીતોદાનામની બે નદીઓ, પર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતી થયાક્રમે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રમાં સમાય

છે. વિદેહક્ષેત્રની ૩૨ કર્મભૂમિઓમાં દરેકને વિજયાર્ધ (વૈતાલ્ય) પર્વત અને બે બે ઉપનદીઓ હોય છે.

પાચમા, છઠ્ઠા ક્ષેત્રમાં બે બે મહાનદીઓ અને એક એક પર્વત છે આ બે ક્ષેત્રો મધ્યમ તથા જલન્ય ભોગભૂમિ ગણાય છે, કર્મભૂમિ તથા ભોગભૂમિના સ્વરૂપ વિષે હવે પછી કહીશું.

ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્ર એ બે ક્ષેત્રો એવાં છે કે જ્યાં કાળચક્ર પ્રભાણે જીવનાં આયુ, શરીર, શક્તિ વગેરેમાં ફેરફાર થયા કરે છે જે વખતે જીવનાં શરીર વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભોગવતા હોય તે કાળનું નામ ઉત્સર્પિણી કાળ અને જે વખતે ક્ષીણ દશા ભોગવતાં હોય તે કાળનું નામ અવસર્પિણી કાળ. આ બે પ્રકારના કાળના છ છ આરા છે. સુખમા સુખમા, સુખમા, સુખમા-દુઃખમા, દુઃખમા-સુખમા, દુઃખમા, દુઃખમા-દુઃખમા આજે અવસર્પિણી કાળનો દુઃખમા નામનો પાંચમો આરો ચાલે છે. છઠ્ઠો આરો ધણો જ દુઃખદાયક છે તે હજી આવવાનો બાકી છે. તે પછી પાછો ઉત્સર્પિણી કાળ શરૂ થશે. કાળના પ્રભાવે જીવનાં આયુ, શરીર, શક્તિ વગેરેમાં વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રભાણે ભરત, ઐરાવતની ભૂમિને વિષે પણ કેટલાક ફેરફાર થાય છે.

જંશુદ્રીપની ચોતરફ લવણોદ મહાસમુદ્ર છે. આ સમુદ્રના એક કીનારાથી સામા કીનારા સુધીનું અંતર પાંચ લાખ ચોજનનું છે લવણસમુદ્રને વીટીને ધાતકીખંડ છે. એ પણ દ્વીપ છે એનો વિસ્તાર લવણોદ કરતાં બમણો અને જંશુદ્રીપ કરતાં ચારગણો છે. સમુદ્ર સાથેનો એનો વ્યાસ ૧૩ લાખ ચોજનનો છે. જંશુદ્રીપ થાળી જેવો ગોળ હોવાથી, એની

અંદરના પર્વતો એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તરેલા પડ્યા છે. પણ ધાતકીખડ કંકણ અથવા તો ચક્રની જેમ છે. પૈડામાં ધણા આરા હોય છે તેમ ધાતકી ખડ પર્વતોથી વહેંચાયેલો છે. પર્વતોની વચ્ચેનો પ્રદેશ એક એક ક્ષેત્ર ગણાય છે. એ ખંડમાં બાર પર્વત છે. બે મેર અને ચૌદ ક્ષેત્ર છે. આ ખંડમાં ૬૮ કર્મભૂમિ અને ૧૨ ભોગભૂમિ છે.

ધાતકી ખંડની પછી કાલોદ સમુદ્ર અને તે પછી પુષ્કર-દ્વીપ આવે છે. કાલોદ સમુદ્રનો વિસ્તાર આઠ લાખ ચોજનનો છે, અને પુષ્કરદ્વીપનો વિસ્તાર ૧૬ લાખ ચોજનનો છે. પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં, એટલે કે ૮ લાખ ચોજનની અંદર ધાતકીખંડની જેમજ ક્ષેત્ર તેમજ પર્વતો છે. બાકીના આઠ લાખને વિષે ક્ષેત્ર વિભાગ આદિ નથી પુષ્કરદ્વીપની બરાબર મધ્યમાં માનુષોત્તર નામનો એક પર્વત છે. આ પર્વતની બહાર મનુષ્યની ગતિ કે આવાસ નથી. વિદ્યાધરો અને ઋદ્ધિવાળા ઋપિઓ* પણ ત્યાં જઈ શકતા નથી. એટલા સાથે એનું નામ માનુષોત્તર રાખવામાં આવ્યું છે. માનુષોત્તર પર્વતના બહારના ભાગમાં કેવળ ભોગભૂમિ છે. પશુઓ જ વસે છે.

જંધુદ્વીપમાં, ધાતકીખંડમાં અને અર્ધા પુષ્કરદ્વીપમાં એટલે કે અઢી દ્વીપમાં અને લવણોદ તથા કાલોદ સમુદ્રમાં મનુષ્યજાતિ આવ જ કરી શકે છે. મનુષ્યજાતિના આ આવાસસ્થાનમાં ૯૬ અન્તર્દ્વિપો છે. x આ અંતરદ્વીપોમાં

* વિદ્યાચારણ તથા જંધાચારણ ત્યાં જઈ શકે છે-ભગવતી સૂત્ર.

~ શ્વેતાશ્વર સાહિત્યમાં ૫૬ અંતર્દ્વીપ કહ્યા છે, ન્યા પણ કેવળ અકર્મભૂમિ સુભોગભૂમિ હોવાનું વિધાન છે; ન્યાના મનુષ્યો મનુષ્ય આકૃતિવાળા છે.

જે મનુષ્યો વસે છે તેઓ ભોગભૂમિવાસી ગણાય છે તેમનામાં કેટલાક વાનર આકારવાળા તો કેટલાક અશ્વના આકારવાળા હોય છે. એમને મ્લેચ્છ કહ્યા છે.

માનવજાતિના આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે ભાગ છે. આર્યખંડમાં આર્યો વસે છે. તેમનામાં પણ શક, બીલ એવી જાતિઓ છે, જે આર્ય તરીકે ઓળખાતી નથી. મ્લેચ્છો મોટે ભાગે મ્લેચ્છખંડમાં અને અંતરદ્વીપોમાં વસે છે.

આર્યોના પણ કેટલાક ભેદ છે. જેઓ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રોમાં વસે છે તેઓ ક્ષેત્રાર્ય, ઈક્વાકુ જેવા ઉત્તમ કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા જાત્યાર્ય. જેઓ વાણિજ્ય આદિથી આજીવિકા ચલાવે છે તેઓ સાવણકર્માર્ય. જેઓ ગૃહસ્થી છે, સંયમ-સચમધારી શ્રાવક છે તેઓ અસ્પસાવણકર્માર્ય. પૂર્ણ સયમી સાધુ અસાવણ કર્માર્ય. પવિત્ર આરિત્ર પાળીને જેઓ મોક્ષ-માર્ગની આરાધના કરે છે તેઓ આરિત્રાર્ય. જેઓ સમ્યગ્ દર્શનના અધિકારી છે તેઓ દર્શનાર્ય. એ સિવાય બુદ્ધિ, ક્રિયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ, ક્ષેત્ર અને વિક્રિયા એ આઠ વિષયો સંબધી ઋદ્ધિ ધરાવે છે તેઓ પણ આર્ય છે.

મધ્યલોકમાં ધણી કર્મભૂમિઓ તથા ભોગભૂમિઓ છે. જ્યાં રાજ્યત્વ, વાણિજ્ય, કૃષિકર્મ, અધ્યયન, અધ્યાપન સેવા વગેરે વડે આજીવિકા ચલાવાતી હોય તે કર્મભૂમિ. સંસારત્યાગ જ્યાં બની શકતો હોય તે પણ કર્મભૂમિ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે સ્થાને પુણ્ય-પાપના ઉદયને લીધે જીવ કર્મથી લેપાતો હોય તે કર્મભૂમિ. ભોગભૂમિમાં એવો બંધ નથી બધી મળીને ૧૭૦ જેટલી કર્મભૂમિઓ

છે. તેમાંની, જ'ણુદ્ધીપને વિષે ભરત તથા ઐરાવત એમ બે, વિદેહક્ષેત્રને વિષે બત્રીસ, ધાતકી ખ'ડને વિષે અડસઠ, અને અર્ધા પુન્કરદ્વીપને વિષે અડસઠ કર્મભૂમિઓ છે. વિદેહ-ક્ષેત્રની ૩૨ કર્મભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેક કર્મભૂમિ, ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્રની જેમ વિજયાર્દ્ધ (વૈતાલ્ય) પર્વત તથા બે નદી વડે છ ખડમાં વહેચાયેલી છે. વિદેહક્ષેત્રના ચક્ર-વર્તીઓ આ છ ખડના વિજેતા હોય છે

જે સ્થાનમાં વાણિજ્ય કે કૃષિકર્મ વડે આશ્રયિકા નથી ચાલતી, ત્યાં રાજા તથા પ્રજા વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી, ત્યાં મોક્ષમાર્ગનો સંભવ નથી તે સ્થાન ભોગભૂમિ. ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્ર, અવસર્પિણી કાળના પ્રથમના ત્રણ આરા સુધી ભોગભૂમિ રૂપ જ હતાં અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરાના આરંભથી એ બંને ક્ષેત્રે કર્મભૂમિ રૂપે પરિણમ્યાં છે. અને અવસર્પિણી કાળ કિતયો પછી, ઉત્સર્પિણી કાળના પહેલા ત્રણ આરા સુધી એ બંને ક્ષેત્રે કર્મભૂમિ રૂપે જ રહેવાનાં.

વિદેહક્ષેત્રમાં મેરૂ પર્વતની પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં ૩૨ કર્મભૂમિઓ છે. એ સિવાય એ મેરૂની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ પણ બે ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિઓ છે, તેઓ અનુક્રમે દેવકુરૂ તથા ઉત્તર કુરૂના નામે ઓળખાય છે. હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર જઘન્ય ભોગભૂમિ અને હરિવર્ષ રમ્યક ક્ષેત્ર મધ્યમ ભોગ-ભૂમિ છે. જઘન્ય ભોગભૂમિમાં જીવનું અસ્યુપરિમાણ એક પત્યનું, મધ્યમનું બે અને ઉત્તમ ભોગભૂમિનું ત્રણ પત્યનું હોય છે. જ'ણુદ્ધીપની છ ભોગભૂમિઓ સિવ્ય, ધાતકીખડમાં બાર, અને પુન્કરદ્વીપાર્ધમાં બાર ભોગભૂમિઓ છે. એ રીતે અઢી દ્વીપમાં બધી મળીને ૩૦ ભોગભૂમિ છે. અઢી દ્વીપ

સિવાયના બધા સ્થળે ભોગભૂમિઓ જ છે પણ એટલો ફેર કે ત્યાં કોઈ મનુષ્ય નથી. એને કુભોગભૂમિ પણ કહી શકાય. આ તદ્દીપ અને મ્હેરછસ્થાનો કુભોગભૂમિઓ છે.

મનુષ્ય સિવાયના, નજરે ચઢતાં બધાં ગ્રાણીઓ તિર્થચના નામે ઓળખાય છે. તિર્થો મધ્યલોકને વિષે વસે છે. એમનામાં પણ એકેન્દ્રિય વિગેરે ઘણા વિભાગ છે. મધ્યલોકના બધા ભાગમાં એકેન્દ્રિય હોય છે. *

* (આ પછીનો ભાગ, જિનવાણી માસિક બંધ થવાથી અપ્રકટ રહી જવા પામ્યો હોય એમ લાગે છે. —અનુવાદક)

ભગવાન પાર્શ્વનાથ

(૧)

મંત્રી વિશ્વભૂતિએ એક દિવસે માયાના કાળા-ભખર જેવા કેશગુચ્છમાં અચાનક એક ધોળો વાળ ઉગતો જોયો. આ જ રીતે આ બધા કેશની પડતી થવાની, યૌવન સરિતા પણ આખરે સૂકાઈ જવાની, એવા એવા અનેક વિચારો મંત્રીના મનમાં ઉભરાઈ નીકળ્યા. એક ઉગતા ધોળા વાળ ઉપરથી એમણે સંસારની અસ્થિરતા, અસારતાનું અનુમાન કહાડ્યું. પછી તો પોતાનપુરના આ મંત્રીએ એક સ્ત્રી, બે પુત્રો અને અઠળક ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરી મુક્તિનો માર્ગ લીધો.

મંત્રીને બે પુત્રો હતા, તેમાં એકનું નામ કમઠ અને બીજાનું નામ મરૂભૂતિ. કમઠ મોટો હતો, મરૂભૂતિ ન્હાનો હતો,

મોટો હોવા છતાં કમઠ બહો મૂરખ હતો. વિશ્વભૂતિ મંત્રીએ પોતાનો મંત્રી તરિકેનો અધિકાર કમઠને બદલે મરૂભૂતિને સોંપ્યો. મરૂભૂતિ પોતાનાં વિનય, વિવેક અને ચારિત્ર-

બળે મહારાજ અરવિંદનો માનીતો થઈ પડ્યો. મહારાજનો એ વિશ્વાસપાત્ર બન્યો. મહારાજની ગેરહાજરીમાં રાજતંત્રની લગભગ મરૂતિના હાથમાં રહેતી

એક દિવસે અચાનક વજીવીય નામના પ્રતિસ્પર્ધી મહારાજને યુદ્ધનો શખ ફૂંક્યો. મહારાજ અરવિંદ, મરૂતિને રાજ્ય સોંપી, પોતાના સૈન્ય સાથે બહાર પડ્યા. મરૂતિ હૈયાત હૈય ત્યાં સુધી મહારાજ અરવિંદને પોતાના રાજ્યની કશી ચિંતા ન હતી

અરવિંદ મહારાજ યુદ્ધ કરવા ગયા એટલે કમઠના જીલ્લામની પણ રાજ્યમાં હદ ન રહી. એનો સગો ભાઈ મહારાજના સ્થાને બેસતો. કમઠને થયું કે હવે મને પૂછનાર કોણ છે ?

કમઠ વિવાહિત હતો એની સ્ત્રીનું નામ વરણા હતું. છતાં તે પોતાના નાના ભાઈની સ્ત્રીનું રૂપ નીહાળી મોહ-મુગ્ધ થયો.

એકવાર કમઠે વસુધરાને ઉદ્યાનમાં છૂટથી હરતી ફરતી જોઈ. ક્યાંય સુધી તે એની તરફ એકીટસે જોતો ઉભો થઈ રહ્યો. નિરખવા માત્રથી એને તૃપ્તિ ન થઈ. એ નજર બહાર થઈ ત્યારે તેણે એક મોટો નિશ્વાસ નાખ્યો.

કમઠના મિત્ર કલહસે એને ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યો. "પરજ્ઞાને માતા જ માનવી જોઈએ, નહીંના ભાઈની સ્ત્રી તે પોતાની સગી પુત્રીરૂપ જ ગણાય." છતાં, કમઠની કામ પિપાસા શાંત ન થઈ

"ત્રાણ જાય તો પણ મને કળૂલ છે, એક વાર વસુધરાને મારી પત્ની ન બનાવું ત્યાં સુધી જીવન નકાસું છે."

કમઠનું સાફ શરીર દુનવું હતું. એની આંખોમાંથી અસ્વાભા-
વિક તેજ વરસતું હતું.

કલહ'સે જઈ વસુંધરાને ખબર આપ્યા: "અહીં પાસેના
લતામડપમાં તમારા જેઠ મૃત્તિજત બનીને પડ્યા છે, તમારે
એની સારવાર કરવા જવું જોઈએ." કલહ'સનાં કપટવાદ્ય
સાંભળી વસુંધરા દોડતી, ગેબાકળી, કમઠ પાસે પહોંચી હરિણી
વાધના પંજમાં ફસાય એવી જ સ્થિતિ અહીં વસુંધરાની થઈ.
કમઠના પાપનો ધડો પણ ભરાઈ ગયો.

મહારાજ અરવિંદ શત્રુને જીતી પોતાનપુરમાં પાછા ફર્યા
ત્યારે તેમણે ધણા માણસોના મુખથી એ અત્યાચારની કથા
સાંભળી. એમને રૂવે રૂવે ક્રોધનો અગ્નિ છવાયો.

"તમે પોતે કંઈ નથી બોધતા. પણ કમઠને હું સખ-
તમાં સખત સજા કરવા માગું છું. મારા રાજ્યમાં હું એ
અન્યાય ચલાવી લેવા નથી માગતો. તમેજ કહો, એને શી
સજા થવી જોઈએ?" અરવિંદ મહારાજએ, મન્ત્રી
મરૂભૂતિને પૂછ્યું.

મરૂભૂતિ માણસ હતો. કમઠના અત્યાચારે એના હૈયામાં
પણ હોળી સળગાવી હતી. છતાં તે ઉદારતા અને ક્ષમાના
શીતળ જળથી એ આગ ઓલવવા અહોનિશ પોતાના અંતર
સાથે યુદ્ધ કરતો. તેણે કહ્યું: "આ વખતે એક વાર એને
જવા દો."

મરૂભૂતિના સ્વભાવની મધુરતા જોઈ મહારાજ વિસ્મિત
થયા. એમણે કહ્યું: "હવે તો હું પોતેજ બધું જોઈ લઈશ.
તમારી જીભ નહીં ઉપડે. તમે ખુશીથી તમારા મહેલે જઈ
શકો છો."

મહારાજાએ કમઠના મ્હોં ઉપર મેથ ચોપડી, ગધેડા ઉપર મેસાડી આખા શહેરમાં ફેરવ્યો અને હવે પછી કોઈ વાર પણ પોતાના દેશમાં દાખલ ન થવાનો ફૂકમ આપ્યો.

અપમાનિત કમઠ, પછી તો, તાપસ બન્યો વૈરાગ્યે વિનાનો, ધર્મની ગંધ વિનાનો કમઠ, ભૂતાચલ નામના પર્વત ઉપર તાપસોના આશ્રમમાં જઈ કઠોર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો.

મરૂશૂતિએ પોતાના મોટા ભાઈની, તપશ્ચર્યા સંબંધી બધી વિગત સાલળી વિચાર કર્યો: “ખરેખર, મારા ભાઈનું દીલ હવે પશ્ચાત્તાપના પાણીથી શુદ્ધ થઈ ગયું છે.” મહારાજાએ એને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો કે કોલસા ગમે એટલા ધોષએ તો પણ ધોળા ન થાય દુશ્ચરિત્ર માણસ કદાચ થોડા દિવસ સદાચારી બને તો તો ઉલટો એ વધારે બચકર ગણાય. માટે હવે તમારે એની સાથેના બધા સંબંધોના ત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે પણ મરૂશૂતિના અંતરમાં બંધુતાનું લોહી ઉછળતું હતું બ્રાતૃવાત્સલ્યે એના દીલ ઉપર પુરો અધિકાર જમાવ્યો હતો.

એનાથી ન રહેવાયુ તે કમઠ પાસે જઈ પગમાં પડ્યો. કહ્યું: “મને ક્ષમા કરો મહારાજાએ માફ સાંભળ્યા વિના જ તમને દેશપાર કરી દીધા. હવે આપ ઘેર પધારો. તમારી આ કઠિન તપશ્ચર્યા જોઈ મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે.”

કમઠ એ વખતે બે હાથમાં ભારે વજનના બે મ્હોટા પથ્થર ઊંચકી રાખી, ઉભો ઉભો તપશ્ચર્યાકરતો હતો. પોતાના ન્હાના ભાઈના વિનથી મધુર શબ્દોએ, એના દીલમાં ભરાઈ બેઠેલા ક્રોધરૂપી સર્પને છોડ્યો. કોઈ વધુ વિચાર નહીં કરતાં,

હાથમાંનો ભારે પથ્થર તેણે નાના બાઈના માથા ઉપર પછાડ્યો. મરૂંબૂતિ ત્યાં ને ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યો.

કમલનો આવો નિષ્કુર વ્યવહાર જોઈ, આશ્ચર્યના તપસ્વીઓ પણ ખળભળી ઉઠ્યા. એમણે એને આશ્રમમાંથી હાકી કાઢ્યો.

કમલ બીજ લોચની એક પક્ષીમાં જન્મને ભરાયો. ત્યાં રહીને તેણે ચોરી-હુટકાટ આદિનો ઉપશ્રવ કેલાવવા માંડ્યો.

એક અવધિયાની મુનિરાજે મહારાજા અરવિંદને, મરૂંબૂતિના મૃત્યુના સમાચાર સંભળાવ્યા. મહારાજાને એ વાત સંભળી બહુજ દુઃખ થયું. “મેં જ એને જતાં વાચ્યો હતો. ન માન્યું; આખરે એ દુષ્ટ પોતાના સગા બાઈનો પણ નિર્દય-પણે ઘાત કર્યો” મહારાજા મનમાં બોલ્યા..

(૨)

પૃથ્વી ઉપર કોણ અમર રહ્યું છે ? કમલ અને એની સ્ત્રી વરુણા પણ પરશ્વોકને પથે ચાલી નીકળ્યાં છે.

આકાશના એક ખૂણામાં વરસાદનું વાદળ ધીમે ધીમે ઘેરાતું જાય છે. એ વાદળ નથી. જાણે કે એક ચિત્રકાર નિરાતિ બેઠો બેઠો આકાશ રૂપી પટ ઉપર નવાં નવાં ચિત્રો દોરી રહ્યો છે. ધડીમા એક ચિત્ર દોરે છે, તો ધડી પછી પાછું ભૂસી નાંખે છે. ધડીમાં એક નવોજ આકાર નજરે પડે છે.

મહારાજા અરવિંદ મેઘની આ લીલા તક્લીનતાપૂર્વક જોઈ રહ્યા છે. વાદળ-ચિત્રકારે એક જિનમંદિર ચીતરવાનું આદર્યું. મહારાજાને એ ચિત્ર બહુજ ગમી ગયું. તેઓ પણ

એક પીંછી તથા થોડો રંગ લઈ, એની નકલ ઉતારવા બેસી ગયા. આ વાદળના આકારનું એવું જ એક બીજું જિનમંદિર ચણાવવાની એમની ભાવના હતી.

એટલામાં તો વાદળ વીખાયું. મંદિરનું આખું સ્વપ્ન ઉડી ગયું.

“સંસાર આટલો બધો અસ્થિર છે ?” મહાગજના અતરમાંથી પોકાર ઉઠ્યો. આ રાજ્ય, આ સંપદા, આ જીવન, એ બધું શું આ વાદળના મંદિર જેવું જ ક્ષણિક હશે ? એ બધાને વીખાતા શી વાર ? શા સારું અસ્થિર સંસાર પાછળ મારું જીવન વીતાવી રહ્યો છું ?”

અરવિંદ મહારાજ, પોતાના પુત્રને રાજસિંહાસને સ્થાપી ત્યાગમાર્ગને પથે ચાલી નીકળ્યા એ રીતે કેટલાક વર્ષો વહી ગયા.

સમ્રાટ અરવિંદ આજે અરણ્યવાસી છે. નિરપૃથક મુનિના સર્વ આચાર પાળે છે.

એક વાર સમ્રાટ શીખર તરફ વિહરતાં, માર્ગમાં સદ્ધકી નામનું એક મોટું અરણ્ય આવ્યું. અરવિંદ મુનિની સાથે બીજા પશુ ધણા મુનિઓ હતા. સદ્ધકીના અરણ્યમાં એ સૌ ઉતર્યા.

મુનિઓનો સંઘ મળ્યો હતો, એટલામાં એક ગાંડા હાથી મહોત્તમતપણે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકતો પોતાની તરફ આવતો એમણે જોયો. મહાત્મા અરવિંદ ધ્યાનસ્થ હતા તેઓ નેત્ર ઉઘાડે તે પહેલાં જ ગાંડા હાથીએ એમને સંદેશી પકડ્યા. મહાત્માએ જરાયે વ્યાકૂળતા ન બતાવી. એ તો પર્વતની જેમ પોતાના આસને બેસી રહ્યા.

હાથીનો ગર્વ ગળી ગયો. એને મુનિ અરવિંદની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન જોયું. એ ચિહ્ન જોતાં જ હાથીને પોતાના પૂર્વભવની સ્મૃતિ જાગી. એક ન્હાના સરખા નીશાનમાં આખા ભવની લાખી-સળંગ કથા લખાએલી એણે વાંચી લીધી. હાથીએ મૂંઢે નમાવી મહારાજને પ્રણામ કર્યો,

“શા સાડ આ પ્રકારની વ્યર્થ હિંસા કરે છે,?” મુનિ અરવિંદ હાથીને સંબોધી કામળ વાણીમાં કહેવા લાગ્યા : “હિંસા જેવું બીજું એક પણ પાપ નથી. અકાળ મૃત્યુના પરિણામે તો તે હાથીનો-જનવરનો ભવ મેળવ્યો છે. હજી પણ પાપથી કાં નથી બહીતો ? ધર્મને પૂંથે વિચર ! વ્રતાદિનું પાલન કર ! કાષ્ઠક દિવસે સારી ગતિ પામશે.”

અકાળે અપધાત-મૃત્યુનો ભોગ બનેલો મત્રી-મરૂભૂતિનો. જીવ આ અરણ્યમાં હાથી રૂપે અવતર્યો હતો. કમકની પત્ની-વરૂણા એની હથિણી રૂપે હતી. હાથીનું નામ વજ્રધોષ. વજ્રધોષ સહકારી વનમાં ભ્રમતો. હાથિણી રૂપે વરૂણા એની પ્રિયતમા બની હતી. વિધિનાં વિધાનો કેટલાં વિલક્ષણ હોય છે ?

વજ્રધોષને પોતાનો પૂર્વ ભવ યાદ આવ્યો. અસાધારણ દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપને લીધે એનું ચિત્ત વલોવાઈ રહ્યું. અરવિંદ મુનિના પાદપદ્મમાં મૌનભાવે એણે પોતાનું મસ્તક ઝૂકાવ્યું : પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “હવે હિંસા નહિ કરું, યાવજજીવન બાર વ્રત પાળીશ.”

મુનિવર અરવિંદ વિહાર કરીને ગયા ત્યારે વજ્રધોષ હાથી પણ ધણે દૂર સુધી એમને વળોટાવા ગયો. હવે તો એ અહિંસા પાળતો થયો છે. માત્ર ભૂખનું નિવારણ કરવા થોડાં સૂકાં તૃણ ખાય છે. અપકારીને પણ એ ક્ષમા કરે છે.

શત્રુ કે મિત્રને પણ એ સમાન ગણે છે. પર્વના દિવસોમાં તે ઉપવાસ કરે છે, અહાયર્થ પાળે છે. તપથી ક્રમે ક્રમે એનું શરીર સૂકી લાકડી જેવું થઈ ગયું. પણ એ વાતની એને મુદ્દલ ચિંતા નથી. અહોનિશ પરમેષી મંત્રનો જાપ જપે છે.

એક દિવસે તરસને લીધે અકળાયેલો વજ્રધોષ પાણી પીવા માટે વેગવતી નદી તરફ જતો હતો. ત્યાં કીનારે જ કંકર નામનો એક સર્પ રહેતો. એ સાપ વજ્રધોષને ડાંખ્યો. આ સાપ કમહોતો જીવ હતો પાપકર્મને લીધે એ સાપનો ભવ પામ્યો હતો. વજ્રધોષને જોનાં જ સાપને પોતાનું પૂર્વ વેર સાંભરી આવ્યું. એ વેરનો આ રીતે એણે બદલો લીધો.

મૃત્યુ મમયે વજ્રધોષે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ન સેવ્યું. એ યતના પ્રતાપે આઠ્ઠા-સહસ્રાર સ્વર્ગમાં દેવ થયો. ત્યાં તેણે સત્તર સાગરોપમ અતિ સુખ-વિલાસમા વિતાવ્યા. દેવના ભવમાં પણ એ યતનો મહિમા ન ભૂલ્યો, એટલે કે પુરુષનોજ આ બધો મહીમા છે એમ માનતો. દેવપણામાં પણ એ રોજ ચૈત્યાલયમા પૂજન-ભક્તિ કરતો અને મહામેઝ નદીશ્વર આદિ દીપોમાં જઈ ભગવાનની પ્રતિમાઓને વાંદતો

દેવને પણ મૃત્યુ તો હોય છે જ સત્તર સાગરોપમને અંતે એની દેવલોલા પૂરી થઈ.

(૩)

પૂર્વમહાવિદેહમાં, મુક્ય નામના વિજયમાં વૈતાલપર્વત ઉપર તિલકપુરી નામે નગરી છે. રાગનું નામ વિદ્યુદ્-ગતિ અને રાણીનું નામ તિલકાવતી છે. એમને એક સુંદર પુત્રરત્ન સાંપડ્યું. મહાપુરુષો કહેવા લાગ્યા : આઠ્ઠા દેવશોકના

દેવે જ અહીં રાજપુત્ર રૂપે જન્મ લીધો છે. એનું નામ કિરણ-
વેગ રાખવામાં આવ્યું.

હાનપણથી જ એ ધર્મપરાયણ રહે છે. પિતાની પછી
કિરણવેગ સિંહાસને આવ્યો. ભરપૂર 'સમૃદ્ધિમાં' વસવા છતાં
મહારાજા કિરણવેગ ધર્માચરણ ન ભૂલ્યા.

એક દિવસે વિજયભદ્ર નામના આચાર્ય આ મામમાં
આવી ચડ્યા કિરણવેગે એમના મુખે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ
સંભળ્યો. એની વિવેકદષ્ટિ ખુલી ગઈ. સંસારમાં રહેલી રૂચી
પણ તે જ દિવસે હટી ગઈ. ગુરુ સમીપે દીક્ષા લઈ એમણે
ઉત્તમ તપશ્ચરણ આદર્યું, રાગ-રૂપ ઝોગળવા માંડ્યા.

રાજરાજેશ્વર કિરણવેગ, મુનિના રૂમાં એક દિવસે, પર્વ-
તની એકાંત ગુફામાં ધ્યાન ધરીને ખેદા હતા એટલામાં એક
વિકરાળ ફણીધર નીકળ્યો. તેણે મુનિરાજના પગને ભયંકર
કુદાડાની સાથે ડખ માર્યો ધીમે ધીમે એ ડખ વાટે સર્પનું
કાતીલ ઝેર સારા શરીરને વિષે વ્યાપી રહ્યું.

વિષની નવાળાને લીધે અગે અંગમાં, રામે રામમાં
અસહ્ય તાપ થવા લાગ્યો. અગ્નિની ભટ્ટીમાં દેહ બળતો હોય
એવી વેદના ઉપડી. છતાં મુનિરાજે ધૈર્ય અને શાંતિ જાળવી
રાખ્યાં. અવિચલિત બાવે તેઓ કાળના દૂતને આધીન થયા.

કિરણવેગ મુનિરાજના ગ્રાણ્ય લેનાર આ ફણીધર, પહેલાં
કર્કટ નામનો સાપ હતો. આ સાપના દંશથી વજ્રધોષે પોતાનો
ગ્રાણ્ય તળ્યો હતો. એ પછી કર્કટ ત્યાંથી મરીને પાંચમી
નરકે ગયો. ત્યાં સત્તર સાગરોપમનું આયુષ્ય ભોગવતા તેણે
છેદન-બેદન આદિ અનેક યંત્રણાઓ વેડી, નારકીનું આયુષ્ય
પુરે થતાં તે હિમગિરિની ગુફામાં ફણીધર રૂપે જન્મ્યો. કિરણ

વેગને જોતાં જ તેનું પૂર્વ વૈર ઉછળ્યું એ વૈરને લીધે જ તેણે આ વખતે પણ કિરણુવેગ જેવા સત્કર્મિની ઝેરી ડખ વતી હટ્યા કરી.

(૪)

મુનિવર કિરણુવેગ ખારમા સ્વર્ગમાં જન્મદુઃખાવર્ત વિમાનમાં દેવપણે ઉપન્યા. ૨૨ સામરોપમના આયુષવાળા આ દેવને પણ મુદત પુરી થતા દેવલોકનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. ત્યાંથી તેઓ ફરી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા.

જયુદ્ધીપર્મા, પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં શુભંકર નામે એક મહાનગરી છે વર્ણવીય એ નગરીનો નરપતિ છે અને લક્ષ્મીવતી નામની એમની પટરાણી છે. મહારાણીએ એક દિવસે ઉપરાઉપરી કેટલાંક શુભ સ્વપ્ન જોયાં. પછી એ સ્વપ્ન સંબંધી જ્ઞાતાં મહારાજને સભળાવ્યો વર્ણવીય જ્ઞાની પુરૂષ હતા. એમણે સ્વપ્ન પરથી નિશ્ચય કર્યો કે સ્વર્ગનો કોઇ એક દેવ પોતાને ત્યા પુત્રપણે અવતરવાનો છે.

યથાસમયે મહારાણીએ ચોસઠ પ્રકારના સુલક્ષણવાળા એક સુદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. નગર આખું ચે એ જન્મોત્સવના આનંદ-પ્રમોદમાં નિમગ્ન બન્યું. પુત્રનું નામ વર્ણનાભ રાખવામાં આવ્યું બાલ્યાવસ્થામાં જ વર્ણનાભે સમસ્ત વિદ્યાઓ લાણી લીધી. યૌવનવયે પહોંચતા વિદેશના કેટલાય રાજવીઓ પોતાની કન્યા એ કુમારને પરણાવવા પડાપડી કરી રહ્યા. ધીમે ધીમે એણે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી.

એક દિવસે વર્ણનાભ પોતાની આયુષશાળા તપાસવા ગયો. ત્યાં તેને એક દિવ્ય ચક્ર જડ્યું. આ ચક્ર મળ્યા પછી તે દિગ્વિજય વર્તાવવા બહાર પડ્યો. વિજયાર્થે પવર્તના

બન્ને બાળુના છ ખંડ ઉપર પોતાની આણુ ફેલાવીને ચક્રવર્તી બન્યો. અપૂર્વ ચૌદ રત્નોનો પણ એ સ્વામી બન્યો. હવે વજ્રનાભના વૈભવવિલાસમાં કોઇ પ્રકારની મથા ન રહી.

આટઆટલું રાજ-ઐશ્વર્ય માણવા છતાં વજ્રનાભ એક દિવસ પણ ધર્મને ન ભૂલ્યો, જિનપૂજન ઉપવાસ, દાન, વ્રત, પચ્ચખખાણુ, સામાયિક વગેરે પુણ્યકાર્યમાં મુદ્દલ પ્રમાદ ન સેવ્યો. એક દિવસે ક્ષેમંકર નામના એક મુનિપ્રવર (તીર્થંકર) ત્યાં આવી ચડ્યા. રાજના વિનયાદિ ગુણોથી સંતુષ્ટ થઈ તેમણે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો વજ્રનાભની વિષય-લાલસા ક્ષણમાત્રમાં છડી ગઈ. ચક્રવર્તીના બધા વૈભવોને તુણવત લેખી દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યો. કઠોર તપશ્ચર્યાના બળે કરીને તે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અધિકારી થયો.

કિરણવેગને કરડનાર પેલો ફણીધર પોતાનાં પાપને લીધે છઠ્ઠી નરકને વિષે ઉત્પન્ન થયો. બાવીસ સાગરોપમતું આયુષ ગાળતાં એ હતભાગ્યે ધણી ધણી અસહ્ય યંત્રણાઓ વેડી. તે પછી જ્વલન પર્વત ઉપર કુરંગક નામે ભીલ રૂપે એણે જન્મ લીધો. વનમાં એ પશુઓની હત્યા વડે દિવસ વીતાવતો હતો. એના દુરાચાર દુષ્કર્મનો કંઈ પાર નહોતો રહ્યો.

સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર વજ્રનાભ એજ ગંભીર અરણ્યમાં થઈને એકવાર જતા હતા. કુરંગકે એમને જોયા અને તેમનું પૂર્વ વૈર તાણું થઈ આવ્યું. અતિ તીવ્ર અને કઠોર મનોભાવવાળા એ કુરંગકે મુનિવરને મારવા પોતાનું તીર સાધ્યું. તીરની વેદનાથી મુનિરાજે પોતાના ગ્રાણુ તત્કાળ

ત્યજી દીધા. છેવટની ધરી સુધી પણ તેઓ ધર્મધ્યાનપરાયણ
જ રહ્યા. મુનિશ્રવ મધ્યમ ઐવેયકમાં લલિતાંગ નામે દેવ થયા.

સૌદ્ર ધ્યાનને પરિણામે કુરંગક મરીને સાતમી નરકે
ગયો. ત્યાં પણ એણે સત્તાવીસ સાગરોપમ જોટલા કાળ પર્થત,
બર્ણુન ન થઈ શકે એવાં દુઃખ ભોગવ્યા.

(૫)

જન્મૂદ્ધીપના ભરતખંડમાં, સુરપુર નગરને વિશે વજ્ર-
આહુ સળ સળ્ય કરે છે. સળ જિનશાસનને વિશે ધણી
અદ્ધા ધસાવે છે. લલિતાંગ દેવે આ રાજાને ઘેર જન્મ લીધો.

જન્મથી જ એ બાળકમાં એટલો બધો રૂપનો ભડાર
ભર્યો હતો કે એકવાર એને જોયા પછી કોઈ પણ પ્રેક્ષકને પૂરી
તૃપ્તિ ન થાય આનંદના આણુઓથી જ એની આકૃતિ ચોળાઈ
હતી. પ્રભને એ બાળકના દર્શનમાત્રથી ખૂબ આનંદ થતો.
બાળકનું નામ સુવર્ણબાહુ રાખવામાં આવ્યું. રૂપમાં
તેમજ શુભ અને શૌર્યમાં પણ એ અનોઝ હતો. ઔવનવયે
પહોંચ્યો એટલે અનેક રાજકુમારીઓએ એના કંઠમાં પોત-
પોતાની વરમાળાઓ આરોપી. સુવર્ણબાહુ કુમારે ગાદી ઉપર
આવીને, આસપાસનાં બધાં ન્હાનાં-મોટાં રાજ્યો છતી લીધાં.
સુવર્ણબાહુ એક માત્ર મડલેશ્વર બન્યો.

મંત્રીઓ એક દિવસે મહારાજાની આશ્ચર્ય માથું નમાવીને
કહ્યું :

“અમને વસન્તઋતુનો પવિત્ર દિવસ છે. જિનશાસનનું
પણ એક પવિત્ર પર્વ છે. ધણી ભદ્રિકા, ભણી છબે આજે
જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા-અર્ચના-રજ્જીતિ વગેરે કરશે. આજે
પણ એ પ્રુણક્રિયામાં ભાગ લેવો જોઈએ.”

મંત્રીની સલાહ મંડલેશ્વરને રૂચી. તેમણે નગરમાં મ્હોટા ઉત્સવ યોજવાની આજ્ઞા કરી. પોતે પણ સ્નાનાદિ પતાવી, જિનમંદિરમાં જઈ જિનેન્દ્ર ભગવાનની પૂજા કરી

• પૂજા કરતાં એને એક શંકા થઈ. શંકા, આકાશા, ઋજિશાસા એ કોઈ એકજ યુગની વસ્તુ નથી. જુના શ્રદ્ધાપ્રધાન ગણાતા યુગમાં પણ એવી શંકાઓ ઉદ્ભવી. સુવર્ણબાહુના અંતરમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો “ પ્રતિમા તો અચેતન છે: એની પૂજા કરવાથી શો લાભ ? ”

વિપુલભતિ નામના એક મુનિપુંગવે, સુવર્ણબાહુના દેયામાં ડાળાતી શંકા વાંચી એમણે એ રાજવીના મનનું જે રીતે સમાધાન કર્યું તે આજના જમાનામાં પણ ધણી રીતે ઉપકારક છે. એમણે કહ્યું :

“ ચિત્તની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિનો આધાર પ્રતિમા ઉપર છે. સ્વચ્છ, સદૈદ સ્ફટિકની પ્રતિમાને તમે રાતાં પુષ્પોથી શણગારશો તો એ પ્રતિમા પણ તમને રાતા રંગની લાગશે. કાળાં પુલ ચડાવશો તો તે કાળી દેખાશે પ્રતિમાનો પાસે પ્રાણીના મનોભાવ એ જ રીતે પલટાય છે, જિનમંદિરમાં જઈને ભગવાનની વીતરાગ વ્યાકૃતિ કોઈ નોહાળે તો તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો રંગ પૂરાયા વિના ન રહે અને કોઈ વિલાસવતી વેશ્યાના મંદિરમાં જઈ ચડે તો વેશ્યાના દર્શનથી ચિત્તમાં લાલસાના તરંગ પણ ઉછળ્યા વિના ન રહે. વીતરાગ ભગવાનની સૂત્તિના દર્શન કરવાથી, એમની નવે અંગે પૂજા કરવાથી,

* આ હકીકત ભટ્ટાચાર્યજીએ કયા અથમાંથી મેળવી છે તે તેમણે નથી લખ્યું, શ્વેતાંબર સાહિત્યના પાર્શ્વનાથ ચરિત્રમાં નથી. ઋગ્વેદી જિજ્ઞાસાને બદલે વિચિત્રિત્સા (ફળનો સંદેહ નોઈએ)

એમના નિર્મળ ગુણોનું પળે પળે આપણને જ્ઞાન થાય છે, આપણા મનોભાવ વિશુદ્ધ બને છે. જેમ જેમ પરિણામ વિશુદ્ધ બનતા જાય તેમ તેમ મુક્તિના માર્ગે આગળ વધાય,

બાહ્ય પ્રતિમાના દર્શને, પ્રેક્ષકના મનમાં ધણા ધણા પ્રકારના ભાવ જાગે છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણુ લેતા. શહેરમાં એક અસામાન્ય રૂપ-સૌંદર્યવાળી વેશ્યા વસે છે. એ વેશ્યા અચાનક મૃત્યુ પામે છે. એનું શબ સ્મશાનમાં પડયું છે. એમાં જીવ નથી, જડવત્ શરીર પડી રહ્યું છે. પાસે થઈને એક કામી પુરુષ નીકળે છે. એ કામી પુરુષને આ જડ દેહ જોયા પછી કેવા વિચાર આવશે? એને એમ નહીં થાય કે આ વેશ્યા બ્યારે જીવતી હશે ત્યારે કેટલી સુંદર દેખાતી હશે? આ વેશ્યા બ્યારે જીવતી હશે ત્યારે તેના કટાક્ષ માત્રથી કેટલા યુવાનો ધવાયા હશે?

એ જ સ્મશાનમાં એક કુતરે આવી ચડે છે. એને એમ લાગે છે કે આ લોકો આ જડ દેહને શા સારૂ બાળી નાખતા હશે? એમને એમ રહેવા દે તો એમને કેવી મોજ પડે?

એ જ સ્મશાન પાસે થઈને એક સાધુ પુરુષ નીકળે છે. તેઓ આ ક્ષેત્રને જોઈને ચિંતવે છે: “મનુષ્ય દેહ મળવા છતાં આ જીવે એનો કેવો દુરુપયોગ કર્યો? આ દેહે એણે તપશ્ચર્યા કરી હોત તો એનું કેટલું કલ્યાણ થઈ જાત?”

મતલબ કે એક જ અચેતન દેહને જોનારા ત્રણ જણા પોતપોતાની રીતે વિચાર કરે છે. એક મૃત દેહ ત્રણ જણના ચિત્તમાં જુદા જુદા રંગ પૂરે છે બાહ્ય વસ્તુના દર્શનની કંઈ અસર જ નથી એમ ન માનશો. જિન પ્રતિમાનું ધ્યાન ધરવાથી, એમની પૂજા કરવાથી, એમના ગુણોનું સ્મરણ કરવાથી

આપણા ચિત્તમાં વિશુદ્ધિનો અંશ ઉમેરાય છે. એ વિશુદ્ધિ ક્રમે ક્રમે આપણને સ્વર્ગોદિ સુખ તેમજ મુક્તિ પણ અપાવે છે.”

સુવર્ણબાહુની શંકા ઉઠી ગઈ. વિપુલમતિ મુનિવર, એ રાજવીને બીજી પણ કેટલીક વાતો સંભળાવી. ત્રણ લોકોને વિષે કેટકેટલાં ચેત્યો છે તે પણ તેમણે કહ્યું.

“સૂર્યવિમાનને વિષે પણ એક સ્વાભાવિક, સુદર, અપૂર્વ જિનમંદિર છે.” તે દિવસથી સુવર્ણબાહુએ નિશ્ચય કર્યો કે સવારે ને સાંજે, મહેલની અગાસીમાં ઉભા રહી, સૂર્યવિમાનમાં રહેલા જિનગિર્યને અર્ધ અર્પવાં. એ પ્રમાણે સુવર્ણબાહુ દેશ સવારે ને સાંજે અગાસીમાં ઉભો રહી, સૂર્યની સામે જોઈ, અર્ધ આપતો અને જિનગિર્યને ઉદ્દેશી બે હાથ જોડી પ્રણામ કરતો.

ચેતાના નગરમાં પણ તેણે એક સૂર્યવિમાન તૈયાર કરાવી, અદર જિનપ્રતિમા પધરાવ્યાં.

પ્રભાતે ધીમે ધીમે મહારાજની પૂજાપદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા મંડ્યું. પ્રભાત સવારે ને સાંજે સૂર્યને અર્ધ આપવા લાગી. આ પ્રમાણે કેટલાક વર્ષો પીતી ગયાં. સૂર્ય એક વિમાન છે અને એ વિમાનને વિષે એક જિનપ્રતિમાજી છે એ વાત પ્રભાત બૂલી ગઈ, સૂર્યની પૂજા બાકી રહી ગઈ આજે પણ એ અવશેષ સૂર્યોપાસના તરિક્કે ઝાળખાય છે.

ધીમે ધીમે સુવર્ણબાહુએ વૃદ્ધવના લાણુકારા સાંભળ્યાં સંસાર પ્રપંચથી નિવૃત્ત થઈ એમણે દીક્ષા લીધી.

દીક્ષા પછી કઠોર તપશ્ચર્યા આદરી. એ તપના પ્રભાવે એમને કેટલીક અપૂર્વ શક્તિ સાંપડી. એ રાજાની આસપાસ

વનમાં ક્યાંઈ પણ દુઃખ, ક્લેશનું નામ માત્ર પંથુ ન રહ્યું. સ્વભાવથી જ હિંસક એવાં પશુ-પ્રાણી પણ પોતાનાં વેર જૂદી ગયાં, સિંહ અને સસલા સગાવહાલાની જેમ એક સાથે રહેવા લાગ્યાં. વૃક્ષ-લતા ઉપર પણ રાજર્ષિના પુણ્યનો પ્રભાવ પડ્યો. વનનાં વૃક્ષો ફલ-ફલથી લચી રહ્યાં. સરોવરોમાં નિર્મળ જળ અને પક્ષો ઉલરાઈ નીકળ્યાં.

આવા શાંત એકાંત સુખમય અરણ્યમાં રાજર્ષિ સુવર્ણ-બાહુ આત્મધ્યાન ધરી રહ્યા.

એક દિવસે રાજર્ષિ ધ્યાનમાં બેઠા હતા; એટલામાં એક સિંહ આવી ચઢ્યો રાજર્ષિને ધ્યાનમાં બેઠેલા જોઈ, તેણે છદ્મ મારી રાજર્ષિનો દેહ ચીરી નાખ્યો. પ્રાણાન્ત કષ્ટ વેઠવા છતાં સુનિરાળે લેસ માત્ર ચંચળતા ન દાખવી કાળ કરીને તેઓ દસમા પ્રાણુત સ્વર્ગને વિષે ઇન્દ્ર પદને પામ્યા.

ઇન્દ્રની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મળવા છતાં તેઓ ભોત્ર-વિલાસના રંગથી દૂર જ રહ્યા. રોજ રોજ જિનપૂજા કરતા. દેવતાઓને પણ તેઓ વીતરાગ ધર્મનું મહત્ત્વ ઉપદેશતા. એ રીતે એમણે વીસ સાગરોપમનું આમૃત ગાળ્યું.

રાજર્ષિ સુવર્ણબાહુનો જીવ હેનાર સિંહ, બીજો કાષ્ઠ નહીં પણ નરકમાંથી પાછો આવેલો દુસચારી કમહનો જ જીવ હતો.

(૬)

સૌધર્મ સ્વર્ગના ઇન્દ્રે કુળેરને કહ્યું. “દસમા સ્વર્ગના દેવ તરતમાં જ માનવલોકના અવતરશે; છ મહિના બાકી રહ્યા છે. એ પુરુષ ત્રેવીસમા તીર્થ કર થવાના છે તેઓ

ક્ષરતક્ષેત્રને વિષે આવેલી વારાણસી નગરીમાં જન્મશે. હૃદયમાં વંશના મહારાજ અશ્વમેધ અને એમનાં ધર્મપત્ની પતિવ્રતા નારી વામા દેવી એ મહાપુરુષના પિતા તથા માતા જનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે.”

એ પછી ધનકુએરે વારાણસીમાં રોજ રોજ ત્રણ કરોડ ભેટલા રત્નો વર્ષાવના માંડયા, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પો વેરવા માંડયાં, દિવ્ય મધમય નિર્મલ જળ છાંટવા માંડયું. આકાશમાં દેવ-કુન્દુભિ ગડગડી રલા, આકાશમાં રલા રલા દેવોએ રત્નતિગ્ધન આરભ્યાં વાગણસીમાં ઐશ્વર્યનાં પૂર વહી નીકળ્યાં. લોકોના આનંદની અવધિ ન રહી.

એક પુણ્યગત્રીએ વામાદેવીએ ચૌદ રત્ન નીરખ્યાં : રત્ન ભેદને ભગૃત થએલી મહાગણીએ સ્વર્ગ સંબંધી વૃત્તાત મહારાજને કહી સંભળાવ્યો. તીર્થ કર થા તો ચક્રવર્તી ગર્ભમાં આવે ત્યારે એમની માતા આવાં શુભ રત્ન ભુજે છે એ વાત તેઓ જાણતાં હતાં. વારાણસીના મહારાજએ તેમજ દેવ-લોકના દેવોએ પણ એ ઉત્સવ ખૂબ ખૂબ આનંદથી ઉજવ્યો.

નવ માસ પૂરા થતાં, પોષ માસની કૃષ્ણ દશમીને દિવસે વામાદેવીએ પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો. એ જ વખતે હૃદનાં આસન ડેખ્યા ! દિશાઓના મુખ દર્શાવેશને લીધે ઝગહળી રલાં. નારહીના જીવોને પણ એક ધડી મુખ ઉપભુ વાયુતી લહરીમા પ્રમોદની માદકતા વ્યાપી રહી. ત્રણે ભુવનોએ અપૂર્વ ઉલોત અનુભવ્યો. પુત્રનું નામ શ્રી પાર્શ્વનાથ રાખવામાં આવ્યું.

(૭)

પ્રભાવતી, કુશરચળના રાજવીની રાજકન્યા છે. એક વાર તે પોતાની સખીઓ પ્રાથે વનમાં ક્ષીડ અર્થે ગઈ હતી.

ત્યાં કિન્નરીઓનાં મુખથી શ્રીપાર્શ્વકુમારની ગુણગાથા ગવાતી તેણીએ સાંભળી તે દિવસથી જ પ્રભાવતીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે પાર્શ્વકુમાર વિના અન્ય કોઈ સાથે લગ્ન ન કરવું.

કલિંગનો રાજા એ પ્રભાવતીને પોતાની કરવા માગતો હતો તેણે પ્રભાવતીના પિતા પ્રસેનજિતના રાજ્યની આસપાસ ઘેરો ધાલ્યો. નગરના અવરજવરના માર્ગે રૂઢાઈ જવાથી કુશસ્થળના પ્રભજનો ભયંકર ત્રાસ ભોગવી રહ્યા. કલિંગ-સૈન્યની રહેજ પ્રમાદવસ્થા જોઈ, મંત્રીકુમાર કુશસ્થળથી છટકીને નાઠો. તેણે પાર્શ્વકુમારના પિતાને આ આફતના ખબર આપ્યા. અશ્વસેને યુદ્ધની તૈયારી કરી.

પાર્શ્વકુમારે પિતાને સમજાવી, યુદ્ધની આગેવાની પોને જાતે સ્વીકારી લીધી. કલિંગપતિ યવને પાર્શ્વકુમારના બળ-વીર્ય અને પરાક્રમની વાત પોતાના મંત્રી પાસેથી સાંભળી યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પોતાની કુઠાર પોતાને ગળે બાંધી એ પાર્શ્વકુમારના પગે પડ્યોઃ કહ્યું મારી ઉઠતાઈ ક્ષમા કરો."

પાર્શ્વકુમારે વગર યુદ્ધે વિજય વર્તાવ્યો. પિતાના આગ્રહથી એમણે પ્રભાવતીનું પાંચિગ્રહણ કર્યું.

એક દિવસે પાર્શ્વકુમાર પોતાના મહેલના ગોખમાં બેઠો બેઠો વિશ્વની લીલા નીરખી રહ્યા હતા. એ વખતે કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષોને હાથમાં વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય સાથે, ઉતાવળે પગલે, ઉત્સાહ સાથે નગરની બહાર દોડી જતાં જોયાં એમને પ્રશ્ન થયોઃ "આ લોકો આમ ક્યાં જતા હશે?"

"કોઈ એક તપસ્વી પંચાગ્નિની સાધના કરી રહ્યો છે. આ લોકો તેનો સત્કાર કરવા જાય છે." એક અનુચરે જવાબ આપ્યો.

પાર્શ્વકુમાર પણ કુતૂહલની આતર એ ટોળાની પાછળ પાછળ ઘોડા ઉપર બેસી ચાલી નીકળ્યા. ઘોડા જેઠાવવાનો, હાથીની પીઠ ઉપર બેસી જંગલોમાં ફરવાનો તેમજ જળક્રીડા કરવાનો એમને પહેલેથી જ અભ્યાસ હતો.

પાર્શ્વકુમારે પાસે જઈને જોયું તો એક મૃગચર્મધારી, જટાધારી તપસ્વી પચ્ચાગ્નિની મધ્યમાં બેઠો બેઠો આતાપના લઈ રહ્યો હતો. પાર્શ્વકુમાર ક્યાંય સુધી એ તાપસનો કાય-કલેશ જોઈ રહ્યો.

“આટલાટલાં નરનારી મને પ્રણામ કરે છે. ભક્તિથી નૈવેદ્ય ધરે છે, પણ આ અશ્વારૂઢ કુમારની આંખમાં કેવળ કુતૂહલ વિના બીજું કંઈ કેમ કળાવું નથી? તાપસ મનમાં વિચારવા લાગ્યો.

એક કોર અગ્નિ રહેજ ઓલાવા લાગ્યો, એટલે તાપસે પાસે પડેલું એક દળદાર કાષ્ઠખંડ અગ્નિમાં ઝીંકવા હાથ લાંબાવ્યો.

“સશુર!” પાર્શ્વકુમારે સત્તાવાહી સ્વર કાઢ્યો.

તાપસ આવી આઘા સંભળવાને ટેવાયેલો નહોતો, તે ક્યારનો આ કુમાર તરફ છુપો રોપ રાખી રહ્યો હતો. હવે તેનાથી ન રહેવાયું.

પાર્શ્વકુમારે તાપસનો સંદોભ પરખ્યો. એ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ પાર્શ્વકુમારે કહ્યું: “આ પ્રકારના અજ્ઞાન તપથી, કેવળ કાયકલેશથી તમે ક્યો અર્થ સાધવા માગો છો?” અણગમતા ઉપદેશમાં પણ તપસ્વીએ એક પ્રકારની મૃદુતા અને મધુરતા રણુરણુતી અનુભવી.

“રાજકુમાર ! બહુ બહુ તો તમે અશ્વો ખેલાવી જાણો, ધર્મને જાણવાનો દાવો તમે ન કરી શકો ધર્મ એ અમારા અધિકારનો વિષય છે. આ તપ કેવળ કાયકલેશ છે કે સ્વર્ગ ને સુક્તિ અપાવનારો છે તે જોટલું અને જાણીએ તેટલું તમે ન જાણો” તાપસના શબ્દોમાં તિરસ્કાર તરી આવતો હતો.

“જોટલું તો તમે પણ કબૂલ કરશો ને કે દયા વિના ધર્મ રહી શકતો નથી ? અને આમા તો દયાનું જ ખુલ્લું દેવાળું દેખાય છે.” પાર્શ્વકુમારે તાપસનું ભાન ટેકાણે લાવવા મૂળ વાત માંડી.

“તમે કેમ જાણ્યું કે આમાં દયાનો અંશ સરખો પણ નથી ?” તાપસના અંતરમાં પણ હવે અગ્નિનો સંતાપ પ્રકટી રહ્યો.

“તમારા અજ્ઞાન તપમાં આ નિર્દોષ સાપ વિના કારણે શેકાઈ જાય છે, એ તમે જાણો છો ?” એમ કહી પાર્શ્વકુમારે ધુણીમાં સળગતા કાષ્ઠખંડને પોતાના માણસ મારફત બહાર કઢાવ્યો. એ કાષ્ઠખંડ ચીરતાં એમાંથી એક મોટો ફણીધર સાપ, અગ્નિના તાપને લીધે આકુળવ્યાકુળ બનેલો અને મૃત્યુના છેલ્લા દમ ભરતો બહાર નીકળ્યો. પાર્શ્વકુમારે તેના કાનમાં નવકારમંત્રના કલ્યાણકારી શબ્દો રેડ્યા. એ સાપ તત્કાળ મગીને નવકારમંત્રના પ્રતાપે નાગાધિપ ધરણેન્દ્ર થયો.

લોકોના મોટા સમુદાયની મધ્યમાં ભોઠો પડેલો તાપસ, ક્રોધથી ધમધમતો, વેરને લીધે ચઢા તઢા બોલતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તાપસના અજ્ઞાન તપે એને નિર્દોષ સાપના અકાળ મૃત્યુએ પાર્શ્વકુમારના અંતરને વશોવી નાંખ્યું. તેઓ વિચાર

કરવા હાગ્યા : ‘કોણે જાણે આવા કેટલાયે અજ્ઞાન તપસ્વીઓ આમ ને આમ રોજ અસંખ્ય નિરપરાધ પ્રાણીઓનાં પ્રાણ હરી લેતા હશે ? આટલાટલો પ્રાણીવધ કરવા છતાં આ લોકો પોતાને પરમ ધાર્મિક તરીકે જાળખાવતાં પણ નથી શરમાતા, હિંસા અને ધર્મ એ બન્ને સાથે રહી જ શી રીતે શકે ? હિંસાથી પાપ અને પાપથી દુઃખભોગ એ સામાન્ય નિયમ પણ આ અજ્ઞાનીઓ નથી જાણતા. એમની પાસેથી અધિકની શી આશા રખાય ? અજ્ઞાન તપ એ ખાલી ફોતરા ખાંડવા જેવી જ નિષ્ફળ ક્રિયા નથી ? દાવાનળ સળગતો હોય ત્યારે બીજો કોઈ સારો માર્ગ ન સૂઝવાથી ઘણાં અજ્ઞાન પશુ-પ્રાણી બચવાની આશાએ પાછાં એના એ જ દાવાગ્નિમાં ફસાઈ પડે છે તેમ અજ્ઞાન તપસ્વીઓ પણ સંસાર તરવાની આશાએ કાયકોશને ધર્મ સમજી પાછા સંસાર-દાવાનળમાં જ ફસાય છે. ખરેખર સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને સમ્યક્ જ્ઞાન વિના છુવને બીજો કોઈ તરણીપાય નથી”

પણ એ તાપસ કોણે હતો ? એનું નામ કમઠ. અજ્ઞાન તપ તપતો, અતરમાં વેરની વાસના સેવતો એ કમઠ પંકજલા નરકનાં દુઃખ વેડી, વિવિધ તિર્યચોની ચોનિમા ભમતો થકો અહીં જુઓ હો. તે જ પાછો મેઘમાલી થયે।

(૮)

વસતની માદકતા હવાના અણુએ ‘અણુમાં ભરી હતી. વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ અને તોરણો એ બધાં વસન્તનાં જ જયગાન ઉચ્ચારતાં હતાં. વસન્તોત્સવના મૌન સંગીતથી દિશાઓ મુખરિત બની હતી, પાર્શ્વકુમાર પણ એ ઉત્સવ ઉજવવા ઉદ્યાનમાં વિહરતા હતા.

એવામા એમની નજર, પ્રાસાદની લીંત ઉપર આકેલા એક ચિત્ર ઉપર પડી એ ચિત્ર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું હતું, ચિત્રકારે પોતાનું પુરેપુરું કૌશલ્ય એ ચિત્રમાં કાલવ્યું હતું.

“ રાજિભતી જેવી એક અનન્ય અનુરાગ ધરાવનારી સ્ત્રીને, લગ્નને અવસરે ત્યાગ કરી જનાર પુરૂષ તે આજ ? યૌવનના આરભમાં નવયૌવનાનો ત્યાગ કરનાર આ પુરૂષ કેટલો ઈન્દ્રિયજિત હશે ? ” પાર્શ્વકુમાર ઉપરોક્ત ચિત્ર જોતાંજ વિરાગ-ભાવનાની પુનિત શ્રેણી ઉપર આરૂઢ થયા.

વિલાસ અને પ્રમોદની ચોતરફ રેઝાર્ધ રહેલી રાગિણીમા પાર્શ્વકુમારે વિષાદના સૂર સાંભળ્યા. ઉત્સવનો બધો આનંદ છડી ગયો. એમનું ગૃહસ્થાવાસનું આ ત્રીસમું વર્ષ આલતું હતું

સંસારના સ્વરૂપને છુપાવનારો આખો પડદો પાર્શ્વકુમારની આંખ આગળ સરી પડ્યો. જે જીવને ઈન્દ્રના અખૂટ વૈભવો પણ પરિતૃપ્ત કરી શક્યા નહીં તે જીવને આ સંસારના ક્ષણિક સુખોપભોગ શી રીતે સંતોષી શકે ? સારા સમુદ્રનું પાન કરવા છતાં જેની તરસ ન છીપાઈ તેને આ સંસારના ઝાકળબિંદુ જેવાં સુખ શી રીતે તૃપ્ત કરી શકવાનાં હતા ? ઈન્દ્રિયસુખ અને ઈન્દ્રિયલાલસાને લીધે નટની જેમ અનેક વિલક્ષણ અભિનયો ભજવતાં સસારી સ્ત્રીપુરૂષોની એક મહોટી ચિત્રશાળા પાર્શ્વકુમાર ક્યાંય સુધી જોઈ રહ્યા.

સંસારત્યાગ કરવાનો એમણે ઠઠ નિશ્ચય કર્યો માતપિતાની અનુમતિ લઈ તેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ચાલો નીકળ્યા. દેવોએ અને ઇન્દ્રોએ પણ તે દિવસે મહોત્સવ કર્યો. પાર્શ્વકુમારનો સંસારત્યાગ એ સંસારનો એક મહાન સૌભાગ્યનો

અવસર હતો એમની સાથે ધીમ ૩૦૦ જેટલા રામંઓએ દીક્ષા લીધી.

પાર્શ્વ-ભગવાન વિહાર કરતાં એક દિવસે, કૂવાની પાસે આવેલા વડાની નીચે કાયોત્સર્ગ કરીને રહ્યા. સૂર્યાસ્ત થઇ ચુક્યો હતો. નજીકના તાપસ આશ્રમમાં પણ શાંતિ વર્તતી હતી.

એ વખતે મેઘમાલીએ પોતાના પૂર્વ વૈરને યાદ કરી પ્રભુ ઉપર અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગ વરસાવ્યા.

મુશળધાર મેઘ વર્ષાવવાનો ઉપદ્રવ હેતુએ અને સૌથી વધુ આકરો હતો. એ માત્ર મેઘધારા જ નહોતી: પ્રલયકાળ પોતે જ ભણે કે મેઘનું રૂપ ધરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યો. હોય એવું તોફાન મચી રહ્યું પાણીનું એક એક ટીપું શીકારીની ગોઠણમાંથી છુટતા પત્થર જેવું લાગતું. સિંહ, વાઘ, વર અને હાથી જેવા પ્રાણી પણ અકળાઈ ઉઠ્યાં. જે સ્થળે પાણી રહી શકે નહી ત્યાં પણ વરસાદનાં પાણી બાધેલાં તળાવની જેમ સ્થિર થઇ રહ્યાં.

અડતાં અડતાં એ વરસાદનાં પાણી, કાયોત્સર્ગને વિષે અચળપણે ઉભેલા ભગવાનના નાક પર્યંત પહોંચ્યાં. છતાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અડગ અને અડોલ જ રહ્યા.

એ જ વખતે ધરણેંદ્રનું આસન કંપ્યું. તેણે તત્કાળ આવી પોતાની સાત ફણ વડે ભગવાનને છત્ર ધર્યું. પરાભય પામેલા મેઘમાળીએ પણ અંતે ભગવાનની ક્ષમા માગી.

દીક્ષા લીધા પછી ચોરાશી દિવસ વ્યતીત થતાં ચૈત્ર મહિનાની કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીએ, વિશાખા નક્ષત્રમાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું.

કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવે પાર્શ્વપ્રભુ ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થ જાણે છે. તેમની આસપાસ શાંતિ, પ્રસન્નતા અને સુખ લહેરાય છે. જુદો અને લતાઓ પણ ફળ તથા પુષ્પના ભારથી લયે છે. તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં દેવો સમવસરણની રચના કરે છે. આ સમવસરણ સભામાં સર્વ પ્રકારના પ્રાણીઓને માટે સ્થાન હોય છે.

દેશ-દેશાંતરમાં ભગવાને સદ્ધર્મનો ખૂબ ખૂબ પ્રચાર કર્યો. કાશી, કોસલ, પંચાલ, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, અવન્તી, માલવ, અંગ, બગ વગેરે આર્યખંડના સમસ્ત દેશોમાં સત્ય ધર્મનાં કિરણ પ્રસરી. સંસારના દુઃખથી દુઃખાયેલા, સંતાપથી બળીઝળી રહેલા અસખ્ય જીવો, ભગવાનની વાણી સાંભળી જિનશાસનને વિષે રુચીવાળા થયા.

ભગવાનના પરિવારમાં સોળ હજાર સાધુ, અઠચાવીસ હજાર સાધ્વી, એક લાખ ચોસઠ હજાર આત્મક અને ત્રણ લાખ સત્તાવીસ હજાર આવિકાઓ થઈ. ત્રણસો સત્તાવન ચૌદપૂર્વીઓ, ચૌદસો અવધિગાની, સાડા સાતસો કેવળી અને એક હજાર વૈદ્યલક્ષ્મિધારી થયા.

કમઠ જોવો ભગવાનનો વૈરી પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની શાંતિ અને ધૈર્ય જોઈ એમના ચરણે નમ્યો. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી તેણે પણ હૃદયમાં રહેલું ઝેર વમી નાંખ્યું. આખરે એ સમ્યગ્દષ્ટિ પામ્યો અને મોક્ષ માર્ગનો અધિકારી થયો. પાર્શ્વપ્રભુની કૃષ્ણા સર્વ જીવો ઉપર, મિત્ર કે વૈરીના ભેદ વિના સમાનભાવે જ વરસતી હતી.

કેટલાક તાપસો અચાનતપ તપી રહ્યા હતા, માત્ર કાય-
કલેશ જ વેદી રહ્યા હતા તેમણે પાર્શ્વપ્રભુના સત્ય માર્ગનો
સ્વીકાર કર્યો.

નિર્વાણ પહેલાં એકાદ મહિના અગાઉ ભગવાન સમેત-
શિખર પધાર્યા જૈન સમાજમાં આ તીર્થ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.
અહીં ધણા ધણા સાધકો, મુનિવરોનાં પવિત્ર પગલાં થયા છે.
ઈ તિહાસ પણ મૌન ધરીને ઉભો રહે એવા ધણા જુના સમ-
યને વિષે આ રથાને ધણા વૈરાગ્યવાન પુરુષોએ આત્મકલ્યાણની
સાધના કરી છે.

અહીંજ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ આવણ માસની શુકલ અષ્ટ-
મીએ, તેત્રીસ મુનિવર સાથે મુક્તિને વર્ષા. દેવેના વૃદ્ધે એમના
દેહના અતિ ભક્તિપૂર્વક અનિમ અગ્નિમંત્રકાર કર્યો.

પાર્શ્વનાથ ભગવાન આજે તો શાન્તિમય સિદ્ધશિલામાં
વિરાજી રહ્યા છે, અને તેઓ કોઈ કાળે હવે મર્ત્યલોકમાં પાછા
આવવાના નથી. તો પણ તેમનો સત્યમાર્ગ આજે સૌને માટે
પ્રુલ્લો છે. એમના નામથી સ્મરણીય બનેલો પાર્શ્વનાથ-પહાડ
આજે પણ મોહબ્રાત મનુષ્યોની આખમા અપૂર્વ આંજણ
આજે છે.

પાર્શ્વનાથના જીવન ચરિત્રની બહુ આકર્ષી રેખાઓ જ
અહીં આક્રી છે. યુદ્ધની ભેરી કે રણશૌર્યના નાદ સાંભ-
ળવાની જેમણે આશા રાખી હશે તેઓ આ ચરિત્ર વાંચી
કદાચ નિરાશ બનશે રક્તપાતની ભયકર ઘટનાઓ કે પ્રેમની
ધેલછાના રંગબેરંગી ચિત્રો જોવા મળશે એમ માની જેમણે
આ ચરિત્ર વાચવાનું શરૂ કર્યું હશે તેમને પણ કદાચ આ બધું
રચીકર નહીં. નીવડે, એટલું છતાં ભારતવર્ષના જે અનેક આર્ષ

મહાપુરુષોએ કઠિન સાધના કરી છે અને એ સાધનાના પ્રતાપે, કદિ ન ઓલવાય એવી પ્રકાશની મશાલો પ્રકટાવી છે. તે મહાપુરુષો પૈકીના, આ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પણ એક વંદનીય પુરુષ છે એ વિશે શક નથી.

કોઇ પ્રશ્ન કરશે : “ પણ આ પાર્શ્વનાથ શું ઐતિહાસિક પુરુષ છે ? ”

પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક પુરુષ છે, એટલે જ તો જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા કહેનારાઓ યુગ બની બેઠા છે એવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર કંઈ જૈનધર્મના અવતરક નથી. એમની પહેલાં જૈન ધર્મ પ્રવર્તતો હતો એ વાત પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતે પૂરવાર કરી દીધી છે. મહાવીરની પહેલાં પણ પાર્શ્વનાથે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો પાર્શ્વનાથ ભગવાન મહાવીર જેટલા જ ઐતિહાસિક પુરુષ છે.

પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચરિત્રમાં કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ હોય એ સંભવિત છે. પણ એટલા જ ઉપરથી એમની ઐતિહાસિકતા ઉઠાવી દઈ શકાય નહીં. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણાદિના રાજવંશોની વાત જવા દો, વિક્રમાદિત્ય, ભોજ રાજા અને બીજા રાજપૂત રાજાઓના ચરિત્રમાં પણ કેટકેટલી વિચિત્ર વાતો પેસી ગઈ છે ? છતાં એમની ઐતિહાસિકતાના સંબંધમાં કોઈ સવાલ નથી ઠગવું.

અલૌકિક ઘટના હોય ત્યાં ઐતિહાસિકતા રહી જ ન શકે એવો સિદ્ધાંત કોઈ કરીને બેસી જાય તો પછી અશોક અને ગૌતમ બુદ્ધ પણ કાલ્પનિક પુરુષ જ ગણાઈ જાય. ઇસાઈઓના ઈસ્ટ્રીસ્ટ અને ઇસ્લામધર્મના પ્રવર્તક મહમ્મદ

પયગંબરના ચરિત્રમાં પણ અલૌકિક ઘટનાઓ ક્યાં નથી આવતી ? શીખ સંપ્રદાયના ગુરુ નાનક, કબીર અને ગુરુ ગોવિંદના જીવનમાં અલૌકિક ઘટનાઓ આવી ગઈ છે. હજી તો ગઈ કાલે જ થઈ ગયેલા એવા રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને કૃષ્ણવંદ્ય સેનનાં ચરિત્ર પણ એથી અસ્પૃશ્ય નથી રહ્યા. કહેવાની મતલબ એ છે કે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરિત્રમાં અલૌકિક ઘટનાઓ છે એટલા જ માટે, પાર્શ્વનાથ નામના કોઈ પુરુષ થયા જ નથી એમ ન કહેશો, ન માનશો.

જૈન શાસ્ત્રસાહિત્યમાં ગણધર ગૌતમ અને કેશી વચ્ચેનો એક સંવાદ મળે છે, આ સંવાદમાં રહેલ પણ ઐતિહાસિક મૂળ હોય તો મહાવીર સ્વામી પહેલાં જૈન સંપ્રદાય હતા અને ભગવાન પાર્શ્વનાથ એના પરિચાલક હતા એ સંબંધમાં કંઈ શંકા રહેવી ન જોઈએ. આચાર્ય કેશી, પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્ય હતા, પાર્શ્વ અનુયાયીઓના એક આગેવાન પણ હતા, ગૌતમ સ્વામી સાથેના એમના સંવાદમાં મહાવીરે જ પહેલવહેલો સત્યધર્મનો પ્રચાર કર્યો કે કેમ ? અથવા તો મહાવીરે પ્રરૂપેલા માર્ગે જીવોનો મુક્તિ થી શકે કે કેમ વગેરે પ્રશ્નો છણાયા હોય એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. કેશી મુનિએ જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તે બધાના ગૌતમ સ્વામીએ સંતોષકારક ખુલાસા કર્યા હતા.

આચાર્ય કેશીએ પૂછ્યું: “પાર્શ્વનાથે તો ચાર મહાવ્રત ક્યાં છે, વર્ધમાન કેમ પાંચ કહે છે ?”

ગૌતમ સ્વામી જવાબ આપે છે. “પાર્શ્વનાથને પોતાના સમયની સ્થિતિ અનુસારે ચાર મહાવ્રત જ યોગ્ય લાગ્યા હશે. મહાવીરને પોતાના સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે, એ જ

ચાર વ્રતોને પાત્ર વ્રતોમાં વહેંચી નાખવાનું ચોગ્ય લાગ્યું. વસ્તુતઃ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ બન્ને તીર્થંકરોની પ્રરૂપણામાં કંઈ જ ભેદ નથી.”

અગ્નેશ્વર અને સત્વેશ્વર વિષયની ચર્ચા કરતાં ગૌતમ સ્વામી બીજો પણ એક ખુલાસો કરે છે :

વસ્ત્રના ત્યાગ કે સ્વીકાર સંબંધમાં પણ કંઈ મતભેદ નથી. લોકોના વિશ્વાસને માટે જ નાના પ્રકારનાં ઉપકરણોની કલ્પના કરેલી છે. સચમના નિર્વાહને માટે તથા પોતાના જ્ઞાનને માટે પણ લોકમાં વેષનું પ્રયોજન છે. બાહ્ય નિશ્ચય નય પ્રમાણે તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જ મોક્ષનાં સત્ય સાધનો છે. એ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને વર્ધમાન સ્વામીની એક સરખી પ્રતિજ્ઞા છે. વેષ માત્ર વહેવાર નયની અપેક્ષાએ છે.

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સંપ્રદાયના નાયક શ્રી કેશીકુમારને એથી ખાતરી થાય છે કે પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને વર્ધમાન સ્વામીના ઉપદેશમાં કોઈ પ્રકારનો મૌલિક મતભેદ નથી. એ પછી બન્ને સંપ્રદાયો પરસ્પરમાં સમાર્પિત થયા

એ ઉપરથી આટલો નિશ્ચય થઈ શકે :

(૧) ભગવાન મહાવીર પહેલાં પણ જૈન સંપ્રદાય હતો.

(૨) એ સંપ્રદાય પાર્શ્વનાથને તીર્થંકર સ્વરૂપ માનતો અને એમના ઉપદેશમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતો

(૩) મહાવીર સ્વામીએ, પાર્શ્વનાથના શાસનને સંસ્કારી, સશોધી એનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો, નવું કંઈ કહેવાપણું એમને ન હતું કેશી-ગૌતમ સંવાદ, પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરે છે.

જૈન માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે ભ. પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું. ભગવાન પાર્શ્વનાથનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હતું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૯ માં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ થયું. ૫૨૭ માં ૨૫૦ ઉમેરવાથી ૭૭૭ થાય ૫૨૭ માં ૩૫૦ ઉમેરવાથી ૮૭૭ થાય. એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૭૭ માં પાર્શ્વનાથ ભગવાનના જન્મ વડે ભારતભૂમિ ધન્ય બની.

ભ. પાર્શ્વનાથ ગૃહસ્થાવાસમાં ત્રીસ વર્ષ રહ્યા, અને વ્રતાવસ્થામાં સીતેર વર્ષ રહ્યા. એકંદરે સેા વરસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. કમળે ધરણેને વ સ્વોચિત્તં કર્મ કુર્વતિ ।

પ્રમુક્ત્યમનોષ્ઠિઃ પાર્શ્વનાથઃ ક્રિયેડસ્તુ વ ॥

કમળે પ્રજ્ઞની ઉપર ઉપસર્ગ કર્યા, ધરણેદ્રે પ્રજ્ઞની ભક્તિ કરી. છતાં પાર્શ્વનાથે તેા એ ઉભય ઉપર સમાન દ્રષ્ટિ જ રાખી. આવી સમાન દ્રષ્ટિવાળા પ્રજ્ઞ તમારી સંપત્તિને માટે થાઓ ?

મહા મેઘવાહન મહારાજ ખારવેલ

પ્રાચીન સમયમાં, ભારતવર્ષને વિશે જે પ્રખ્યાત આર્ય-રાજ્યો થઈ ગયાં તેમાં કલિંગનું નામ ધણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. કલિંગનું ઐશ્વર્ય અને કલિંગની ધર્મોનિષ્ઠા ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં અકાર્ષી છે. એ સમ્યક્તા કેટલી પુરાણી છે તે હજી નક્કી થઈ શક્યું નથી. અતિ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કલિંગનો નામોલ્લેખ છે. એલેક્ઝાન્ડરની સવારીના વર્ણન સાથે કલિંગ જોડાયેલું છે મેગસ્ટથિનિઝે પણ પોતાના પ્રવાસ પુસ્તકમાં કલિંગને સ્થાન આપ્યું છે. મહારાજ અશોકના એક શિલાલેખમાં કલિંગના સત્યાનાશની એક અતિ રોમાંચકારી ઘટના વર્ણવેલી છે. આ શિલાલેખ સાળાબગિરિ પર્વતમાં મળી આવ્યો છે. એનો મૂળ પાઠ તથા અર્થ આ પ્રમાણે છે.

“અ(સૂત્ર) જ અમિસિત (સ દે)વાન પ્રિઅસ વિઅ-
પ્રશ્ની (સ) રાજ્જો ક (લિંગ વિજિત) (દિષ્ઠ) મત્રે (પ્રણ-
શત સહસ્રે) ચેતતો અપવૂદે સતસહસ્ર (મ) ત્રે તત્ર હતે બહુ

(तवतर्के) मूढे (१) ततो (प) ङ अधून लघेसु (कर्लिगेसु)
 तिन्ने ध्रम (पल्लम्) ध्रम (क) मत ध्रमनुश्रुति च देवानं प्रि
 (अ) म । सो अस्ति अनुसोचन (म्) देवानं प्रिअस विजिनिनु
 (क) लिग (नि) (१) अविजितं हि (विजि) नमन्नि (ये)
 तत्र वधो च (म) रणम् व अपव (हो) व जनस (१) त
 व व वेदनिय म्पं गुरुमतम् च देवानं प्रिअस (१) इमं पि चू
 ततो गुरुमत (त) रं (देव) निं प्रिअस (१) तत्र हि वसंति
 ब्रह्मण व ध्रमण व अच्चेव वुसज्ज ग्र (ह) य व येसु विहित एस
 अग्र भू (टि) सुखस मतपिनुमु सुखस गुरुणं सुखस (मित)
 संस्तुत अहयज्वतिकेसु (द) सम (ट) कनम् सम्मपटिपति
 दिढ (मति) (१) तेपं तत्र भोति अपत्रयो य वधो व अभिरतन
 वं निक्रमणं (१) येय व पि सविहितनं (ने) हो अविग्रहिणो
 ए (ने) व मित संस्तुत सहयसतिक वसन व्रपुणति (१)
 तत्र तपि तेप वो अपत्रयो भोनि (१) पटिमगम् च एतम् सत्रम्
 मनुसनम् गुरुमतम् च देवानम् प्रिअस (नस्ति च एक्तरसूपि
 पि प्रससपि न नम प्रसदो (१) सो यमवो (जनो) तद कलिगे
 हतो च मूढो च अपवु (चो) च त (तो) शतमगे सहस्रमगं
 व अज्ज गुरुमतम् वो देवानं प्रिअस (१) या पि च अपकयेय ति
 छमितविमते वो देवानं प्रिअस यं शको छमनये (१) य पि च
 अटवि देवान प्रिअस (वि) जिते भोति त पि अनुर्नेति अनुनि-
 जपेति (१) अनुतपे पि च उभवे देवानं प्रिअस (१) वुचति तेप
 कि ति अद्यपेमु न च हंचेयसु (१) इदति देवान प्रियो सत्र
 भूतान अदति संथमम् समवरिय रमसिये (१) एसे च सु (ख)
 मूढे विजये देवानं प्रिअस यो ध्रमविजयो सो ये पुन लघो
 देवान प्रिअस इह च स (त्रे) सु च अंतेषु अवसुपि योजनश

(તે) યુ યત્ર અતિયોકો નમ યોનરજિ પરચ તેન અંતિયોકેન
 ચતુરે રજનિ તુરમયે નમ અંતિકિર્નિ નમ મક અલિકસુદરો નમ
 નેચ ચોઢ પંઢ અબ તંવપનિચ એવમેવ હિદરજ (૧) વિશવન્નિ ધોન
 કંબોયેસુ નમકે ન(મિ)તિણ મોજ પિતિનિકેસુ અંબ્ર પૂલિ (દે)
 યુ સવત્ર દેવાનં પ્રિઅસ ધ્રમજુશસ્તિ અનુવટંતિ (૧) યત્રપિ દેવાનં
 પ્રિયસ દૂત ન વ્રતતિ તે પિ શ્ચુ (તુ) દેવાન પ્રિઅસ ધ્રમવુઢં વિષેને
 ધ્રમજુશસ્તિ ધ્રમં (અનુ) વિધિયતિ અનુવિધિયિશ્વતિ ચ (૧)
 યો (ચ) લથે એતકેન મોતિ સવત્ર વિજયો સ (વત્ર પૂન)
 વિજયો પ્રિતિરસો સો (૧) લથ (મોતિ) પ્રિતિ ધ્રમવિજયસ્પિ (૧)
 લઢુક તુ યો સ પ્રિતિ (૧) પરત્રિક મેવ મહફલ મેવતિ દેવાન
 પ્રિયો । એતયે ચ અઠહે અયો ધ્રમદિપિ (દિ) પિસ્ત કિ તિ ।
 યુત્ર પ્રપોત્ર મે અસુ નવ વિજયં મ વિજેતવિ (ય)મ્ મંચિષુ ક
 યો મિજયે (છમ્) તિચ લઢુદમ્ (ઢ) તેં ચ રોચેદુ ત એ (વ)
 વિજમંચ (૧) યો ધ્રમવિજયે સો હિદલોકિકો પરલોકિક સમ્ વ
 નિયતિ મોદુ વ (સ) મરતિ (૧) સ હિ હિદલોકિક
 પરલોકિક (૧)”

એ લેખનો મર્મ આ પ્રમાણે

અભિષેકના આઠમા વર્ષે દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીએ
 કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યો. આ યુદ્ધમાં એક લાખ (સત
 સહસ્ર) માણસો મરાયાં, અને એથી પણ અધિકા બદીવાન
 ખન્યા. કલિંગ વિજય પછી દેવપ્રિયનું મન ધર્મ તરફ ખેંચાયું.
 દેવપ્રિયના દીકરામાં અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થવાથી, અને કલિંગ
 વિજયને અગે અત્યંત અનુતાપ ઉપજવાથી એમનો ધર્મગ્રેમ
 અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો છે. નહીં છતાંપેલા દેશે ઉપર અધિકાર

મેળવવા જતા જે વધ કરવો પડે છે, માણસોને મારવા પડે છે અને એમને બંદીવાન બનાવવા પડે છે તેથી મારા અતરમા મને બહુ લાગી આવ્યું છે. વિશેષ એટલે વિષય તો એ છે કે બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, યતિઓ અને ધાર્મિક ગૃહસ્થો બધે વસે છે, એમાંના કેટલાકે ગુરૂજનો, પિતા-માતા વગેરેની સેવા ઉઠાવતા હશે, બધુ-આંધવ અને જ્ઞાતિવર્ગની સેવામાં એ બધા તત્પર રહેતા હશે અને પોતાના નોકરો-દાસ-દાસીઓ તરફ પ્રેમ ધરાવતા હશે. કલિંગના યુદ્ધમાં કોણ જાણે કેટલાય એવાં માણસો મરી ગયા હશે, કોણ જાણે કેટલાંય પોતાના પ્રિયજનોથી વિખૂટા પડી ગયા હશે. જેઓ જીવના રહેવા પામ્યા છે તેમના બધુ, જ્ઞાતિભાઈઓએ, કુટુંબીઓએ કોણ જાણે કેટલાય અત્યાચાર વેડ્યા હશે? આથી એમને સૌને બહુ દુઃખ થયા વગર ન રહે દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીને પોતાને આ બધા અત્યાચારોને લીધે બહુ બહુ લાગી આવે છે, હૃદી મર્મવ્યથા અનુભવે છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર એવો એકંદ્ર દેશ નથી જ્યાં બ્રાહ્મણો, શ્રમણો અને બીજા ધર્મપરાયણ માણસો ન વસતાં હોય, એવો પણ એકંદ્ર દેશ નહીં હોય જ્યાં માણસો કોઈ એકાદ ધર્મને નહીં અનુસરતાં હોય. આ કલિંગના યુદ્ધમાં જે આટલા બધા માણસો મરાયાં છે, ધવાયાં છે, બધાયા છે અને રીઆયા છે તેમને માટે દેવપ્રિય રાજાને આજે હજારો અધિક દર્દ થાય છે, એનું ચિત્ત શોકમાં ડૂબી જાય છે. આજે હવે દેવપ્રિય સકળ પ્રાણીની રક્ષા અને મંગળને માટે ભાવના ભાવે છે. સકલ પ્રાણીને વિષે દયા, શાંતિ અને નિર્ભયતા રહેવાં જોઈએ એમ ને ઈચ્છે છે. દેવપ્રિય રાજા એને ધર્મના જય માને છે. દેવપ્રિય હવે પોતાના

રાજ્યમાં અને સેંકડો ચોજન દૂર આવેલા સીમા ઉપરના પ્રદેશોમાં એ પ્રકારનો ધર્મવિજય પ્રવર્તીવવામાં આનંદ મને છે. ચવનરાજ એન્ટિયોકાસના રાજ્યમાં અને એન્ટિયોકાસના રાજ્યની સરહદ પછીનાં ટોલેમી, એન્ટિગોનસ, મેગાસ અને એલેક્ઝાંડર એ ચાર નૃપતિના રાજ્યમાં, દક્ષિણે ચોલરાજ્ય અને પાંચ રાજ્ય, તેમજ તામ્રપર્ણી પર્યંત બધાં સ્થાનોમાં, વિશવ્રજ, ચવન, કાઓજ, નાલાક, નભપંથી, ભોજ, પિટિનિક, આંધ્ર, પુલિંદ આદિ સર્વ જાતિના રાજ્યોમાં હવે દેવપ્રિયનું ધર્માનુશાસન પળાય છે જે જે દેશોમાં દેવપ્રિયના ફૂત ગયા છે તે તે દેશોની પ્રજાએ દેવપ્રિયનો ધર્મ સંભાળ્યો છે, અને પાળ્યો પણ છે. એ રીતે બધે ધર્મનો વિજય થયો છે. દેવપ્રિયને એથી ઘણો આનંદ થયો છે. પણ એ આનંદ એની પાસે વુઝ છે. તે પારલૌકિક કલ્યાણને વધુ શ્રેયસ્કર સમજે છે. એટલા સારૂ આ અનુશાસનલિપિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. મારા પુત્રો અને પ્રપૌત્રો હવે નવાં રાજ્ય જીતવાની ઉત્સુકતા માંડી વાળે. ધર્મવિજય સિવાયના બીજા કોઈ વિજયની એમને વૃત્તિ ન થાય. અસ્પૃશ્યની સહાયથી સાચો વિજય મેળવી શકાતો નથી. ધર્મવિજય જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ મંગળકારી છે. એમને ધર્મવિજયમાં જ શ્રદ્ધા રહે એ જ “ઉભય લોકને વિષે હિતકર છે.”

ઈતિહાસદષ્ટિએ આ શિલાલેખ ઘણો મૂલ્યવાન છે. એમાં ભારતવર્ષ અને આસપાસના દેશોનું એ સમયનું વિવરણ મળે છે. ગ્રીક રાજાઓનાં જે નામ એમાં છે તે બધા સુપ્રસિદ્ધ-ઐતિહાસિક છે. અશોકના સમયનો નિર્ણય કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ શકે છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો કેટલો વિસ્તાર

હતો, કેટલા ખંડીયા રાજાઓ હતા અને કેટલાં મિત્રરાજ્યો હતા તેનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે.

આ શિલાલેખ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે મહારાજ અશોકે કલિંગ જિત્યુ તે પહેલાં કલિંગ એક સ્વતંત્ર, મુસમુદ્ધ અને વસ્તીથી ખૂબ આબાદ દેશ હતો. બ્રાહ્મણો, શ્રમણો (સાધુઓ) અને બીજા ધર્મપરાયણ મહાત્માઓ ત્યાં વસતા. આ નવો મૌર્યસમ્રાટ પોતાના શૌર્યના અભિમાનમાં આંધળો બન્યો. એ કલિંગ જિતવા નીકળ્યો. પણ કલિંગે દીનતા ન દાખવી. એ પણ યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયું. ઇતિહાસ તો એ યુદ્ધની વાત બૂલી ગયો છે એની સંપૂર્ણ વિગત નથી મળતી. છતાં કલિંગનું યુદ્ધ એક અતિ ત્રાસમય અને રોમાંચકારી ઘટના રૂપે પરિણમ્યું હતું તે અશોકના પોતાના લેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે સ્વદેશની સ્વતંત્રતા સાચવવા, ધર્મ, ધન અને માનની રક્ષા કરવા, લાખો કલિંગવાસીઓએ સામે પગલે આપીને પોતાના દેહનાં બલિદાન ધરી દીધા. લાખો કલિંગવાસીઓ મૌર્ય સમ્રાટના હાથમાં બદીવાન તરીકે પકડાયા કેટલાય લોકોને પોતાના વહાલા વતનનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. અનેકોને અસહ્ય ચંત્રણાઓની ચક્કીમાં પીસાવું પડ્યું. અશોક આ યુદ્ધમાં જિત્યો. કલિંગ, મગધસમ્રાટના ચરણમાં આજોટ્યું.

પણ મનુષ્યત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કલિંગે જ અશોક ઉપર પોતાનો વિજય વર્ત્યો. કલિંગ-યુદ્ધની લયંકર માનવ-હિંસાએ, કલિંગયુદ્ધમાં વર્તેલા પાશવી જૂઠ્ઠાએ, અશોકનું કાળજીનું ચીરી નાંખ્યું. એ પછી અશોક એક પણ યુદ્ધ નથી લડ્યો. કલિંગયુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બન્યું. એ પછી.

તેણે ધર્મનો આગ્રય શોધ્યો. જોત જોતામાં એ પોતાની ધર્મનિષ્ઠા માટે પ્રજ્ઞાત બની ગયો. પર્વતો ઉપરના એના શિલાલેખો તથા અનુશાસનો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રબળ પરાક્રમી, ચક્રવર્તી જેવા અશોકે, ધર્મની ખાતર જે ત્યાગલાવના ફળવી છે તે આર્યાવર્તના પ્રાચીન રાજવીની એક વિશિષ્ટતા બતાવે છે. રઘુપતિ, યુધિષ્ઠિર અને જનકાદિ રાજર્ષિ જેવા પૌરાણિક રાજાઓની વાત જવા દો. ઐતિહાસિક કાળમાં પણ પરાક્રમી અને ધર્મપરાયણ રાજાઓનો દૂરો નથી પડ્યો વિક્રમાદિત્ય રાજરાજેશ્વર હતા અને ધાર્મિકામાં પણ અગ્રગણ્ય હતા એ હકીકત કોણ નથી જાણતું ? સમ્રાટ ચક્રવર્તે પોતાના છેલ્લા જીવનમાં જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી એવું વર્ણન પણ મળે છે. મહારાજ કનિષ્ક અને શિલાદિત્ય જેવા બૌદ્ધ રાજાઓ પરાક્રમી હતા તેમ ધર્મપરાયણ પણ હતા એ બીના ઇતિહાસ વેત્તાઓએ સમસ્તરે ઉચ્ચારી છે. અશોકના સબંધમાં પણ એમજ બન્યું હતું એક તરફ કલિંગનો વિજય, એટલે કે અસાધારણ શૌર્ય-વીર્ય અને બીજી તરફ જવક્ષત ધર્મનિષ્ઠા-ધર્મના સતત પ્રચાર માટે અવિરામ ઉદ્યોગ.

કલિંગદેશના પગમાં મગધની પરાધીનતા રૂપી બેડીઓ ક્યાં સુધી રહી એ ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમજ એ બેડીઓ ક્યારે ટૂટી-કોણે તોડી તે પણ અચોક્કસ છે. અશોકના મૃત્યુ પછી તરત જ કલિંગ સામ્રાજ્યમાંથી ખસી ગયું એ વાત પણ એટલી જ નિસદ્ધ છે. મગધમાં મૌર્યશાસન છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યું હતું.—મરણ પથારીએ પડ્યું હતું તે

વખને કલિંગના એક પ્રતાપી રાજપુત્રપતે જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. એ પુત્રપત્નું નામ ખારવેલ.

પરાક્રમમાં ખારવેલ, અશોક કરતાં કોઈ પ્રકારે ઉતરતો નહોતો. ધર્મનિદામાં પણ એ અશોકનો હરીફ હતો. મહારાજા ખારવેલ ખીછ રીતે મહામેધવાહન નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે જૈનધર્માવલંબી હતો.

ઓરીસામાં ઉદયગિરિની હાથીશુક્રામાંથી મહારાજા ખારવેલનો એક શિલાલેખ મળ્યો છે. એ શિલાલેખના પાઠ બરાબર વાંચી શકતા નથી, એના અર્થ એસાડવામાં પણ ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે પડિતામાં એ સંબંધે ઘણો મતભેદ છે. અહીં હું થોડા પાઠ ઉતારું છું. સંભવ છે કે એમાં પણ કેટલીક ભૂલો હશે એક-એક પંક્તિ ઉતારી એનો અર્થ આપું છું.

(૧)

નમો અરહનાન [I] નમો સવસિધાનં [II] ઈરેન મહારાજેન
માહામેધવાહનેન ચેતિરાજવસવધનેન પમયસુમલસ્થનેન ચતુરન્તલુહિતયુતો-
પહિતેન કલિંગાધિપતિના સિરિ સ્થારવેલેન ।

“અહીં તને નમસ્કાર, સકુળ સિદ્ધોને નમસ્કાર (આ) મહારાજા ઐર કર્તૃક (ખોદાઈ). તે મેધરૂપ મહારથે આરૂઢ છે. તે મન અને ઈચ્છાએ કરીને ઉત્તમવલતમ ધનનો અધિકારી છે. તેનું શરીર અતિ મુંદર છે. તેનું સૈન્ય અતિ-શય નિર્ભય છે. કલિંગ દ્વીપના તેગશી કુંગર ઉપર તેણે શુક્રાઓ ખોદાવી છે.”

ત્રિ-સેપ કહે છે કે જે રાજાએ આ લેખ કોતરાવ્યો છે તેમાં એનું ખરૂં નામ નથી. એણે પોતાને “ઐર” અને

“મહામેધવાહન” નામે ઝાળખાળ્યો છે ‘ઝૈર’ શબ્દનો અર્થ ધરા અર્થાત્ પૌરાણિક ઈલાનો સતાન એવો થાય, અને મહામેધવાહન શબ્દ પણ કાલ્પનિક અર્થ સૂચવે છે. પ્રિન્સે-પની પછીના પંડિતોએ પ્રિન્સેપના અર્થમાં કેટલીક ભૂલ શોધી છે. એમના મત પ્રમાણે ઉપરોક્ત પંક્તિનો આવો અર્થ થાય:

“અહંતને નમસ્કાર, સકલ સાધુઓને નમસ્કાર આપે મહારાજ ખારવેલ શ્રી (કર્તૃક જોદિત); એમનું ખીન્નું નામ મહામેધવાહન એ કલિંગાધિપતિ છે. એ એતવ શધર છે. તે ક્ષેમરાજ અર્થાત્ શાન્તિપ્રિય નરપતિ છે. તે વૃદ્ધોનો અને બિશ્વુઓનો રાજા છે.”

(૨)

“પન્દરસવસાનિ સિરિકઝારસરીરવતા કિઢિતા કુમારકિઢિકા (1)
તતો લેખરૂપગણનાવવહારવિધિવિસારદેન સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ
ચોવરજં પસાસિતં [1] સપુણચતુવિસતિવસો તદાનિ વધમાન સેસચો
વેનામિવિજયો તતિયે

“એનું શરીર ધણું સુદર હતું. પંદર વર્ષનું વય થતાં સુધી તેણે ખાળકીડા કરી. તે પછી નવ વર્ષ સુધી ભણ્યો ગણ્યો. ગણિત, વહાણવિદ્યા, વાણિજ્ય અને બ્યવહાર (ન્યાય) વગેરે ભણી સર્વ વિદ્યાઓમાં વિશારદ થયો. એ વખતે વૃદ્ધ રાજાની ઉંમર ૮૫ વર્ષની હતી. ” એ અર્થ પ્રિન્સેપનો છે. હાલમાં પંડિતો એનો એવો અર્થ કરે છે કે ૧૫ મા વર્ષે તેણે યુવરાજાનું પદ મેળવ્યું અને નવ વર્ષ સુધી એ યુવરાજ તરીકે રહ્યો.

“કલિંગરાજવસપુરિસયુગે માહારજામિત્તેચન પાપુનાતિ [૧]
 ધમિસિતમતો ચ પથમે વસે વાતવિહતગોપુરપાકારનિવેસનં પટિસરા-
 રયતિ । કલિંગનગરિ [૨] સ્વવીરદ્વિસિતાલતટાગપાઢિયો ચ વવાપર્યાતિ
 સહુચાનપટિસંઠપનં ચ ।”

“એ રીતે ૨૪ વરસની ઉમ્મરે જ્યારે જ્ઞાન તથા
 ધર્મથી જાણકાર બનીને યૌવનમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તેણે
 કલિંગ-રાજવંશીઓની સાથે પુરીના યુદ્ધમાં ત્રીજી વાર વિજય
 મેળવ્યો. એ વિજયથી એની મહારાજ-પદવી પવિત્ર થઈ.
 રાજ્યાભિષેક પછી એણે વિપ્રધર્મ -અર્થાત્ વેદશાસિત બ્રાહ્મણ
 ધર્મમાં આસક્ત બની, વાવાઝોડાને લીધે જે નગર, કીલ્લા
 તથા ધરો જીત્યા બની ગયા હતાં તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. કલિંગ
 શહેરમાં દરિદ્ર (અથવા સાધુઓ) ને મારે તળાવ, ઘાટ બંધાવ્યાં
 અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓને સાફ ચિરસ્થાથી બદોબસ્ત કર્યો.”

ત્રિન્સેપ એવો અર્થ ઉપજાવી અનુમાન બાધે છે કે
 ખારવેલ કયા ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો તે અચોક્કસ છે.
 “વિપ્ર ધર્મમાં આસક્ત” હતો તે જ બતાવે છે કે એ જૈન
 નહીં હોય પણ બીજા હાલના પડિતો એ લેખનો અર્થ આ
 પ્રમાણે કરે છે:

“તે ૨૪ વર્ષની વયે, કલિંગ-રાજવંશના ત્રીજા
 પર્વાયમાં મહારાજ પદે અભિષિક્ત થયો. રાજત્વના પહેલા
 વર્ષમાં તેણે વાવાઝોડાથી જીત્યા થએલા નગર, કીલ્લા તથા
 ધરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કલિંગ નગરમાં તેણે શીતળ તળાવ
 તથા ઉદ્યાન આદિનું પુનર્નિર્માણ કરાવ્યું.”

“ કારયતિ [૧] પનતિસાહિ સતસહસેહિ પકતિયો ચ રંજયતિ । દુતિયે ચ વસે અચિતયિતા સાતકણિ પશ્ચિમદિસં હયગજનરરઘવહુલ દહ પઠાપયતિ । કળ્હવેના ગતાય ચ સેનાય વિતાસિત મુસિકનગર તતિયે પુન વસે”

“ ત્રાસી શત સહસ્ર પશુ ખરચીને તેણે પ્રકૃતિવર્ગનું રંજન કર્યું. હાથી, ઘોડા, માણસો અને રથ માટે, પશ્ચિમ ભાગમાં જે એક ખીણી ધર સૂત્રધારે આપ્યું હતું તેમાં તેણે ખીણી ધરો ઉમેર્યાં, કંસવનમાથી જેઓ જોવાને માટે આવતા તેમને સાફ શકનગરના અધિવાસીઓને...વાતાયન” પ્રિન્સેપનેા આ અર્થ ધણે હિન્નહિલ છે. એ સમજાતો નથી. આજે વિદ્વાનો ઉપરોક્ત પદ્ધતિનો નીચે પ્રમાણે અર્થ બેસારે છે —

“ રાજ્યત્વના ખીણ વર્ષમાં તેણે શાતકર્ણિને અગ્રાદા કરી, પશ્ચિમ તરફ એક મોટી સેના મોકલી. અને કૌશાભોની મદદથી એક નગર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો ”

ગધવેદદુષ્ઠો દંપનતગીતવાદિતસન્દસનાહિ સસવસમાજકારા-
પનાહિ ચ કીઢાપયતિ નગરિ । તથા ચયુષે વસે વિજાધરાધિવાસ
અહતપુવ કાર્લિગપુવરાજનિવેસિત.. વિતધમકુલ સવિલમહિતે ચ..
નિશ્ચિતછત—”

“ તે પુણ્યપરાયણ અને ગધર્વવિદ્યામાં પશુ સુનિપુણ હોનો.
દંપન તથા તલત બળવતો. સુદરી અને હર્ષદાયિની નાગ-

રીઓની સાથે આનંદમાં સમય વીતાવતો. વળી લોકવ્યવસ્થાને અર્થે તેણે પૂર્વ કલિંગમાંથી વિક્ષાન્ આહતોને એક મહા-સભામાં આમંત્ર્યા હતા એ બધા આહતોને પ્રાચીન રાજ્યોએ ધણા લાંબા વખતથી ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા.” આ થયો પ્રિન્સેપનો અર્થ.

એ અર્થમાં પછીથી કેટલોક સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

“તે ગંધર્વવિદ્યામાં ધણો નિપુણ હતો. રાજત્વના ત્રીજા વર્ષમાં તેણે પોતાનાં નૃસંગીત નાટ્ય આદિથી નગ-રવાસીઓને ખુબ આનંદ આપ્યો હતો. કલિંગના પહેલાના રાજાઓ જે ધર્મરચણનું (સાધુનિવાસનું) પહેલા અહુમાન કરતા, તેનું તેણે પણ રાજત્વના ચોથા વર્ષમાં અહુ સન્માન કર્યું.”

(૬)

“મિગારે દ્વિતરતનસાપતેયે સવરઠિકમોજકે પાદે વદાપચતિ ।
પંચમે ચ દાર્ની વસે નન્દરાજતિવસસત્તઓષાટિનં તનસુલિચવાટા
પનાઢિ નગર પવેસ[વ]તિ । સો....મિસિતો ચ રાજસુચ [ચ] સંદશ-
ચંતો સવકરવળ.”

“પછી તેણે દાનપરવશ બની...નંદરાજના નાશ પામેલા એક સો ધર...અને પોતે વજ્રપનાદિ નગરનું અહુ પડાવી લીધું આ બધી લૂંટમાંથી મળેલા માલનો તેણે પૂર્વોક્ત સભાઓમાં વ્યય કર્યો.”

પ્રિન્સેપનો આ અર્થ સુદ્ધ સમજાતો નથી. પણ તે પછી પડિતોએ એનો અર્થ બેસાડ્યા આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

“રાષ્ટ્રિકાએ અને બેઝ-ગણે, તેની તાબેદારી કબુલ રાખી. નદરાજની પછી ૧૦૩ વરસ લગી, વપરાયા વગર રહેલી પાણીની નહેર, તેણે પોતાના રાજત્વના પાત્રમા વર્ષમા મુધારી, અને તનમુલ્યના માર્ગે નગરની મધ્યમા વહાવી.”

(૭)

“અનુગ્રહ અનેકાનિ સતસહમાનિ વિસજતિ પોર જાનપદ ।
સતમં ચ વમ પમામનો વજિરઘરવ[]તિ શુક્તિનઘરિનીમ [મતુકપદ]
પુના[તિ? કુમાર] । અટમે ચ વસે મહતા સેના. . ..ગોરઘગિરિ”

ત્રીન્મેપ આ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે
“તેણે લાખો અનુગ્રહ કર્યા” આધુનિક પંક્તિ એના
આવેા અર્થ કરે છે:—

“રાજત્વના છટા વર્ષે તેણે શહેર અને દેશના રહીશોની
ઉપર લાખો અનુગ્રહ કર્યા. આઠમા વર્ષે એ મગધ ઉપર
સ્વારી લઈ ગયો અને ગોરખગિરિ મુઘી પહોંચ્યો.”

(૮)

“ઘાતાપચિતા રાજગ્રહ ઉપપીડાપયતિ । ઇતિન ચ ક
માપદાનસનાદેન સવિતસેનવાહનો વિપમુન્નિતુ મધુર અપયાતો યવનરાજ
હિમિત . (મો?) યછતિ (વિ) ..પલ્લવ...”

“જે રાજાને તેણે પાત્રમાલ કર્યો તેને શુદ્ધમા પુર્યો,
હત્યારાને પણ એણે સત્કર્મમાં દોર્યો ..મધુર વચન અને
વિનયાદિના ઉપયોગ કરતો.”

ઃ એ અર્થ પંજી ત્રુટક છે. ત્રીન્મેપ એ સિવાય બીજું

કંઈ નહીં કરી શકે। નહીં પરંતુ અત્યારે પડિતો એનો જૂદો જ અર્થ કરે છે —

“રાજગૃહનો રાજ મથુરા તરફ નાસી ગયો.”

૯

કપરુલે હયગજરધસહયતે સવધરાવાસપરિવસને સમગિન-
દિયા । સવગહન વ કારયિતું વમ્હણનં જાતિ પરિહારં દદાતિ ।
અરહતો...વ.. ન...ગિવ

“કપિ, ગાય, અશ્વ, હાથી, ભેંસ અને ધરની બીજી
ઉપયોગી વસ્તુઓ...હરામખોરોને હાંકી ઠાઠવા...ખાદ્ય
સેવકોને...દાન કર્યું.” પ્રીત્સેપ એ પ્રભાણે એનો અર્થ કરે છે.

આને એનો આવો અર્થ કરવામાં આવે છે:

“રાજત્વના નવમા વર્ષે તેણે ખાદ્યોને ખૂબ
દાન દીધાં.”

૧૦

...ક િમાન [તિ] રા [જ] સનિવાસ મહાવિજય પાસાર્દ
કારયતિ અઠતિસાય સતસહસેહિ । વસમે વ વસે દંડસંઘીસામમયો
મરધવસપઠાન મહિજયનં...તિ કારાપયતિ...(નિરિતય) વ્યાતાનં વ
મનિરતના [નિ] અપલમતે ।

“રાજાએ પચ્ચદશવિજયનો મહેલ બધાઓ હતો.
પ્રાચીન રાજાઓના દેશમાં તેણે કંઈ ગૌરવ ન લાગ્યું...ઈર્ષ્યા
અને મૂર્ખતા તેણે ફેલાયેલી બેઠી...૧૩૦૦ માં...વિચાર
કરીને...”

ખંડિત અક્ષરોનો અર્થ બેસારવા જતાં પ્રિત્સેપે પણ
એનો અધુરો જ અર્થ કર્યો...આવો અર્થ થાય છે:—

“ તેણે મહાવિજય મહેલ ચણાવ્યો. સુવર્ણનું કલ્પવૃક્ષ દાનમાં આપ્યું. એ વૃક્ષનાં બધાં પાંદડાં સોનાનાં હતાં. આઠાણેને હાથી, ઘોડા, સારથી સાથેના રથ અર્ધાં. બીજાં પશુ ધણાં દાન આપ્યાં. આઠાણેએ ખુશીથી સ્વીકાર્યાં.”

(૧૧)

“.....મહેં જ અવરાજનિવેસિતં પીથુહગદમનંગલેન કાસયતિ [િ] જનસ દંમાવન જ તેરસવસસતિક [] તુ મિદતિ તમરદેહ-સઘાત । વારસમે જ...વસે...હસ...કે. જ. સવસેહિ વિતાસયતિ ઉત્તરાપયરાજાનો...”

પ્રીન્સેપ કંઈ અર્થ કરી શક્યો નથી. બીજા વિદ્વાનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે.

“ રાજત્વના દસમા વર્ષે સૈન્ય મોકલી વિજય મેળવ્યો. ૧૧ મા વર્ષે, લોકોને આનંદ આપવા તેણે પોતાના એક પૂર્વજની કાષ્ઠમથી મૂર્તિ તૈયાર કરાવી એક વરઘોડો ચઢાવ્યો.”

કેટલાકે એ ક્ષેપમાધી એવો અર્થ કાઢે છે કે: ૧૧ મા વર્ષે તેણે પિથુહ નામના એક બહુ જુના વૃષ્ટિએ રથાપેહું ક્ષેત્ર હળથી ખેડાવ્યું. તેની પહેલાં ૧૧૩ વરસથી બિનપદ્ધ્યાન બધ રહ્યું હતું

(૧૨)

.. મગધાન જ વિપુલં મય જનેતો હયી સુગમીય ['] પાય-ચતિ । માગધ જ રાજાન વહસતિમિતં પાદે વંદાપયતિ । નદરાજનીત જ કાર્લિંગ જિનં સનિવેસં.....ગહરત્તનાવ પઢિહારેહિ બ્રહ્માગધવસું જ નેયાતિ ।

પ્રીન્સેપ કંઈ બધબેસતો અર્થ કરી શક્યો નથી. આજના પંડિતોએ સ્ત્રીકારેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

“બારમા વર્ષે તેણે ઉત્તરાપથના રામઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું. મગધવાગીઓનાં દિલ્લમાં આતંક ફેલાવવા તેણે ગંગા નદીમાં પોતાના હાથીઓને નવરાવ્યા. મગધરાજ એના ચરણમાં નમી પડ્યો. તેણે મદિરા શણગાર્યાં અને ધણી ધણી દાન વરસાવ્યાં.”

(૧૩)

.....તુ ['] જટરલિગિલ્લરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ
મતવેસિકનં પરિહારેન । અમુતમઝરિય ચ દ્વિનાવન પન્નિપુરં મવઢેન
દ્યહધીરતના[મા] નિક પઠરાજા ચેદાની અનંકાનિ મુતમણિરતનાનિ
અહરાપયતિ કથ સત્તો

“તારાણનીને વિષે, પણ તેણે પુષ્કળ સોનું વહેવું...
ધણી કીમતી રત્નો દાનમાં આપ્યાં.” આ પ્રિન્સેપે
ઉપભવેલો અર્થ છે.

(૧૪)

... મિનો વસીકરોતિ । તેરમયે ચ વસે મુપવત્તવિજયચક
કુમારિપવતે અરિહતે [ય ?] પક્ષીણસંસિતેહિ કાયનિમીદીયાય
આપનાવકેદિ રાજમિત્તિનિ ચિનવતાનિ વસાસિતાનિ । પૂજાય રત્તવસ
ચામ્વેલસિરિના જીવઢેહસિરિકા પરિસિતા ।

“૧૩૦૦ માં તેણે પર્યટવિજયની કન્યા સાથે વિવાહ
કર્યો.” પ્રિન્સેપના એ અર્થમાં નીચેનો સુધારો થયો છે:

“સાતવના તેરમા વર્ષે તેણે કુમારી પર્વત ઉપર એક સ્તંભ સ્થાપ્યો અને આહર્ત-નિવાસોનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો.”

(૧૫)

... [સુ] કત્તિસમગમુવિહિતાન [નુ ?] ચ સત્તદિસાન [નુ ?] જાનિન તપસિ હસિનં સધિયન [નુ ?] અરહતનિસીદિયા સમીપે પમારે વરાકરસમુથપિતાહિ અનેકયોજનાહિતાહિ પ. સિ. ઓ...
...સિલાહિ સિહપથરાનિસિ [.] ધુઢાય નિસયાનિ ।

પ્રિન્સેપથી એનો અર્થ બધ ન બેઠો. આજે પાંડિતોએ આવો અર્થ બેસાડ્યો છે :

“આહર્ત-નિવાસોની પાસે સ્તંભચિન્ન, ચાર ચાલત્રા-વાળાં કામચલાઉ મકાનો પથ્થુ ચણાવ્યા.”

(૧૬)

ઘટાલીન્દ્ર નતરે ચ વેદ્ધરિચગમે યમ્મે પત્તિઠાપયતિ પાનતરિયા સતસહસેહિ । મુરિયકાલવોછિન ચ ચોચઠિઅગસત્તિક તુરિય ઉપાદયતિ । સ્ત્રેમરાજા સ વઠરાજા સ મિહુરાજા ધનરાજા પસંતો સુનતો અનુમ-વતો કલાણાનિ ।

“તેણે બોધરાં, ચત્તમદિર અને સ્તંભો નિર્માવ્યા.”
પ્રિન્સેપ માને છે કે આ જ પંક્તિમાં શૌરભેન સાથેના યુદ્ધની વાત રહેલી બેઠીએ.

(૧૭)

ગુણવિસેસકુસલો સવપાસટપૂજકો સવદેવાપતનસકાર-કારકો । [અ] પતિહત ચક્કિવાહિનિલો ચક્રુરો ગુતચક્રો પવતચક્રો ગજસિવસકુલવિનિશ્ચિતો મહાવિજયો રાજા સ્ત્રારવેલસિરિ ।

“અન્ય મતાવલંબીઓ પણ જેની સતત પૂજા કરે છે તે—શત્રુઓને સંહારનાર, લક્ષપતિ, બહુ પવિત્રોના નિર્ભય અધિપતિ, સૂર્ય સભો, વિજેતા ખારવેલ.”

ખારવેલવાળા આ શિલાલેખમાં, ઉપર જે પાઠ આપ્યા છે તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે. પંક્તિઓના અર્થ સંબંધમાં પણ પંડિતો એકમત નથી. શિલાલેખનાં અક્ષરો-વાક્યો ઘણેખરે સ્થળે ખંડિત છે. એટલે પાઠ તેમજ અર્થનો ખરાબર નિર્ણય થઈ શકતો નથી. છતાં જે કંઈ સમજાયું છે, સ્વીકારાયું છે તે ઉપરથી, ઉપરોક્ત અશોકવાળા શિલાલેખ કરતાં, ખારવેલના આ લેખનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જરા પણ ઉતરતું નથી.

અશોકના શિલાલેખની જેમ ખારવેલના આ શિલાલેખથી એ લેખ કોતરાવનાર નૃપતિના જીવનચરિત્રની કેટલીક માહિતી મળે છે. એના પડોશના રાજ્ય સંબંધી પણ થોડી વિગત જાણી શકાય છે.

ખારવેલનો શિલાલેખ, ખારવેલ પોતે જૈનધર્માવલંબી હતો એમ નિઃસંદેહપણે સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે રાજગાદીએ આળ્યો ત્યારે જો કે કલિંગ સ્વતંત્ર હતું, તો પણ તે પહેલાં થોડા જ સમય અગાઉ કલિંગ ઉપર હયાંકર આક્રમણ થયું હતું અને એને લીધે કલિંગની રૈયત પાયમાલ બની ગઈ હતી. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ચૈત્ય-મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે વેરાન બન્યાં હતાં એટલું જ નહીં પણ પ્રચલિત ધર્મ તેમજ સાધુ સંપ્રદાયને પણ ઘણું ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. એ બધું આ લેખની પંક્તિઓમાં ખરાબર જળવાઈ રહ્યું છે. કલિંગ

ઉપર વરસી ચૂકેલા આ સીતમની કહાણી અશોકવાળો શિલા-
લેખ પણ ઉચ્ચારે છે. અસંખ્ય કલિંગવાસીઓ કપાઈ મુઆ
હતા, બેડીઓથી બધાયા હતા અને નગરો ઉબળડ બન્યાં
હતાં તેમજ ધર્મધ્યાન કરનારા સાધુઓ હેરાન થયા હતા એ
હકીકત અશોકના પોતાના લેખમાં પણ છે. એવું અનુમાન
નીકળે છે કે અશોકની સવારી પછી કલિંગની જે દુર્દશા
થવા પામી હતી તે ખારવેલે સુધારી, તેણે દેશનાં ચૈત્ય મંદિરો
વગેરેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. કલિંગનું ઝાંખું પડેલું ઐશ્વર્ય
ફરી એકવાર તેણે પ્રકટાવ્યું.

કલિંગમાં પહેલેથી જ એટલે કે ધણા લાંબા વખતથી
જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો એ વાત પણ આ શિલાલેખમાં છે.
અશોકના પ્રમુખ આક્રમણને લીધે પ્રચલિત જૈનધર્મને
પણ વેદનું પડયું હોય એમ લાગે છે. મહારાજા ખારવેલે
એ હુમ્મ થતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. જનશાસનના સાધુ
સંપ્રદાય માટે તેણે ઉપાગ્રયો બધાવ્યા અને જે જીર્ણ થઈ
ગયા હતા તેની મરામત કરાવી.

ખારવેલ કેવળ ધાર્મિક ન હતો. તે શૈયી વીર્યમાં
પણ દોષ રીતે ઉતરતો ન હતો. એ વખતના પ્રસિદ્ધ રાજા
શાતકર્ણીની પણ એણે મુદ્દલ પરવા ન કરી. દેશે દેશમાં—
દિશાઓમાં એના વિજયગૌરવનો ટકાર ગાજી રહ્યો. સ્વર્ગપુરની
શુદ્ધામાંથી જે શિલાલેખ મળ્યો છે તે તો ખારવેલને એક
અકવર્તી રાજા તરિકે ઓળખાવે છે. જે મગધરાજના અત્યા-
ચારને લીધે સમૃદ્ધ કલિંગ સ્થાન જેવું નિરતેજ બન્યું હતું
તે જ મદોન્મત મગધની સામે ખારવેલે યુદ્ધ ભાંહેર કર્યું.
ખારવેલના પ્રતાપથી ગભરાયેલો મગધરાજ મગધ મૂકીને મથુરા

તરફ નાલી ગયો પછી ખારવેલે મગધના ગંગાજળમાં પોતાના દાથીઓને નવગમ્યા, હાથીની તૃપા છીપાવી. ખારવેલવાળા શિક્ષાલેખમાં તો એટલે સુધી લખ્યું છે કે મગધરાજે પંચ પટ્ટી ખારવેલની માત્રી માગી. મગધ સાથેના વેરનો ક્ષિંબે એ રીતે બદલો વાળ્યો.

આવો પગદમી ખારવેલ એટલો જ ધર્મપરાયણ હતો. એ સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત હતો. પ્રજાના ભલા અર્થે તેણે દાન આપવામાં પાશુ વાળીને નથી જોયું. એણે જ તળાવો ખાદાવ્યાં, જુના ઘરોની મરામત કરાવી, નવાં ઘરો બંધાવ્યાં, જે પાણીની નહેરો બંધ પડી હતી તે પાછી ચાલુ કરી, ઉત્સવો શરૂ કર્યા અને ધર્મસભાઓ પણ ભરવા માંડી.

ખારવેલની બીજી એક વિશેષતા એ છે કે એ પોતે જૈનધર્માવલંબી હોવા છતાં તેણે બોધન ધર્મ પ્રત્યે પણ આદરભાવ બતાવ્યો છે. બ્રાહ્મણોને તેણે ધણાં દાન આપ્યાં છે. વારાણસી તો વેદાનુયાયીઓનું અને બૌદ્ધોનું પણ તીર્થધામ છે એ જ વારાણસીમાં ખારવેલે ધણાં પુસ્તકાર્થ કર્યાં. સર્વ ધર્મો વિધેની સમભાવના ભારતીય રાજવી સરથાની એક વિશેષતા છે. મહારાજા ખારવેલના લેખમાં એનું સ્પષ્ટપણે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે પાખડીઓ-અર્થાત્ જૂદા જૂદા ધર્મવાળાઓ પણ ખારવેલના સતત શુભચિન્તન કરે છે.

મહારાજા ખારવેલે, હરિતસિંહના પ્રપૌત્ર લલકની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું મહારાજાની જેમ મહારાણી પણ ખૂબ ધર્મપરાયણા હતી ખારવેલની જેમ એ મહારાણીએ જૈન મુનિઓની ખાનગી પુજાગ દિર ગવાડ્યા હતા.

આરવેલના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. મગધરાજ અશોકની પછી આરવેલનો સમય આવે છે એમ તો ગ્રિન્સેપ વગેરે સૌ કબૂલ કરે છે જૂઓ ડૂબ્રેઇલના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં આરવેલ રાજગાદી ઉપર બેઠો હોવો જોઈએ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી કહે છે કે મૌર્ય-સંવતના ૧૬૪ વર્ષ વીત્યા પછી આરવેલનો આ શિલાલેખ કૈતરાયો હશે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ માં અશોકે કલિંગ જિત્યું હતું. ભગવાનલાલના કહેવા પ્રમાણે ૨૫૬-૧૬૪=૯૨ (ઇ. સ. પૂર્વે) આરવેલનો સમય ગણાય. ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં, સોળમી પંક્તિમાં “પત્તનુસત રાજા...રિય લ મહિનેન ચ વયપ અગિસતિ કતિરિયમ્ નપાદછતિ” એવા જે શબ્દો છે તેનો ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી સંસ્કૃતમાં આવેલ અનુવાદ કરે છે.

“વિચ્છિન્ને ચ વતુપષ્ટિ અન્ન ક્ષતકોત્તરં”=વિચ્છિન્નાયામ્ ચ વતુ પષ્ટયામ્ અન્ન-ક્ષતકોત્તરાયામ્” એટલે કે મૌર્ય રાજ્યના ૧૬૪ વર્ષ વીત્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ થી ૯૨ વર્ષ એ મૌર્ય સંવત એમનું માનવું છે. ૨૫૬-૧૬૪=૯૨ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ મહારાજના રાજ્યવનુ તેરમું વર્ષ ગણીએ તો ૯૨+૧૬=૧૦૮ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ કલિંગની રાજ ગાદી ઉપર આવ્યો એમ સહી શકાય.

બુધર કહે છે કે ચંદ્રગુપ્તના અભિષેક વખતે મૌર્ય સંવત પ્રવર્તેલો હોવો જોઈએ. થાણ્ડ કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦માં ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો એટલે બુધર સાહેબની ગણતરી પ્રમાણે ૩૨૦-૧૫૧=૧૬૯ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ ગાદી ઉપર આવ્યો હશે. ડૂબ્રેઇલ પણ એ જ મત ધરાવે છે.

ડૉક્ટર ફલીટ “પતત્તુશત...રાજા...રિયલ મહિમેન જ
જયસ અગિસતિ કતવિયમ ન પાદછતિ” એ શબ્દોનો આવો
અર્થ કરે છે.

“મૌર્ય રાજાઓની વખતથી જો હુમ્મપ્રાય થઇ રહ્યા
હતા તે સાત અંગવાળા જૈન આગમના ચોસઠ અધ્યાય
અને ખીજ પરિચ્છેદોનો પણ એણે પુનરુદ્ધાર કર્યો.” ફલીટ
કહે છે કે આ પદોમાં ભગવાનશાલ્ય ઇદ્રજી કહે છે તેવો કોઈ
પ્રકારનો સમયનિર્દેશ નથી.

અગીયારમી પંક્તિના અનુવાદમાં ભગવાનશાલ્ય કહે છે
કે ૧૩૦૦ વરસથી પૂર્વના રાજાઓ ગદ્ધનનગરમાં જો કરવેશ
અથવા તનપદભાવન લેતા તે ખારવેલે રદ કર્યો.” ફલીટ આ
અનુવાદ નથી માનતા. તેઓ એ વાક્યનો આવો અર્થ કરે છે :

“૧૧૩ વરસથી જો શહેર ખંડીયેર બન્યું હતું, જેમાં
માત્ર પ્રવાસીઓ જ હિતરતા તે ઉદ્રગ નગરનો (અથવા તો
પૂર્વજોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા નગરનો) તેણે ફરી ઉદ્ધાર કર્યો”
ડૉ. ફલીટ, વધુમાં એમ પણ કહે છે કે, આમાં ખારવેલના
સમયનો કંઈક આછો નિર્દેશ મળે છે ઇ. સ. પહેલા ૨૫૬
માં અશોકે કલિંગ જીત્યું. એટલે એ જ સમયમાં ઉદ્રગ
નગર ખંડીયેર બન્યું હોવું જોઈએ, એ પછી ૧૧૩ વર્ષ
ખારવેલે એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. મતલબ કે ૨૫૬-૧૧૩=૧૪૩
(ઇ. સ. પૂર્વે)માં ખારવેલેના રાજત્વનું અગીયારમું વર્ષ ચાલતું
હશે. એ હિસાબે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૪ માં ખારવેલે રાજદંડ
ધારણ કર્યો હોવો જોઈએ.

અધ્યાપક હુડાસ' ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦ વર્ષ અગાઉ
ખારવેલનો સમય બતાવે છે *

(આ અલોચનાનો છેલ્લો ભાગ મળી શક્યો નથી. પણ
કલિગમાં ઇ. સ પૂર્વેની ચતાબ્દિમાં જૈન ધર્મનો ખૂબ
પ્રચાર હતો અને મહાપરાક્રમશાલી ચક્રવર્તી* મહારાજા-
ઓએ પણ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો એમ આ પ્રકારના
ઐતિહાસિક આધારોથી નિશ્ચયપણે સિદ્ધ થાય છે.)

* આ લેખ મૂળ બંગાળીમાં લખાયા પછી શિલાલેખના પાઠ,
અર્થ તેમજ બીજાં પ્રમાણો સંબંધે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ધણું ઉઠાપોઠ
કર્યો છે એ બધી વિગત અહીં નથી ઉતારી ક્ષતિહાસના
રસિકોને “જૈન સાહિત્ય સંશોધન” તેમજ “અનેકાંત” ની
જુની કાંઈકો જોવા વિનંતિ છે.

—અનુવાદક

ભાષાનુવાદ

[ખાગ્વેગનો રિલાલેખ બગાળીમાં લખાયા પછી તેનો પાઠ અને અર્થ સબન્ધે પુરાતત્ત્વવિદોમાં ધણી ચર્ચા મળી છે. છેવટે વિદ્યાવારિધિ કાગીપ્રસાદ જયન્વાલે તે લેખના પાઠ અને અર્થનું સંશોધન કરી લેખની ધણી અસ્પષ્ટ બાબતોને સ્પષ્ટ કરી છે, જેનો અનુવાદ પ. સુખલાલજીએ સાહિત્ય સંશોધકમાં આપેલો છે તેનો હતારો અહીં કરવામાં આવે છે—]

(૧) અરિહંતોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, ઔર (ઐલ) મહારાજ, મહામેધવાહન, (મહેન્દ્ર) ચેદિરાજ-વંશવર્ધન, પ્રસન્ન શુભલક્ષણવાળા ચતુરંતબ્યાપીગુણવાળા કલિગાધિપતિ શ્રી ખારવેલે.

(૨) પંદર વર્ષ મુધી શ્રી હમર (ગૌરવર્ણવાળા) શરીરવડે બાલ્યાવસ્થાની રમતો (કીડઓ) કરી. ત્યારપછી પ્રલેખ્ય (સરકારી હુકમનામાં)^૧ ૩૫ (૮૬શાલ)^૨ ગણના (સર-

૧ લેખકનો અર્થ (શાસન) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં ૧, ૩૧ જુઓ.

૨ કૌટિલ્ય અ ૧, ૩૩, જુના.

કારી હિસાબ કિતાબ આવક ખર્ચ^૩) વ્યવહાર (કાયદા) અને વિધિ (ધર્મશાસ્ત્ર) મા વિશારદ થઈ, સર્વ વિદ્યાવદાત (બધી વિદ્યાઓમાં પરિશુદ્ધ) એવા [તેઓએ] નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ તરીકે શાસન કર્યું. તે વખતે સંપૂર્ણ ચોવીસ વર્ષ ની ઉમરના થયેલ [તેઓશ્રી] જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજ્યમાં વેન (રાજ) છે, ત્રીજા

(૩) પુરુષયુગમાં (ત્રીજી પેઢીમાં) કલિગના રાજવંશમાં મહારાજાઓએ પ્રાપ્ત થયા. અભિષેક પછીના પ્રથમ વર્ષમાં વાંવાઝોડાથી તૂટી ગયેલ દરવાજાવાળા કિલ્લાની મરામત કરાવી. કલિગનગરી (રાજધાની) માં ઋષી ખિખીરના તક્ષાવડાં-તળાવો અને પાળો બધાબધાં બધા બાગોની મરામત

(૪) કરાવી. પાંત્રીસ લાખ પ્રકૃતિ (પ્રજા) નું રંજન કર્યું. બીજા વર્ષમાં સાતકર્ણિ (સાતકર્ણિ)^૪ની કશી પરવા કર્યા વિના જ પશ્ચિમદિશામાં (ચડાઈ કરવા માટે) ઘોડા, હાથી, પેદળ અને રથવાળી મોટી સેના મોકલી. કન્દલેમાં (કુંભવેણી નદી) ઉપર પહોંચેલી સેનાવડે મુસિક (મુપિક) નગરને બાંધી ત્રાસ આપ્યો. વળી ત્રીજે વર્ષે

(૫) ગંધર્વ વેદના પડિત એવા [તેઓશ્રીએ] ૬૫ (૬૬?) નૃત્ય, ગીત, વાદ્યના સદર્શનો (તમાશાઓ) વડે ઉત્સવ, સમાજ (નાટક કુસ્તી, આદિ) કરાવી નગરીને

૩ કી અ ૧ ૨૮, ૩૫, લેખા અને ગણુના ઉપર સૂત્ર હતાં, એવું મહાવજ્જની ટીકા ઉપરથી માત્રમ પડે છે મહાવગ્ગ ૧, ૪૯, નૈનસૂત્રમાં લખ્યું છે કે મહાવીરજીવિનું નામ એટલા માટે વર્ધમાન પડ્યું કે જન્મથી જ ત્રાતવંશની ધન, ધાન્યાદિ વડે વૃદ્ધિ થવા માડી હતી

રમાડી તથા ચોથે વર્ષે, વિદ્યાધગધિવાસને જેને કલિગના પૂર્વવર્તી રાજગ્રામોએ બનાવરાવ્યો હતો, અને જે પહેલાં પડ્યો ન હતો.” ૦૦૦૦૦૦. “જેના મુકુટો વ્યર્થ થઈ ગયા છે, જેનાં કવચ, બખ્તરો કાપીને બે પલ્લા કરી દેવામાં આવ્યાં છે જેનાં છત્રો કાપી પાડી દેવામાં આવ્યાં છે,

(૬) અને જેના ભંગાર (રાજકીય ચિન્હ સોના ચાંદીના લોટા ઝરી,) ફેંકી દેવામાં આવ્યાં છે, જેનાં રત્ન અને સ્વાપતેથ (ધન) છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે, એવા બધા રાષ્ટ્રિક ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા. હવે પાંચમા વર્ષમાં નંદરાજના એકસો ત્રીસ વર્ષ (સંવત) માં ખોદાએલી નહેરને તનસુલિયવાટે રાજધાનીની અંદર લઈ આવ્યા. અભિષેકના [છઠ્ઠા વર્ષે] રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતાં કરના બધા રૂપિયા

(૭) માફ કર્યાં, તેમ જ અનેક લાખો ‘અનુગ્રહો પૌર જનપદને બદલા. સાતમા વર્ષમાં રાજ્ય કરતાં [તેઓની] ગૃહિણી વજ્રધરવાળી ધુપિતા (નામચીન યા પ્રસિદ્ધ) માતૃપદવીને પ્રાપ્ત થઈ (?) [કુમાર ?] ૦૦૦૦૦૦ આઠમા વર્ષમાં મહા ૦૦૦ સેના ૦૦૦ ગોરધગિરિ’

૪ અહતપૂર્વનો અર્થ નવું કપડું ચઢાવીને એવો પણ થઈ શકે છે.

૫ અહીં અક્ષરો ગણી ગયા છે

૬ અનુગ્રહનો આ અર્થ કૌટિલ્યમાં છે

૭ આ વાક્યનો પાઠ અને અર્થ સંદિગ્ધ છે.

૮ બરાબર પહોંચે જે ગયા પાસે છે અને જેમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અરોહનાં કરાવેલા ગુફા મઠો છે તે મહાભારત અને એક શિલા-લેખમાં ગોરધગિરિના નામથી ઉલ્લેખાએલ છે. આ એક ગિરિદુર્ગ છે આની દિલ્લાબંદી હજી પણ મળ્યત છે. મોટી મોટી દીવાલોવડે ઢાંચે અને દરારો બંધ છે

(૮) ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધું. એનાં કમોનાં અવદાનો (વીરકથાઓ) ના સંનાદથી યુનાની રાજ (યવનરાજ) ડિમિતે... (ડીમીટ્રીયસ) પોતાની સેના અને છકડા એકઠા કરી મથુરા છોડી દેવા માટે પાછાં પગલા ભર્યાં. ૦૦૦૦૦૦ નવમા વર્ષમાં [તે શ્રી ખારવેલે] આખ્યાં છે ૦૦૦૦૦૦ પદ્મવપૂર્ણ

(૯) કદપદ્મો^૧ ઘોડા, હાથીઓ, રથો હાંકનાર સહિત, તેમજ મકાનો અને શાળાઓ અગ્નિકુડો સહિત. એ બધું સ્વી-કારાવવા માટે બ્રાહ્મણુજાતિને ભગીરો આપી અહાંતના ૦૦૦૦૦૦

(૧૦) રાજભવનરૂપ મહાવિજય (નામનો) પ્રાસાદ તેઓએ આડગ્રીસ લાખ (પણ) વડે બનાવરાવ્યો. ૬૨મા વર્ષમાં દંડ-સંધિ-સામ પ્રધાન (તેઓએ) ભૂમિજય કરવા માટે ભારત-વર્ષમાં પ્રરથાન કર્યું ૦૦૦૦૦૦. જેઓના ઉપર ચઢાઈ કરી તેઓનાં મથિરત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં.

(૧૧) ૦૦૦૦૦૦૦૦ (૧^૨ અગીયારમા વર્ષમાં) (કોષ) ખરાબ રાજ્યે બનાવરાવેલ મંડ (મંડીયા બજાર) ને મોટા ગધિડાઓના હળવડે ખેડાવી નાખ્યો. લોકોને છેતરનાર એકસો તેર વરસના તમરના દેહસંઘાતને તોડી નાખ્યો. બારમા વર્ષમાં ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ થી ઉત્તરાપથના રાજ્યોને બહુ ત્રસ્ત કર્યાં.

(૧૨) ૦૦૦૦૦૦ તે મગધવાસીઓને બારે ભય ઉત્પન્ન કરતો હતો હાથીઓને સુગાંગિય (પ્રાસાદ) ^{૧૧} સુધી લઈ ગયો.

૯ આ સોનાનાં ચર્તા ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી દાનકાંડ ૫, આ મહાદાનમાં છે.

૧૦ અહિંથી માંડી છેલ્લે સુધી દરેક પંક્તિમાં લગભગ ૧૨ અક્ષરો પંક્તિની શરૂઆતમાં પત્થરનાં ચપ્પરાં સાથે હડી ગએલાં છે.

૧૧ મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં નંદ અને ચંદ્રગુપ્તનો ‘સુગાંગ’

અને મગધરાજ બૃહસ્પતિમિત્રને^{૧૨} પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો. તથા રાજા નદ્ધારા લઈ જવામાં આવેલ કર્ણિગર્જિત મૂર્તિને ૦૦૦ અને ગદગતોને લઈ પ્રતિહારોવડે અગ-મગધનું ધન લઈ આવ્યો.

(૧૩) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦ અંદરથી લખેલ (કારેલ) મુંદર શિખરો બનાવરાવ્યાં. સાથેજ મો કારીગરોને જાગીરો આપી અદ્ભુત અને આશ્ચર્ય (થાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળા વહાણુ ભરેલ નજરાણાં હથ, ફાથી, રત્ન, માણિક્ય પાંચરા-જાને ત્યાંથી આ વખતે અનેક મોતી, મણિ, રત્ન હરણુ કરાવી લાવ્યો. અહિ એ શકત (લાયક મહારાજે)

(૧૪) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦ ગીઓને વશ કર્યાં તેરમા વર્ષે પવિત્ર કુમારી પર્વત^{૧૩} ઉપર જ્યાં (જૈન ધર્મનું) વિજયચક્ર સુપ્રજત છે, પ્રક્ષીણસન્નતિ (જન્મ મરણને વટાવી ગયેલ) કાયનિર્વીદી (૨૧૫) ઉર્ધ્વ (રહેનારાઓ) પાપ બતાવનારાઓ (પાપગ્રાપકો) મારે વ્રત પૂરાં થઈ ગયા બાદ મળનાર રાજા ભૂતિઓ કાયમ કરી દીધી (શાસનો બાધી આપ્યાં). પૂજામાં

નામક મહેલ પાદ્મપુત્રમાં બતાવવામાં આવ્યો છે

૧૨ બૃહસ્પતિ મિત્રના સિક્કાઓ મળે છે કે જે અગ્નિમિત્રના સિક્કાના પહેાંનાં માનવામાં આવે છે અને એ એજ નતના છે

૧૩ આ નામ અંદગિરિ-હૃદયગિરિનું છે જ્યાં આ લેખ છે. ભુનેશ્વરની પાસે આ નહાના પહાડો છે.

૧૪ લેખના આદિ અતમા એક એક મંત્ર થિન્દ બનાવવામાં આવ્યું છે પહેલું બ્રહ્મબળ છે અને બીજાનું નામ હંચ નભી શકાય નથી

રત ઉપાસક ખારવેલે જીવ અને શરીરની શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી (જીવ અને શરીર પારખી લીધું.)

(૧૫) ૦૦૦૦૦૦ સુકૃતિ શ્રમણ સુવિહિત શત દિશાઓના જ્ઞાની, તપસ્વી, ઋષિ સંઘી ક્ષેત્રિકાનાં ૦૦૦૦૦૦ અરિહંતની નિષીદી પાસે, પહાડ ઉપર, ઉમદા આણેમાંથી કાઢી લાવવામાં આવેલા અનેક ચોજનોથી લાવવામાં આવેલ ૦૦૦૦૦૦ સિંહ-પ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને માટે નિશ્ચય ૦૦૦

(૧૬) ૦૦૦૦૦૦ ધંટયુક્ત (૦) વૈકુળ્યસ્તનવાળા ચાર થાંભલાઓ સ્થાપન કર્યા પચોતેરલાખના (ખર્ચ) થી. મૌર્ય-કાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસદિ (ચોસડ અધ્યાયવાળા) અમ-સમિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો. આ ક્ષેત્રરાજે, વૃદ્ધિરાજે, ભિક્ષુરાજે, ધર્મરાજે, કલ્યાણે દેખતાં સાંભળતા અને અનુભવ કરતાં.

(૧૭) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ છે ગુણુ વિશેષ કુશળ, બધા પથોનો આદર કરનાર બધા (પ્રકારના) મદિરોની મરામત કરાવનાર, અસ્ખલિત રથ અને સૈન્યવાળા ચક્ર (રાજ્ય) ના ધુર (નેતા) ગુપ્ત- (રક્ષિત) ચક્રવાળા, પ્રજ્વલચક્રવાળા રાજ-પિવંશવિનિ સૂત રાજા ખારવેલ.

જૈનોનો કર્મવાદ

(૨)

કર્મ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, જીવ-પદાર્થનું વિરોધી છે. જીવના રાગ-દ્વેષાદિ વિ-ભાવને લીધે જીવને વિષે કર્મનો આશ્રય થાય છે; અથવા જીવ કર્મ બાંધે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાગ-દ્વેષાદિ જીવના વિ-ભાવ, દ્રવ્ય કર્મોત્પન્નનાં નિમિત્ત કારણ છે. જીવના વિ-ભાવો ભાવકર્મને નામે ઝાળખાવા છતાં, દ્રવ્ય કર્મના એટલે કે પુદ્ગલ સ્વભાવવાળા કર્મના ઉપાદાન કારણ રૂપ નથી. કારણ કે પુદ્ગલ જ પુદ્ગલનું ઉપાદાન કારણ હોઈ શકે. પુદ્ગલ-વિરોધી જીવ વિભાવ, શી રીતે પુદ્ગલનું ઉપાદાન કારણ બની શકે ? જીવના વિભાવો, અર્થાત્ ભાવકર્મનો ઉદય જીવને વિષે દ્રવ્ય કર્મનો આશ્રય કરાવે, તેથી જ તો જીવના વિભાવ દ્રવ્ય-કર્મોત્પન્નનાં નિમિત્ત કારણ મનાયા છે, અને દ્રવ્ય કર્મ પણ ભાવકર્મનાં નિમિત્ત રૂપ છે. આ જૈન સિદ્ધાંત છે.

જીવને વિષે કર્મનો આશ્રય થવાથી જીવ ‘બંધ’ દશાને પામે.

પ્રકૃતિ-સ્થિત્યનુભાગ-પ્રદેશાસ્તદ્વિષય (તત્ત્વાર્થ સૂત્રે)

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશભેદે કરીને બંધ પણ ચાર પ્રકારના છે. કર્મ અનુસારે જ બંધનો વિચાર કરાય કર્મની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશની દૃષ્ટિએ કર્મબંધ ચાર પ્રકારે વિવેચી શકાય.

કર્મની પ્રકૃતિ

કર્મ, ધાતી અને અધાતી એમ બે પ્રકારે છે. જીવના અનંતજ્ઞાન આદિ સ્વભાવિક શુષ્કોનો ધાત કરે તેથી તે ધાતી કર્મના નામે ઓળખાય આ ધાતી કર્મ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાયના ભેદે ચાર પ્રકારના છે. વેદનીય, આયુ, નામ અને ઝોત્ર એ ચાર અધાતી કર્મના નામે ઓળખાય છે. કર્મ આઠ પ્રકારના હોવા છતાં તેના અવાન્તર ભેદ ૧૪૮ છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, જીવના પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનને ઢાંકી રાખે. એના પણ પાંચ ભેદ છે.

(૧) મતિ-જ્ઞાનાવરણીય—મતિજ્ઞાનને ઢાંકી રાખે.

(૨) શ્રુત-જ્ઞાનાવરણીય—શ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ આગમ જ્ઞાનને આવરે.

(૩) અવધિ-જ્ઞાનાવરણીય—અવધિજ્ઞાનને આવરી રાખે

(૪) મનઃપર્યય-જ્ઞાનાવરણીય—ગ્રીઝના મનના ભાવ પારખવાની જ્ઞાનશક્તિને ઢાંકી રાખે.

(૫) કેવલ-જ્ઞાનાવરણીય—કેવળજ્ઞાનને—સર્વજ્ઞતાને આવરે.

૨) દર્શનાવરણીય કર્મ, જીવના દર્શન (નિવિશેષ સત્તા-
માત્ર મહાસામાન્યનો અનુભવ) ને આવરે. એના
નવ પ્રકાર છે.

(૬) ચક્ષુર્દર્શનાવરણ—આંખની જોવાની શક્તિનો અવ-
રોધ કરે.

(૭) અચક્ષુર્દર્શનાવરણ—આંખ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયની
દર્શન શક્તિને આવરી રાખે

(૮) અવધિદર્શનાવરણ—અવધિદર્શનને આચ્છાદી રાખે.

(૯) કેવલદર્શનાવરણ—કેવલદર્શનને આચ્છાદી રાખે.

પાંચ પ્રકારની નિદ્રા દર્શનાવરણીય કર્મમાં સમાય છે:
જેમકે—

(૧૦) નિદ્રા.

(૧૧) નિદ્રા-નિદ્રા એક પ્રકારની ગંભીર નિદ્રા

(૧૨) પ્રયથા-એક પ્રકારની તંદ્રા

(૧૩) પ્રયથા પ્રયથા-એક પ્રકારની ગંભીર તંદ્રા

(૧૪) મૃત્યાનગૃહિ-આ હિંમમાં પણ વ્યક્તિ હરે હરે:
પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એને મળતું એક નામ છે:

Somnambulism.

(૩) મોહનીય કર્મ, જીવના સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રગુણનો
ધાત કરે. દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બેદે મોહનીય
કર્મના પ્રથમતઃ બે પ્રકાર છે: દર્શનમોહનીય કર્મના પરિણામે
જીવનું સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ તત્ત્વાર્થ વિષેની શ્રદ્ધા વિકૃત
બને દર્શન મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર.

(૧૫) મિથ્યાત્વ કર્મ-અતત્ત્વમાં, મિથ્યા પદાર્થમાં જીવની
શ્રદ્ધા બેસે.

(૧૬) સમ્યક્મિથ્યાત્વ કર્મ-આ કર્મનાં ઉદયથી વસ્તુ વિષયમાં જીવને સમ્યક્ તેમજ મિથ્યા રૂપ મિશ્રિત મહા રહે.

(૧૭) સમ્યક્ પ્રકૃતિ (સમ્યક્ત્વમોહનીય) આ કર્મના ઉદયથી જીવના સમ્યક્ત્વ મૂળ ગુણનો ધાત ન થાય પણ ચલમલાદિ દોષ રહે.

આરિત્ર મોહનીય કર્મના પરિણામે જીવનો આરિત્રગુણ વિકૃત થાય. નોકપાય વેદનીય અને કપાય વેદનીય એવા બે ભેદ આરિત્ર મોહનીય કર્મના પણ બે ભેદ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કપાયોના નામે ઝાળખાય છે. ઉમતા વગરના કપાય નોકપાય તરિકે અથવા સ્વરૂપ કપાય તરિકે ઝાળખાય છે.

અકપાય વેદનીયના નવ પ્રકાર :

(૧૮) હાસ્યકપાય : એના ઉદયથી જીવને હાસ્યભાવ જન્મે.

(૧૯) રતિકપાય : એના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થમાં આસક્તિ થાય.

(૨૦) અરતિકપાય : એના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થમાં વિરાગ-અણુગમે થાય

(૨૧) શોકકપાય : એના ઉદયથી જીવને શોક થાય.

(૨૨) ભયકપાય : એના ઉદયથી જીવને બીક લાગે.

(૨૩) જુગુપ્સાકપાય : એના ઉદયથી જીવને જુગુપ્સા અથવા સૂઝ ચડે.

(૨૪) સ્ત્રી-વેદકપાય : એના ઉદયથી પુરૂષ સેવનની લાલસા જાગે.

(૨૫) પુ-વેદકપાય : સ્ત્રીની સાથે કામ સેવનની લાલસા થાય.

(૨૬) નપુંસકવેદકપાય : સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયની સાથે કામ
સેવવાની ઈચ્છા થાય

કપાય વેદનીયના સોળ પ્રકાર છે. ક્રોધ અથવા ક્રોધ,
માન અથવા મર્, માયા અથવા વંચના અને લોભ અથવા
લોભુપતા. એ ચાર કષાયનો ઉલ્લેખ પૂર્વે થઇ ચૂક્યો છે.
ક્રોધાદિ પાંચ ચાર પ્રકારના હોનાથી કપાયવેદનીયના બધા
મળીને સોળ પ્રકાર થાય.

(૨૭-૩૦) 'અન્તાનુમન્ધી' ક્રોધ માન, માયા, લોભ
કપાયના ઉદયથી જન્મતા સ્વરૂપાનુભવરૂપ
સમ્યગ્દર્શનનો ધાત થાય. જીવ અનંત સંસાર
માં રહે

(૩૧-૩૪) 'પ્રત્યાખ્યાન' ક્રોધ માન માયા લોભ કપાયના
ઉદયથી એક દેશ ચારિત્ર (અભ્યુપગમ ચારિત્ર)
નો પણ જીવને સંભળ ન રહે આ કર્મ અભ્યુપગમનો
રોધ કરે છે.

(૩૫-૩૮) 'પ્રત્યાખ્યાન' ક્રોધ માન માયા લોભ કપાય
આત્માના સકલ ચારિત્રનો ધાત કરે. એ
મહાવ્રતનો વિરોધી છે. ચાર કપાય પૈકીનો
કોઈ એક કપાય મહાવ્રતનો અવરોધ કરે છે,

(૩૯-૪૨) સજવલન કપાય ચતુષ્ટય : આત્માના ચતુષ્કા
ચારિત્રનો ધાત કરે છે ક્રોધાદિ કોઈપણ કપાય
ચતુષ્કા સમ્યક્ ચારિત્રનો ધાત કરે.

જૈનાચાર્યો એનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે અનન્તાનુ-
મન્ધી ક્રોધ, પત્યરવાળી જમીનમાં હળ ખેડ્યું હોય અને જેવી
રીતે હળની રેખા ધણી લાંબા વખત સુધી રહી જાય તેમ

દોષકાળ સ્થાયી અને અપરિવર્તનીય રહે છે. 'માટીવાળી જૂમિમાં હલ હાંકયું હોય અને જેવી રેખા પડે તેવો અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ, કષાય સમજવો. રેતી ઉપર હળનો જે ચીલો પડે તેના જેવો પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કષાય સમજવો અને પાણીને વિષે જેવી હળની રેખા પડે તેવો સંજ્વલન ક્રોધ જાણવો.

અનંતાનુબંધી માન પર્વતના જેવો અડોલ રહે છે : અપ્રત્યાખ્યાન માન કષાય અનંતાનુબંધી કરતાં સ્થેજ નરમ હોય છે : હાડપિંજરની સાથે એની સરખામણી કરી શકાય. પ્રત્યાખ્યાન માન વધુ નરમ હોય છે : લાકડાની જેમ વળે છે. સંજ્વલન માનકષાય નેતર જેવો હોય છે.

અનંતાનુબંધી માયા વાંસનાં મૂળીયાં જેવી કુટિલ, અપ્રત્યાખ્યાન માયા ભેંસના શીંગડા જેવી વક્ર, પ્રત્યાખ્યાન માયા જોતૂત્રનો ધારા જેવી અને સંજ્વલન માયા ખરીના ચિન્હ જેવી કુટિલ હોય છે.

અનંતાનુબંધી લોભ લોહીના ઝાઘ (કૃમિરગના) જેવો સ્થેજે ધોવાય નહીં એવો, અપ્રત્યાખ્યાન લોભ ગાડાના ચક્રને લાગેલી મળા જેવો, પ્રત્યાખ્યાન લોભ શરીરે લાગેલા કીચડ જેવો અને સંજ્વલન લોભ હળદરના લેપ જેવો—સહેજે ધોવાય એવો હોય છે.

(૪) અતેરાય કર્મ જીવની દાનાદિક સ્વાભાવિક સક્રિયતા રોકી રાખે છે. એ પાંચ પ્રકારે છે.

(૪૩) દાનાતરાય દાન (ત્યાગ) કરવાની ઇચ્છાનો ઘોત ફેરે

૧ અવલેખની—વાંસની જાલના જેવી વક્ર હોય છે. તત્વાર્થ.

(૪૪) લાભાન્તરાય : લાભની આડે આવે

(૪૫) ભોગાન્તરાય : ભોગ્ય વસ્તુ ભોગવવા ન દે. જુદા વિષયનો ભોગ કરવા મથે, પણ આ કર્મના ઉદ્ધયથી ભોગનો માર્ગ કંટકમય બને. જે વિષયનો એક જ વાર ભોગ થઈ શકે તે ભોગ કહેવાય જેમકે આહાર, પાણી, મુખવામ વિ.

(૪૬) ઉપભોગાન્તરાય : ઉપભોગ્ય વસ્તુના ઉપભોગમાં વિદ્ન નાખે, જે વસ્તુનો અનેકવાર ઉપભોગ થઈ શકે તે ઉપભોગ્ય કહેવાય : જેમકે વસ્ત્ર, વાહન, આસન વિગેરે.

(૪૭) વીર્યાન્તરાય : જીવના વીર્ય, સામર્થ્ય કે શક્તિને સ્પૃશ્વા ન દે

ધાતી કર્મના એ ૪૭ ભેદ થયા ધાતી કર્મ જીવના સ્વાભાવિક જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, વીર્ય વિગેરે ગુણને ઢાંકી રાખે છે. અધાતી કર્મ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોનો શોષ નથી કરતા. અધાતી કર્મ કેવળ શરીરની સાથે સંબંધ રાખે છે. વેદનીય, ગોત્ર, આયુઃ અને નામ એ ચારે અધાતી કર્મ છે. (૫) વેદનીય કર્મ : સુખ-દુઃખની કારણભૂત સામગ્રી ઉપજવે એના પણ બે પ્રકાર :—

(૪૮) શાતા વેદનીય સુખસાધન પુરાં પાડવામાં સહાયક થાય

(૮૯) અશાતા વેદનીય : 'દુઃખનાં સાધન ઉપજવવામાં કારણભૂત થાય.

(૬) ગોત્ર કર્મ : કેવા વંશમાં જન્મ થયો તે ગોત્ર કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. એ પણ બે પ્રકારે છે :

(૫૦) ઉચ્ચ ગોત્ર આ કર્મના પ્રતાપે જીવ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે.

(૫૧) નીચ ગોત્ર : આ કર્મના બળે જીવ નીચ કુળમાં જન્મે.
 (૭) આયુષકર્મ : જીવનું આયુષ નિર્ધારે. નારકી, તિર્થંચ, દેવ કે
 મનુષ્યનો ભવ પામવો તેનો આધાર આયુષ કર્મ ઉપર છે.
 એ ચાર પ્રકારનું છે.—

(૫૨) દેવાયુષ : એના ઉદયથી જીવ દેવતાનો આયુષકાળ
 પ્રાપ્ત કરે.

(૫૩) નારકાયુષ : એના ઉદયથી જીવ નરકવાસીનું આયુષ
 મેળવે.

(૫૪) મનુષ્યાયુષ : આ કર્મના પરિણામે જીવ મનુષ્ય—આયુષ
 મેળવે.

(૫૫) તિર્થંગાયુષ . આ કર્મને લીધે જીવ તિર્થંચગતિનું
 આયુષ મેળવે.

(૮) નામકર્મ : જીવની ગતિ, જાતિ, શરીરાદિમાં કારણભૂત
 બને. ગતિ, જાતિ, શરીરાદિના ભેદે નામકર્મના બધા મળીને
 ૯૩ (ત્રિનવતિ) પ્રકાર છે.

પ્રથમ ગતિકર્મ : એનાથી જીવની સંસારગતિ નક્કી
 થાય: ગતિ ચાર છે:

(૫૬) નરક ગતિ : એના ઉદયથી જીવ નારકી શરીર
 ધારણ કરે.

(૫૭) તિર્થંચ ગતિ. એના ઉદયથી જીવ પશુ પક્ષી જેવી
 તિર્થંચગતિને મેળવે.

(૫૮) મનુષ્ય ગતિ : એના ઉદયથી જીવ મનુષ્યનું શરીર
 પામે.

(૫૯) દેવ ગતિ : એના ઉદયથી જીવ દેવનું શરીર પ્રાપ્ત કરે.

દ્વિતીય જાતિકર્મ : એનાથી જીવની જાતિ નિયંત્રાય
 છે. જાતિ પાંચ પ્રકારની :

- (૬૦) એકેન્દ્રિય જાતિ : એકેન્દ્રિય જાતિકર્મના ઉદયથી જીવ એક માત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરે.
- (૬૧) બેષ્ટન્દ્રિય જાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ અને રસના એ બે ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૨) ત્રેષ્ટન્દ્રિય જાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ, રસના અને ઘ્રાણ્ય એમ ત્રણ ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૩) ચૌરિન્દ્રિય જાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ, રસના, ઘ્રાણ્ય, અને ચક્ષુ એમ ચાર ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૪) પંચેન્દ્રિય જાતિ : એના ઉદયથી જીવ પાંચ ઇન્દ્રિય મેળવે.

ત્રીજી શરીર કર્મ : એનાથી જીવનું શરીર નિર્દિષ્ટ થાય. શરીરના પાંચ પ્રકાર છે એટલે શરીરકર્મ પાંચ પ્રકારનું :

(૬૫) ઔદારિક શરીર : એના ઉદયથી જીવ મનુષ્ય અને તિથિયનું સ્થૂલ શરીર મેળવે.

(૬૬) વૈક્રિયિક શરીર : શરીરને નહાતું યા મ્હોકું બનાવી શકાય એ વૈક્રિયિક શરીર. આ કર્મના ઉદયથી જીવ દેવ તથા નારહીનું વૈક્રિયિક શરીર મેળવે.

(૬૭) આહારક શરીર : છઠ્ઠા ગુણઘણુવાળા મુનિને જો તત્ત્વાર્થ સંબંધી કંઈ શંકા થાય તો શંકાનું સમા-

આહારક શરીર નામકર્મ—એતાગ્નર માન્યતા પ્રમાણે ચૌદ પૂર્વધર મુનિને તત્ત્વાર્થ સંબંધી કંઈક શંકા થાય કે તીર્થ કરના દર્શનની ઇચ્છા થાય ત્યારે શંકાના સમાધાન માટે કે દર્શન માટે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા તીર્થ કરની સમીપે જવા માટે આ કર્મના ઉદયથી એક હાથ પ્રમાણ શરીર કરે છે. કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી કર્મરૂપની માફક વિખરાઈ જાય છે.

- ધાન કરવા, કેવળાસીની કે શ્રુતકેવલી પાસે જવા સાર, આ કર્મના ઉદ્દેશથી, મસ્તકમાંથી એક હાથ પ્રમાણવાળું શરીર ઉપજાવી શકે શંકાનું સમાધાન મેળવ્યા પછી એ શરીર પાછું સ્થૂલ શરીરમાં સમાઈ જાય.

(૬૮) તેજસ શરીર- ઔદારિક તેમજ વૈક્રિયિક શરીરને ક્રાંતિ આપનાર શરીર: આ કર્મના ઉદ્દેશથી પ્રાપ્ત થાય.

(૬૯) કાર્મણુ શરીર: આના ઉદ્દેશથી કર્મ પુરૂષલ ધટિત કર્મશરીર ઉત્પન્ન થાય

અતુર્થ-અગોપાંગ કર્મ: એના વડે જીવ શરીરનાં અંગ ઉપાંગો યોજાય. ત્રણ પ્રકારના શરીરના, અગોપાંગ કર્મ પણ ત્રણ પ્રકારના છે:

(૭૦) ઔદારિક: એના ઉદ્દેશથી ઔદારિક શરીરના અગોપાંગ થાય.

(૭૧) વૈક્રિયિક: એના ઉદ્દેશથી વૈક્રિયિક શરીરના અગોપાંગ થાય.

(૭૨) આહારક: એના ઉદ્દેશથી આહારક શરીરના અગોપાંગ થાય.

(૭૩) પચ્ચમ-નિર્માણુ કર્મ: એ કર્મને લીધે અંગ અને ઉપાંગો યથારથાને યથા પરિમાણે ગોઠવાય.

છટું બંધન કર્મ શરીરના ઔદારિક પરમાણુ (ન્હાનામાં ન્હાના અંશ) ને એક બીજા સાથે જરાજર સંયોજે. શરીર પાંચ પ્રકારના હોવાથી બંધનકર્મ પણ પાંચ પ્રકારે છે:

તેજસ શરીર નામકર્મ-આ કર્મના ઉદ્દેશથી આહાર પાચન થાય અને તેજોલેશ્યા મૂકવામાં સહાયક થાય તેણે શરીર થાય છે.

(૭૪) ઔદારિક બન્ધન કર્મ

(૭૫) વૈક્રિયિક બન્ધન કર્મ

(૭૬) આહારક બન્ધન કર્મ

(૭૭) તૈજસ બન્ધન કર્મ

(૭૮) કાર્મણ્ય બન્ધન કર્મ

સાતમું સંઘાત કર્મ—આને લીધે શરીરનો ન્હાનામાં ન્હાનો ભાગ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો રહે શરીરની જેમ જ સંઘાતકર્મ પણ પાંચ પ્રકારે છે,—

(૭૯) ઔદારિક સંઘાત કર્મ

(૮૦) વૈક્રિયિક સંઘાત કર્મ

(૮૧) આહારક સંઘાત કર્મ

(૮૨) તૈજસ સંઘાત કર્મ

(૮૩) કાર્મણ્ય સંઘાત કર્મ

આઠમું સંસ્થાન કર્મ—એ વડે શરીરની આકૃતિઓ યોજાય. સંસ્થાનકર્મ છ પ્રકારે:

(૮૪) સમવ્યવસ્થા સંસ્થાનકર્મ—આ કર્મને લીધે શરીર સુડોળ—સુગઠિત બને.

૭મું સમવ્યવસ્થા સંસ્થાન નામકર્મ—(સ્વૈચ્છિકતાનુસાર) શરીરનો આકાર થવામાં સંસ્થાનનામ કર્મ કારણ છે. શરીરના દરેક અવયવો લક્ષણયુક્ત સુડોળ થવામાં આ કર્મ કારણ છે. ન્યૂનોપદ પરિમંડલ સંસ્થાન—આ કર્મવડે વડની જેમ નાકિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણોપેત સુડોળ થાય છે. અને નાકિની નીચેનો ભાગ લક્ષણહીન થાય છે.

- (૮૫) ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન : આ કર્મને લીધે ન્યગ્રોધ (વડ) વૃક્ષ જેવું શરીર પરિણમે : એટલે કે શરીરનો નીચેનો ભાગ ન્હાનો-કુચડો અને ઉપલો ભાગ મ્હોટો તથા સુડોળ રહે.
- (૮૬) સ્વાતિક સંસ્થાન : આને લીધે ન્યગ્રોધ પરિમંડલ કરતાં જૂદી જ આકૃતિ બધાય.
- (૮૭) કુખ્જક સંસ્થાન : આના ઉદયથી 'ખુંધવાળું' શરીર પ્રાપ્ત થાય.
- (૮૮) વામન સંસ્થાન : આના ઉદયથી ઠીંગલું શરીર મળે.
- (૮૯) હુરડક સંસ્થાન : આના ઉદયથી શરીરના અગોપાંગ ન્હાના-મોટા બને-મેળ કે પ્રમાણ ન જળવાય : શરીરનો આકાર કદરૂપો બને
- નવસું સંહુનન કર્મ-હાડપિંજરના ધડતર સાથે આનો સંબંધ છે. એ કર્મ છ પ્રકારનું છે છેલ્લા ત્રણ પ્રકાર જ અત્યારે વર્તમાન સમયે દેખાય છે.

સાદિ સંસ્થાન

—આ કર્મવડે શાસ્ત્રલો વૃક્ષની જેમ નાલિની નીચેનો ભાગ સુડોળ અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણહીન થાય છે

કુખ્જ સંસ્થાન

—આ કર્મવડે મગ્ગક ડોક હાથ પગ સુડોળ થાય છે અન્ય અવયવો તેવા થતા નથી

વામન સંસ્થાન

—આ કર્મવડે મગ્ગકાદિ ઉપરોક્ત અવયવો લક્ષણહીન અને અન્ય અવયવો સુડોળ થાય છે

(૯૦) +વજ્રપક્ષનારાય સંહનન આના ઉદયથી શરીરની નાડી, ગ્રંથી અને અસ્થિ પણ વજ્ર જેવાં કઠિન બને.

-
- હૃડ સંસ્થાન —આ કર્મવડે શરીરના દરેક અવયવ લક્ષણહીન થાય છે.
- +વજ્રપક્ષનારાય સંધયણ —હાડનો બંધ થવામાં સંધયણ નામકર્મ હેતુ છે. જેમ જે પદ્માથેનો મળખત બંધ હોય, તેના ઉપર પાટો હોય અને તેના પર ખીણી હોય અને જેવો મળખત બંધ થાય તેવો મળખત હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
- ત્રપક્ષનારાય સંધયણ —પાટા વિનાનો જેવો બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ થવામાં આ કર્મ હેતુ છે.
- નારાય સંધયણ —પાટા અને ખીણી વિનાનો જેવો બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
- અર્ધ નારાય સંધયણ —જેમ જે પદ્માથેનો એક બાજુ ગાઢ બંધ હોય, એક બાજુ શિથિલ બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
- કીલિકા સંધયણ —જેમ જે પદ્માથેનો જે બાજુ શિથિલ બંધ હોય પરંતુ ખીણી જેવું કંઈ લગાવેલું હોય તેવો હાડકાનો બંધ થવામાં આ કર્મ કારણ છે.
- સેવાત સંધયણ —હાડકાનો સાવ શિથિલ બંધ થવામાં આ કર્મ કારણ છે. અત્યારે આ બંધ સંધયણ દેખાય છે.

- (૯૧) વજ્ર નારાય સંહનન : આના ઉદયથી માત્ર ગ્રંથી અને અગ્નિ વજ્ર જેવા કહિન બને.
- (૯૩) અર્ધનારાય સંહનન : આના ઉદયથી નારાય કરતા દુર્બળ પ્રકારના સાધા વગેરે બને.
- (૯૪) કોલક સંહનન : આના ઉદયથી અસ્થિ ગ્રથિ-વાળા બને.
- (૯૫) અસપ્રાપ્તા મૃપાટિકા : આના ઉદયથી શિરા સયુક્ત અસ્થિ બની રહે.

દશમું—સ્પર્શ કર્મ. એ વડે શરીરની સ્પર્શશક્તિ નિર્માય છે.

સ્પર્શકર્મ આઠ પ્રકારનું છે :

- (૯૬) જેના ઉદયથી ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય
- (૯૭) જેના ઉદયથી શીત સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૯૮) જેના ઉદયથી સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૯૯) જેના ઉદયથી રક્ષ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૦) જેના ઉદયથી મૃદુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૧) જેના ઉદયથી કર્કશ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૨) જેના ઉદયથી લઘુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૩) જેના ઉદયથી ગુરુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.

અગ્નીયારમું રસકર્મ—જેના વડે વિવિધ પ્રકારના રસયુક્ત શરીર બને.

રસકર્મ પાંચ પ્રકારે છે.

- (૧૦૪) તિક્ત રસકર્મ : જેના ઉદયથી શરીરમાં તિક્ત રસ ઉપજે.

(૧૦૫) કટુ રસ કર્મ. જેના ઉદયથી શરીરમાં કટુ રસ ઉત્પન્ન.

(૧૦૬) કષાય રસ કર્મ. જેના ઉદયથી શરીરમાં કષાય રસ ઉત્પન્ન.

(૧૦૭) અમ્લ રસ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીરમાં ખાટા રસ ઉત્પન્ન.

(૧૦૮) મધુર રસ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીરમાં મીઠો રસ ઉત્પન્ન.

ખારસું ગંધ કર્મ-એને લીધે શરીરમાં ગંધ ઉત્પન્ન થાય. ગંધ કર્મના બે પ્રકાર છે:

(૧૦૯) મુગધ કર્મ: એના ઉદયથી શરીર મુગંધમય રહે.

(૧૧૦) દુર્ગંધ કર્મ એના ઉદયથી શરીર દુર્ગંધવાળું રહે.

તેરસું વર્ણકર્મ-એના ઉદયથી શરીરના વર્ણ નિયમાય: વર્ણકર્મ પાંચ પ્રકારે છે:

(૧૧૧) શુક્લવર્ણ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીર શુક્લ-વર્ણ બને.

(૧૧૨) કૃષ્ણવર્ણ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીર સ્વામવર્ણ બને.

(૧૧૩) નીલવર્ણ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીર નીલવર્ણ બને.

(૧૧૪) રક્તવર્ણ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીર લાલવર્ણ-વાળું બને.

(૧૧૫) પીતલવર્ણ કર્મ: જેના ઉદયથી શરીર પીતલવર્ણ-વાળું બને.

ચૌદસું આતુપૂર્વક કર્મ-એક ભવ યા એક ગતિમાંથી ભવાંતર કે ગત્યંતર કરતી વેળા (વિગ્રહગતિ કાળે) આ

આનુપૂર્વી કર્મ 'અનુસારે જીવ જે દેહ તજે છે તે જ મૂલદેહનો આકાર ગ્રહણ કરે.

(૧૧૬) દેવગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૭) નરક ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૮) તિર્થંગ ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૯) માનુષ ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૨૦) પદ્મસુ અગુરુલ્લુ—કર્મ: આ કર્મને લીધે જીવનું શરીર એટલું બધું ભારે ન બને કે જેથી તે હરવા-ફરવાને થોડા પથ ન રહે અને એટલું બધું હલકું પથ ન બને કે જેથી તે અસ્થિર રહે

(૧૨૧) સોળસુ ઉપધાન કર્મ: આને લીધે જીવશરીરમાં એવા અગો ઉપજે કે જે વડે પોતાનો જ ક્ષાત થાય. ક્ષાપલા તરીકે મૃગ-શરીરના લાંબા અને ખૂબ ભારે શીંગડા વિગેરે.

(૧૨૨) સત્તરસુ પરાધાત કર્મ આ કર્મને લીધે જીવ, સામાવાળા ઉપર આક્રમણ કરી શકે એવા અગ પ્રત્યંગાદિ મેળવે

૧ આનુપૂર્વિનામકર્મ—આ કર્મ વડે ક્ષવાન્તરમાં જતા આકાંક્ષા પ્રદેશની ઐષ્ટિને બહુસરી મતિ થાય છે.

૨ પરાધાત નામકર્મ—આ કર્મ વડે મહાન તેજસ્વી આત્મા પોતાના દર્શન માત્રથી અને વાણીના અતિશયથી મહારાજાઓની સલાના સભ્યોને પણ આજી નાંખે, પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિની પ્રતિભાને ક્ષંભિત કરે છે

(૧૨૩) અહારમું ૧ આતાપ કર્મઃ આને લીધે જીવ એવું ઉજ્જવલ શરીર મેળવે કે ખીજ એ જોતાં જ અંગમ્ જાય - દાખલા તરીકે સૂર્યશોકમાં એવાજ શરીરધારી જીવો વસે છે.

(૧૨૪) ૨ઐગણીસમુ ઉઘોતકર્મઃ આને લીધે જીવ એવું ઉજ્જવલ શરીર પામે કે જે સમુજ્જવલ હોવા છતાં ખીજને તો શીત પ્રકાશરૂપ દેખાય. દાખલા તરીકે ચદ્રશોકમાં એવા જ શરીરધારી જીવો રહે છે

(૧૨૫) વીસમુ ઉચ્છવાસ કર્મઃ આ કર્મ જીવની નિશ્વાસ પ્રશ્વાસ સજ્જી ક્રિયાનુ નિયમન કરે છે.

૩ઐકવીસમુ વિહાયોગતિ કર્મઃ આ કર્મ જીવને આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ આપે છે. એના એ પ્રકાર છે.

(૧૨૬) શુભ વિહાયોગતિઃ આના વડે સુખર ગતિ થાય

(૧૨૭) અશુભ વિહાયોગતિઃ આના વડે દુઃખગરની ગતિ થાય.

૧ આતાપ નામકર્મ —આ કર્મ વડે પ્રાણિઓનું શરીર શીત છતાં પણ ઉષ્ણ પ્રકાશ રૂપ તાપ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું થાય છે આ કર્મ સૂર્યબિંબમાં ગ્રહેલા ઐકેન્દ્રિય જીવાને જ હોય છે

૨ ઉઘોત નામકર્મ —આ કર્મ વડે જીવોનું શરીર શીત પ્રકાશરૂપ ઉઘોત કરે છે.

૩ વિહાયોગતિ નામકર્મ —આ કર્મવડે હંસ અને હાથીના જેવી સુંદર તથા કાગડા અને ગર્દભના જેવી અશુભ ગતિ (ચાલ) પ્રાપ્ત થાય છે

- (૧૨૮) બાવીસમું પ્રત્યેક શરીર કર્મ આ કર્મને લીધે જે શરીર મળે તે માત્ર એક જ જીવ ભોગવે
- (૧૨૯) ત્રેવીસમું સાધારણ શરીરકર્મ આ કર્મને લીધે જે શરીર મળે તેમાં એકી સાથે ઘણા જીવો રહી શકે.
- (૧૩૦) ચોવીસમું ત્રસ કર્મ આ કર્મને લીધે એ ઇન્દ્રિય, તેજન્દ્રિય ચૈરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય શરીર મળે.
- (૧૩૧) પચીસમું સ્થાવર કર્મ : આને લીધે, એકેન્દ્રિયવાળું શરીર મળે
- (૧૩૨) છવીસમું 'સુભગ કર્મ' આને લીધે સૌને ગમે-સૌના શ્નેહને પાત્ર બને એવું શરીર મળે.
- (૧૩૩) સત્તાવીસમું 'દુર્ભાગ કર્મ' સુભગ કર્મથી ઉલટું
- (૧૩૪) અઠ્યાવીસમું સુસ્વર કર્મ એનાથી સારો સ્વર મળે.
- (૧૩૫) ઓગણત્રીસમું દુસ્વર કર્મ સુસ્વરથી ઉલટું
- (૧૩૬) ત્રીસમું શુભ કર્મ એનાથી સુંદર દેહ મળે.
- (૧૩૭) એકત્રીસમું અશુભ કર્મ : શુભ કર્મથી ઉલટું
- (૧૩૮) બત્રીસમું સૂક્ષ્મ કર્મ : સૂક્ષ્મ, અબાધ દેહ ઉપજે
- (૧૩૯) તેત્રીસમું આદર કર્મ સ્થૂલ દેહ ઉપજે.
- (૧૪૦) ચોત્રીસમું પર્યાપ્તિ કર્મ : જીવ જે દેહ પામે, તે દેહને ઉપયોગી પર્યાપ્તિ મેળવે જૈનાચાર્યોએ ૭ પર્યાપ્તિ માની છે (૨) આહાર પર્યાપ્તિ (૨) શરીર પર્યાપ્તિ (૩) ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ (૪) પ્રાણપાન પર્યાપ્તિ (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મન પર્યાપ્તિ

૧ સૌભાગ્ય નામકર્મ

—આ કર્મવડે સર્વ જનને પ્રિય થવાય છે

દુર્ભાગ્ય નામકર્મ

—આ કર્મવડે સર્વજનને અપ્રિય થવાય છે.

પેલી શરીર પોપણ માટે આહાર-દ્રવ્ય ગ્રહવામાં ઉપયોગી છે, બીજી શરીરને પોપવામાં, ત્રીજી ઇન્દ્રિયાદિને પોપવામાં, ચોથી શ્વાસોચ્છવાસમાં, પાચની બોલવામાં અને છઠ્ઠી સંકેતપાદિમાં ઉપયોગી છે. એકેન્દ્રિય જીવો પહેલી ચાર પ્રકારની પર્ચામિના અધિકારી હોઈ શકે છે, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને મનવગરના અમનસ્ક પંચેન્દ્રિય જીવો પહેલી પાચ પ્રકારની પર્ચામિના અધિકારી હોય છે સંગી—મનવાળા પંચેન્દ્રિય પ્રાણી જાણે છે પર્ચામિના અધિકારી છે

(૧૪૧) પાંત્રીસમુ અપર્ચામિ કર્મ આ કર્મને લીધે પર્ચામિ પામ્યા વિના જ દેહી મૃત્યુના મુખમાં પડે.

(૧૪૨) છત્રીસમું સ્થિર કર્મ: આને લીધે શરીરમાની ધાતુ —ઉપધાતુ નિયંત્રિત રહે. જૈન મતવ્ય પ્રમાણે ધાતુ સાત છે: રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મળજ અને શુક્ર ઉપધાતુ પણ એટલી જ છે. વાત, પિત્ત, કફ, શિરા, આયુ, ચામડી અને ઉદરનો અગ્નિ.

(૧૪૩) સાડત્રીસમુ અસ્થિર કર્મ સ્થિર કર્મથી ઉલટું કામ કરે

(૧૪૪) આડત્રીસમુ ^૧આદેય કર્મ: દેહમાં ઉર્જાવળતા આવે.

(૧૪૫) આગણ્યાલીસમું ^૨અનાદેય કર્મ: આદેયથી ઉલટું.

(૧૪૬) ચાલીસમુ ^૩યશકીર્તિ કર્મ: યશ અને કીર્તિ મળે એવું શરીર ઉપજાવે

૧ આદેય નામકર્મ	—આ કર્મવડે લોકમાન્ય થવાય છે.
૨ અનાદેય નામકર્મ	—આ કર્મવડે લોકમાન્ય થવાતું નથી.
૩ યશ કીર્તિ	—આ કર્મવડે ચારે બાજુ યશ અને કીર્તિ પ્રસરે છે

(૧૪૭) 'એકતાલીસમુ અયશ કીર્તિ કર્મ' યશ.કીર્તિથી ઉલટું.
(૧૪૮) એતાલીસમુ તીર્થકર કર્મ: તીર્થકરત્વ પ્રાપ્ત કરાવે.

કર્મના જે ભેદ, ધાતી અને અધાતી ધાતીકર્મનાં
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મેલનીય અને અંતરાય એ ચારને
સમાવેશ થાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ અર્વાંતર ભેદ
ગણતાં ૪૭ પ્રકાર થાય અધાતીના પણ ચાર ભેદ:-વેદનીય,
નામ, જોત્ર, અને આયુષ સાતાવેદનીય આદિના ભેદે અધાતીના
૧૦૧ ભેદ મતલબ કે કર્મના પ્રકાર, પ્રકૃતિ અથવા ભેદના
અધા મળીને ૧૪૮ પ્રકાર થાય

કર્મની સ્થિતિ

જીવ પદાર્થને વળગેલા કર્મોના ક્ષય એનું નામ નિર્જરા.
નિર્જરાના અવિપાક અને સવિપાક એવા જે ભેદ છે. કર્મ
પુણ્યલક્ષ આપવા તૈયાર થાય તે પહેલા જ દોર તપશ્ચર્યા-
દિથી એનો ક્ષય કરી નાખવો એ અવિપાક નિર્જરા તપશ્ચર્યા
વિગેરેની સહાયથી જો આ કર્મને ક્ષીણ કરી દેવામાં ન આવે
તો તે જીવની સાથે મળીને, વિવિધ ફળ ભોગવાવે અને એની
ચોક્કસ મુદત પૂરી થયેથી જીવનો ત્યાગ કરી જાય આ
ખીજનું નામ સવિપાક નિર્જરા

જે સંસારી જીવને અવિપાક નિર્જરા નહિ, પણ સવિપાક
નિર્જરા વેદવી પડે છે તેની સાથે કથુ કર્મ કેટલો કાળ રહે છે
એનું માપ પણ જૈન શાસ્ત્રોએ કાઢી બતાવ્યું છે. આત્માથી
એને 'સ્થિતિબંધ' અર્થાત્ કર્મોના સ્થિતિબળ કહે છે.
સ્થિતિ જે પ્રકારની (૧) પરા સ્થિતિ (Māyama

અયશ:કીર્તિ

—આ કર્મોને અપયશ અને અપ-
કીર્તિ થાય છે.

dilatation) અને (૨) અવગત સ્થિતિ, આદ્ય પ્રકારના કર્મોને
પરાસ્થિતિ-કાળ અને અવગત સ્થિતિ-કાળ નૈનાગમ પ્રમાણે,
નાચે ઉતારે છું,

જ્ઞાનાવસ્થીય, દર્શનાવસ્થીય, વેદનીય અને અતરાય
કર્મની પરા સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (ત્રિશત) ત્રીસ દોટા
કોટી સાગરોપમ

મોહનિય કર્મની પગથિયતિ (સમતિ) ૭૦ દેરાશ્રેટી
સાગરોપમ.

नाम तथा जात्रकर्तृनी परा स्थिति (विशति) वीस
कोटिकोटी सागराभय.

આયુષ્ય કર્મની પગથિયો (ત્રયસ્વિંશત) ૩૩ આમરોપમ.

ચોજનપ્રમાણ ઉઘાઈ પહોળાઈ અને લંગાઈવાળો કુવે
ખોલવે. એનો ઘેરાવે લગભગ ૩૬ ચોજન થાય. એ કુવાના,
ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં જન્મેલા સ્વાત દિવસના ઘેટાના વાળના નાનાના
નાના અંશે દાસી દાસીને ભર્યા હોય, પછી સો મો
વગસના અંતરે એક એક વાળ કુવામાંથી કાઢવામાં આવે
અને એ રીતે એક એક વાળ કાઢતાં આખો કુવો ખાલી થઈ
જાય ત્યારે એક 'વ્યવહાર પદ્ય' થયું ગણાય. એવું અનુમાન
કાઢવામાં આવ્યું છે કે ૪૧૩,૫૨૬૩૦૩૦૮૨૦૩૧૭૭૭૪૯૫૧૨
૧૯૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષે એક વ્યવહાર પદ્ય
થાય અર્થાત વ્યવહાર પદ્યનું એક 'ઉદ્ધાર પદ્ય' અને
અર્થાત ઉદ્ધાર પદ્યનું એક 'અદ્ધા પદ્ય' થાય. ૧૦
કેટાકેટી અદ્ધાપદ્યનો એક સાગરોડમ.

ઉપર જે ગિતિ બતાવી તે ઉત્કૃષ્ટ છે હવે અમરા
ચોટલે જમન્ય સ્થિતિ લખજો.

વેદનીય કર્મની અપના સ્થિતિ બાર મુદ્દતની
 નામ અને ગોત્ર કર્મની „ આઠ મુદ્દતની.
 બાકીના કર્મોની „ એક અન્તર્મુદ્દતની.

એક આકાશ પ્રદેશમાથી પાસેના જ બીજા આકાશ પ્રદેશમાં
 મંદગતિએ જતા એક પરમાણુને જોડેલો સમય લાગે તેનું નામ
 ‘સમય.’ અસખ્યાત સમયની એક આવલી-અર્થાત નિમેષકાળ.
 અન્તર્મુદ્દતના બે પ્રકાર છે. ૧ જઘન્ય અને ૨ ઉત્કૃષ્ટ. એક
 આવલી + એક સમય = એક “ જઘન્ય અન્તર્મુદ્દત ” એક
 મુદ્દતની ૪૮ મિનિટ. એક મુદ્દત-એક સમય = (એક સમય
 બાદ કરતા) “ એક ઉત્કૃષ્ટ અન્તર મુદ્દત ” જૈન શાસ્ત્રોમાં
 મુદ્દત તથા અન્તર્મુદ્દતનું એ મતલબનું વર્ણન છે

કર્મનો અનુભાગ

કર્મના આસ્ત્રવથી જીવને બંધ થાય. ફલની તીવ્રતા કે
 મદતાના હિસાબે કર્મબંધને પણ તીવ્ર તથા મંદ ગણી
 શકાય. કર્મના અનુભાગ-બંધની સાથે ફલનો તીવ્રતા કે
 મદતાને ધણે નીકટનો સબંધ છે અનુભાગ-બંધ એટલે ફળ
 આપવાની શક્તિ એવો અર્થ પણ થઈ શકે. અનુભાગ-બંધને
 કોઈ કોઈ વાર અનુભવ પણ કહેવામાં આવે છે.

કર્મનો પ્રદેશબંધ

આકાશનો જે ન્હાનામાં ન્હાનો અંશ એક પરમાણુથી
 વ્યાપેલો-ફાગેલો રહે તેનું નામ પ્રદેશ જૈનશાસ્ત્રી કહે
 છે કે લોકાકાશના આવા એક પ્રદેશમાં એકી સાથે એક
 પુદ્ગલ, પરમાણુ, એક ધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ, એક અધર્મ-
 દ્રવ્યનો પ્રદેશ, કાળનો એક ન્હાનામાં ન્હાનો અણુ અને
 જીવપ્રદેશ રહી શકે. કર્મપુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય એ રીતે

સમિશ્રિત રહે છે અનાદિકાળથી જીવ બદ્ધકર્મ છે એ
 બિનસિદ્ધાંત છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવના પ્રદેશે
 પ્રદેશે કર્મપુદ્ગલ જીવદ્રવ્યની સાથે સમિશ્રિત થઈને જીવને
 ‘બદ્ધ’ અવસ્થામાં ગળે છે. જીવના વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનાદિ
 નિર્માણ ગુણોને ઠાકી દે છે એટલે જ જીવ અનાદિકાળથી
 દુઃખ-મોહભય આ સંસારમાં પન્થિભ્રમણ કરે છે. એનું જ નામ
 ‘પ્રદેશબદ્ધ’

ચાર પ્રકારના બદ્ધ હોવાથી કર્મના પણ ચાર પ્રકાર
 વર્ણવ્યા છે. હવે આગળે આદ્ય પ્રકારના કર્મના આશ્રવ-
 કારણ અને કર્મના વિપાક વિશે વિચાર કરીએ-

કર્મના આશ્રવ-કારણ

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે જીવના ચિન્ત્રાવને લીધે
 જીવમાં કર્મના આશ્રવ થાય છે-કર્મનું આગમન થાય છે.
 (કર્મના આશ્રવ પછીજે આશ્રુત કર્મ જીવપ્રદેશના એક ક્ષેત્રમાં
 અવગાહનાં કરે-એન્ત્રપણે રહે તેને બદ્ધ અથવા કર્મબદ્ધ
 કહેવામાં આવે છે.) કયા પ્રકારના વિલાવથી જીવને વિશે
 કયા પ્રકારનો આશ્રવ થાય તે અહીં દુંડામાં કહી દઉં.

જૈન દર્શનિકો કહે છે કે પ્રદોષ, નિહર, માત્સર્ય,
 અતરાય, આસાદના અને ઉપધાત : એ સાનાવરણીય અને
 દર્શનાવરણીય કર્મના આશ્રવમાં કારણબૂત છે. શંકા-
 સમાધાન પછી પણ શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા એ પ્રદોષ. જ્ઞાનદું
 ગોમન એ નિહર. હિંસા, દ્રેપ કે છબાને લીધે જ્ઞાન આપવામાં
 સક્રોચ રાખવો એ માત્સર્ય. જ્ઞાનોત્પત્તિના માર્ગમાં વિઘ્ન
 નાખવું એ અતરાય. કાયથી કે વાક્યથી, બીજાએ બતાવેલા
 સંમાર્ગનો અપલાપ કરવો એ આસાદના. સત્યને સત્યરૂપે

જાણવા છતાં એને અતત્ત્વ તરીકે સ્થાપવું એ ઉપધાત જે
 જીવ ઉક્ત પ્રદોષાદિ દોષે કરીને દુષિત હોય છે તેના સંબંધમાં
 જૈનાચાર્યો કહે છે કે તે જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય અને
 દર્શનાવરણીય કર્મનો આશ્રવ થાય પરિણામે એ જીવના
 જ્ઞાન અને દર્શન ઢંકાએલા રહે. તેજ પ્રમાણે દુઃખ
 શોક, આક્રંદ, વધ, તાપ, પરિવેદના એ બધા પૂર્વોક્ત અસાતા
 વેદનીય કર્મના આશ્રવમાં નિમિત્ત કારણ છે દુઃખનો અર્થ
 કષ્ટ, શોકનો અર્થ પ્રિયવિયોગનો કલેશ, અનુશોચના અથવા
 અનુતાપ એટલે સંતાપ. આંખમાથી આંસુ કાઢવા એ આક્રંદ,
 પ્રાણહિંસા એ વધ, ખીજના દીક્રમા દયા આવી જાય એવું
 આક્રંદ કરવું અથવા શોક બતાવવો એવું નામ પરિવેદના
 દુઃખાદિ છ પ્રકારના વિભાવનો અનુભવક પોતાને વિષે જેમ
 અનુભવે તેમ ખીજને પણ અનુભવાવે અથવા તો પોતે પણ
 અનુભવે અને સાથે ખીજને પણ અનુભવાવે એ રીતે
 દુઃખાદિ છ વિભાગ અઢાર ભેદે પરિણમે જૈનાચાર્યો કહે
 છે કે આ અઢાર પ્રકારના વિભાવને લીધે અસાતાવેદનીય
 કર્મનો આશ્રવ થાય જૂતાનુકંપા, વ્રતાનુકંપા, ઘન, સરાગસંયમ,
 સંયમાસયમ, અકામનિર્જરા, બાળતપ, યોગ, ક્ષાન્તિ અને
 શૌચ, આ દશ સાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવ-કારણ છે, સુખે
 કરીને વેદી શકાય એવા કર્મનો એથી આશ્રવ થાય સર્વ પ્રાણી
 પ્રત્યે કરૂણા એ જૂતાનુકંપા વ્રતધારી સાધુઓ પ્રત્યે અનુકંપા એ
 વ્રતાનુકંપા રાગમિશ્રિત સંયમનું નામ સરાગસંયમ વ્રતપરિપાલન
 કરતા થકા જે કેટલાક કપાયોનું નિયમન થાય તે સંયમાસયમ.
 અવિચલિતપણે કર્મના નિર્દિષ્ટ રૂઠો ભોગવી લેવાં એવું નામ
 અકામનિર્જરા. સમ્યગ્ જ્ઞાનની સાથે જેનો મુક્તિ સંબંધ નથી

તે બાળતપ. ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ અપરાધીને ક્ષમા આપવી તે ક્ષાંતિ. પત્રિતા-શુચિતા એ શૌચ. અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયના આત્મર-કારણ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનની, ત્રિશુદ્ધ આગમની, સંધની, સત્યધર્મની, અને દેવની જે નિદા તે અવર્ણવાદ. આ પ્રકારના અવર્ણવાદ વડે જીવને વિશે દર્શનમોહનીય કર્મ પ્રવેશે.

કપાય અને નો-કપાયની પ્રકૃતિ તથા ભેદ ઉપર કહેવાઇ ગયા છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે કપાય અને નોકપાયના ઉદયથી જીવમા જે તીવ્ર વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે જીવ આરિત્રમોહનીય કર્મ બાધે. અતિ ધણા આરંભ અને અતિ ધણા પરિગ્રહને લીધે જીવ નરકનું આયુઃ બાધે-નરકાયુઃ કર્મના આશ્રવ થાય સાંસારિક વ્યાપારોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એ આરંભ અને વિપયતૃષ્ણાને અગે વિપયોના ભોગ એ પરિગ્રહ આ વિપયોમા જે તદ્દલીન બનીને અહિંસાદિને વિસારી દે છે તે જીવ નરકાયુ બાધે છે માયા અર્થાત્ છેતરપીંડી તિર્યચ વ્યાયુ કર્મમા કારણભૂત બને છે. અહ્યારભ તથા અહ્ય પરિગ્રહને લીધે જીવ મનુષ્ય આયુ. બાધે છે. મૃદુતાને લીધે પણ જીવ મનુષ્ય આયુ બાધે. સર્વ પ્રકારનાં આયુઃ કર્મના આશ્રવમાં અશીલ અને અપ્રત મુખ્ય છે. સરાગસંયમ, સંયમા-સંયમ. અકામનિર્જરા અને બાળતપ દેવ-આયુઃ કર્મના અશ્રવમા કારણભૂત છે સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શની પણ દેવતાનું આયુ. ઉપાજ.

નામ કર્મમાં પણ શુભ અને અશુભ એવા બે ભેદ છે તે આપણે જોઇ ગયા. મનુષ્ય ગતિ કર્મ, દેવગતિ કર્મ,

૨૩૫

યચેન્દ્રિય જાતિ કર્મ, શરીર કર્મ, અંગોપાંગ કર્મ, સમન્
ચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન કર્મ, વજ્રક્ષપલ નારાય સંહનન કર્મ,
શુભ સ્પર્શ કર્મ, શુભ રસ કર્મ, શુભ ગવ કર્મ, શુભ વર્ણ
કર્મ, દેવગત્યાનુપૂર્વી કર્મ, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી કર્મ, અગુરુલ્લુ
કર્મ, પરાધાત કર્મ, ઉચ્ચવાસ કર્મ, આતપ કર્મ, ઉદ્યોત કર્મ,
શુભવિહાયોગતિ કર્મ, ત્રસ કર્મ, બાદર કર્મ, પર્થાસિ કર્મ,
પ્રત્યેક શરીર કર્મ, સિયર કર્મ, શુભ કર્મ, સુભગ કર્મ,
સુસ્વર કર્મ, આદેય કર્મ, યશઃ કીર્તિ કર્મ, નિર્મીલુ કર્મ,
તીર્થકર કર્મ, એ પ્રમાણે ૩૭ પ્રકારના કર્મ શુભ નામ કર્મ
છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા

યોગવક્તા તથા વિસંવાદન, અશુભ નામકર્મના આત્મવ-
હારણ છે મન, વચન ને કાયાનો કુટિલ વ્યવહાર એ યોગ-
વક્તા. વિર્તાડા, અશ્રદ્ધા, છર્ચા, નિદ્રાવાદ, આત્મપ્રશંસા,
અમૂયા એ બધા વિસંવાદના પેટામાં આવે છે. યોગવક્તા
અને વિસંવાદથી જૂદા પ્રકારનું આચરણ શુભ નામકર્મને
આશ્રવ કરાવે. બીજા શબ્દોમાં એ વાત કહીએ તો મન,
વચન અને કાયાનો સરળ વ્યવહાર, કલહનો ત્યાગ, સમ્યક્-
દર્શન, વિનય, ગુણાનુવાદ, વિગેરે વડે જીવમાં શુભ કર્મને
આશ્રવ થાય દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપન્નતા અતિચારવિનાશ
શીલવ્રત, યાનોપયોગ, સંવેગ, યથાશક્તિ ત્યાગ, તપ, સાધુ-
ભક્તિ, વૈયાવૃત્ય, અરિહંતની ભક્તિ, આચાર્યની ભક્તિ,
બહુશ્રુતની ભક્તિ, પ્રવચનની ભક્તિ, આવશ્યક અપરિહાણ,
માર્ગ પ્રભાવના અને પ્રવચનવાત્સલ્ય એ સોળ પ્રકારની
શુભ ભાવનાઓને લીધે જીવમાં તીર્થકર-નામ-કર્મને આશ્રવ
થાય. (૧) વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન એ દર્શનવિશુદ્ધિ. એના

આદ્ય ભેદ છે. નિશ્ચિત, વિશુદ્ધ દર્શન વિષે કઈ શંકા ન કરવી. નિષ્કલિત, ધર્મ કરતાં કઈ આકાંક્ષા ન રાખવી, નિર્વિચિકિત્સિત, ધર્મક્રિયામાં કઈ દુઃખ છા ન કરવી. અમૂઢ દ્રષ્ટિ; શુદ્ધ દર્શન વિષે લેશ પણ કુસમ્પકાર ન સેવવો. ઉપબૃહન, સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કોઈ દિવસ ખીન્નનો દોષ ન જીવે. સ્થિરીકરણ, સત્યને વિષે અવિચલિતપણું એ સમ્યક્દ્રષ્ટિનું એક અંગ છે. વાત્સલ્ય; સમ્યગ્દ્રષ્ટિવાળો હમેશા મુક્તિમાર્ગના પથિકો તરફ સ્નેહ, શ્રદ્ધાથી જીએ પ્રભાવના, મોક્ષમાર્ગનો પ્રચાર એ સમ્યગ્દર્શનનું એક લક્ષણ છે. (૨) મુક્તિનાં સાધન તથા મુક્તિના માર્ગે ચાલનારા સાધુઓની ભક્તિ એ વિનયસંપન્નતા છે (૩) પાત્ર મહાત્મતનુ પરિપાલન. (૪) આગમ રહિત પણે સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ જ્ઞાનોપયોગ. (૫) સંસારમાં દુઃખ જોવા એ સંવેગ. (૬) શકિન પ્રમાણે ત્યાગ કરવો એ યથાશકિત ત્યાગ (૭) શકિન પ્રમાણે તપ કરવો એ યથાશક્તિ તપ (૮) સાધુઓની સેવા, રક્ષા, અભયદાન વિગેરે સાધુભક્તિ. (૯) ધાર્મિકોની સેવા એ વૈયાવૃત્ય (૧૦) સર્વજ્ઞ અગ્રિહન ભગવાનને વિષે અચળ શ્રદ્ધા એ અર્હતભક્તિ. (૧૧) સાધુસંધના નેતા આચાર્ય-એમની ભક્તિ કરવી એ આચાર્ય ભક્તિ. (૧૨) ધર્મનો ઘોષ કરે તે ઉપાધ્યાય ઉપાધ્યાયની ભક્તિ તે ઉપાધ્યાયભક્તિ અથવા બહુશ્રુતભક્તિ (૧૩) શાસ્ત્ર સંબંધી શ્રદ્ધા એ પ્રવચનભક્તિ (૧૪) સામાયિક, વ્રત-પચ્ચખાણુ આદિ રોજના ધર્મકાર્યનું અનુષ્ઠાન એ આવસ્થક અપરિહાનિ. (૧૫) મુક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવો એ પ્રભાવના. (૧૬) મુક્તિમાર્ગે વિચરતા સાધુઓ પ્રત્યેનો સ્નેહભાવ એ પ્રવચન વાત્સલ્ય.

પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણાચ્છાદન અને અસદ્ગુણોદ્ધારણની જીવ નીચગોત્ર કર્મ બાધે બીજની નિંદા એ પરનિંદા, પોતાની પ્રશંસા એ આત્મપ્રશંસા, બીજના સાગ ગુણ ગોપવવા એ સદ્ગુણાચ્છાદન અને અછતા ગુણોનું આરોપણ કરવું એ અસદ્ગુણોદ્ધારણ. પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા, સદ્ગુણોદ્ધારણ, અસદ્ગુણાચ્છાદન, નીચૈર્વૃત્તિ અને અનુસેક, ઉચ્ચગોત્રકર્મના આશ્રવ-કારણ છે બીજના વખાણ એ પરપ્રશંસા, પોતાની નિંદા એ આત્મનિંદા, બીજના સદ્ગુણ બોધવા એ સદ્ગુણોદ્ધારણ અને પોતાના ગુણ ગોપવવા એ અસદ્ગુણાચ્છાદન ગુરૂજનોનો વિનય એ નીચૈર્વૃત્તિ, અને પોતાનાં સારા કામ સંબંધે પણ ગર્વ ન કરવો એ અનુસેક.

બીજના દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય સંબંધે વિદ્ધ ઉપસ્થિત કરવાથી અતરાય કર્મ બધાય અર્થાત્ કોઇ દાન કરતું હોય, કોઇ લાભ મેળવતું હોય, કોઈ અન્ન આદિ વસ્તુનો ભોગ કરતું હોય, મોઢ ચિત્રાદિ વસ્તુનો ઉપભોગ કરતું હોય, કોઈ પોતાની શક્તિ-વીર્ય ફેરવતું હોય તેમાં અંતરાય ઉભો કરવો એ તે તે વિષયમાં વિદ્ધ નાખવા જેવું છે. આવા વિદ્ધ કરવાથી જીવ અતરાયકર્મના આશ્રવ-કારણ ઉપજાવે

કર્મનો વિપાક

કર્મના આશ્રવથી જીવના જ્ઞાન-દર્શન આદિ શુદ્ધ ગુણો દંકાઇ જાય અને જીવ વિવિધ પ્રકારનાં સતાપ તથા દુઃખ મેળવતો થકો સંસારમાં-જન્મજન્મમાંતરમાં પરિભ્રમણ કરે. કયા કર્મનો કેવા પ્રકારનો વિપાક થાય, અથવા કયા કર્મનું કેવું ફળ મળે તે કર્મનાં લક્ષણ ઉપરથી જ સમજાય એવી વાત છે. જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના અંધથી જીવનું શુદ્ધ જ્ઞાન

અવરાય, દર્શનાવરણીય કર્મ જીવની દર્શનશક્તિને ઢાંકી દે. અને જીવના શુદ્ધ ગુણો દકાઈ જાય એટલે જીવને બન્ધ દુઃખ, શોક, સંતાપ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, ક્ષોભ - સંસારની અવર્ણનીય જ્વાળાઓમાંથી પસાર થવું પડે એ જ્વાળાઓનો કોને અનુભવ નથી ?

સમ્યગ દર્શન, સમ્યગ જ્ઞાન, સમ્યક્ યાત્રિ એ રત્નત્રય છે. એજ મોક્ષમાર્ગના પ્રદર્શક છે પરંતુ કર્મોના પ્રતાપ એટલો બધો છે કે જીવ સંસારની બળતરામાં અહોનિશ બળવા છતાં મોક્ષમાર્ગમાં ગતિ કરી શકતો નથી, કેટલીકવાર તો મોક્ષમાર્ગના મુસાફરો પણ કર્મના પ્રાપ્ત્યથી પાછા માર્ગભ્રષ્ટ બને છે, સંસારના ફેરામાં નપડાય છે કર્મના બધન જેટલા કઠોર છે તેટલો જ આ મોક્ષમાર્ગ આકરો છે

જન્મ-જન્મોત્તરના સંકૃતના બળે જે ભવ્ય જીવ મોક્ષ માર્ગે વિચરવા તૈયાર થાય છે તેને ક્રમે ક્રમે ચૌદ ભૂમિકાઓ ઝોળંગવી પડે છે, ચૌદ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવાનું રહે છે જૈન શાસનમાં એને “ચૌદ ગુણસ્થાનક” તરીકે ઝોળખાવવામાં આવ્યા છે ગુણસ્થાનનું વર્ણન હું અહીં નથી કરતો. કર્મોનો એવો અજબ મદિમા છે કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં પણ અનેક પ્રકારની આટીધુટી ઉભી કરે છે ખરેખરો ધીર, દઢચિત્ત, સહનશીલ સાધક, મોક્ષમાર્ગના એ કંટકોને - દુઃસહ કર્મ વિપાકને અવિચલિતપણે વેદતો થકો પેલી પાર ચાલ્યો જાય છે જૈનાચાર્યો એને પરિસહના નામથી ઝોળખાવે છે. પરિસહનો જ્ય કયાં વિના મોક્ષ મેળવી શકાતો નથી.

પરિસહ બાવીસ પ્રકારના છે : (૧) ક્રુધા, (૨) પિપાસા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) દંશમશક (૬) અચેત્ત (૭) અરતિ

(૮) સ્ત્રી (૯) ચર્ચા (૧૦) નૈષેધિકી (૧૧) શય્યા (૧૨)
આક્રોશ (૧૩) વધ (૧૪) યાચના (૧૫) અક્ષાલ (૧૬) રોગ
(૧૭) તૃણપર્ણ (૧૮) મલ (૧૯) સત્કાર (૨૦) પ્રણા (૨૧)
અજ્ઞાન અને (૨૨) સમ્બંધત્વ પરિપક્વ

જે સાધક મોક્ષ સાધવા માગે છે તેણે આ આવીસે
પરિસહો ઉપર વિજય વર્તાવવો જોઈએ - એ પરિસહો જીતી
લેવા જોઈએ જીખ, તગસ, ટાઢ, તડકો અને મચ્છર - ડાસના
ડખ એણે સહી લેવા જોઈએ ગમે એવા જીર્ણ કે તુચ્છ
વસ્ત્રથી પણ એ નભાવી લેઃ કીમતી વસ્ત્રની અપેક્ષા ન રાખે
કષ્ટ વેઠવા છતાં સંયમને વિષે અરૂચી ન અનુભવે. સ્ત્રીના
રૂપ-શૃંગાર કે હાવભાવથી એ ચલિત ન થાય માર્ગ ગમે
એટલો લાંબો હોય પણ સાચો સાધક થાકીને કે કટાણીને
પાછો ન ફરે. ધ્યાન કરતી વેળા સિંહ કે સાપનો ઉપસર્ગ થાય
તો પણ તે સ્થિર રહે, આસનનો પરિત્યાગ ન કરે. કઠણ ભોંય
ઉપર એ સૂવે કાંઈ ગાળ દે-કઠોર શબ્દો સભળાવે તો તે પણ
સહીલે કોઈ તાડન કરે તો પણ સમ ભાવપૂર્વક સહન કરે કાંઈ
વસ્તુની જરૂર હોય તો તેની યાચના કરે ન મળે તો ક્લેશ
ધારણ ન કરે. જવ - અતિસાર જેવા રોગો થાય તો પણ
ભ્રૂંગ ન કરે. દેહમાં કાંટા વાગે તો પણ એ દુખ જાહેર ન
કરે, શરીરની મલીનતાને પણ સહી લે માનાપમાનને સરખા
ગણે. જ્ઞાનના ગર્વને જાણી નાખે પોતાની અજ્ઞાનતા વિષે
પણ ખેદ ન કરે અખડ સાધના કરવા છતાં દૈવી શક્તિ
પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ મોક્ષમાર્ગ સખધી શ્રદ્ધામાં શંકાને
પ્રવેશવા ન દે આ આવીસ પરિસહો મેં દુકામાં વર્ણવ્યા
છે. પરિસહનો જય કરવાથી કહિન મોક્ષમાર્ગ સુલભ અને છે.

મુક્તિમાર્ગમાં કંટક પાથરતા આ પગિસહોનું મૂળ ક્યાં છે? કર્મબંધ જ એનું મૂળ કારણ છે. જ્ઞાનાવગ્ણીય કર્મમાંથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન ઉપજે છે, દર્શનમોહનીય કર્મમાંથી અદર્શન-પરિસહ જન્મે છે અંતરાય કર્મમાંથી અલાભ-પરિસહ ઉદ્ભવે છે અચેક્ષક, અરતિ, સ્ત્રી, નૈષેધિકી, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર-પુરસ્કારના મૂળમાં આરિત્રમોહનીય કર્મ છે. બાકીના પરિસહ વેદનીય કર્મનો વિપાક છે.

કર્મના વિપાક ક્રોધને ઊડતા નથી. જીવની પાછળ જ પડે છે જે સાધકો હજી જોઈતા ગુણસ્થાને નથી પહોંચ્યા તેઓને જીદા જીદા પરિપહો સંભવે છે જેઓને સપરાય — કપાયનો વિશેષપણે સંભવ હોય તેઓ ‘બાદર સપરાય’ ગણાય છે જોનાચાર્યો કહે છે કે બાદર — સપરાય સાધકને આ બાવીસ પરિસહ સંભવે છે. જે સાધકોને અતિ અદ્યમાત્ર લોભ-કપાય બાકી રહી ગયો છે, અને બાકીના બધા કપાય નાશ પામ્યા છે તેઓ “સૂક્ષ્મ સપરાય” ગણાય છે — તેઓ દશમા ગુણસ્થાને આરૂઢ હોય છે. જેમનું આરિત્ર મોહનીયકર્મ ઉપશાન્ત થયું છે. તેઓ ઉપશાન્ત મોહ-અગીયારમા ગુણસ્થાનકે વર્તે છે. જેમનો મોહ સર્વથા નાશ પામ્યો છે તેઓ ક્ષીણમોહ અર્થાત્ બારમા ગુણસ્થાને વિરાજે છે છતાં કર્મનું પરિબળ એવું છે કે આ સૂક્ષ્મસપરાય, ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ સાધકને પણ અચેક્ષ, અરતિ, સ્ત્રી, નૈષેધિકી આક્રોશ. યાચના, સત્કાર-પુરસ્કાર અને અદર્શન સિવાયના બાકી ચૌદ પ્રકારના પરિસહ સહેવા પડે છે. જે પુરૂષપ્રવર ચાર પ્રકારના ધાતી કર્મનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરી નિર્મળ કૃવળગ્ગાનના અધિકારી અને છે તે ‘જિન’ અથવા ‘અહંત’ — સર્વજ્ઞ અહંત — તેરમા ગુણસ્થાને

ચટે છે. જૈન શાસ્ત્રો એમને “ધૃશ્વર” નામે પણ ઓળખાવે છે આવા મહાપુરુષને પણ ભુખ, ઘરસ, ટાક, લડકો, દંશમશક ચર્ચા, શય્યા, વધ, રોગ, વૃણુરપર્શ, મળ એ અગીઆર પરિસહો વ્યકતપણે નહિ તો અવ્યકતપણે (નામ માત્ર) રહે છે.

માત્ર સિદ્ધના જીવે જ પરિસહથી પર છે—કર્મ એમને સ્પર્શી શકતા નથી. લોકાકાશની ઉચ્ચત્તમ સીમાએ નિર્મળ સિદ્ધશીલા છે, એ શાંતિમય સ્થાને રહીને સિદ્ધો અનંતચતુષ્ઠ-મને વિષે રમણ કરે છે—અનંતકાળ પર્યંત રહે છે ત્યાં નથી કર્મ, નથો બધ, નથી સંસાર કે નથી પરિસહ.

અહો કર્મનું જે જૈનાગમસમત મેં વિવરણ હિતાર્થું છે તે કદાચ કેટલાકને બહુ નીરસ લાગશે. બાલે નીરસ લાગે, પણ જૈન કર્મ—સિદ્ધાંતના મૂળ સૂત્રો સાથે ભારતીય કોઇ પણ દર્શનને મતભેદ હોય એમ નહીં લાગે. રાગ-દ્વેષાદિ વિભા-વોને લીધે જીવ કર્મથી લેપાય છે, કર્મથી જ જીવ બધાય છે. અને કર્મ જ સંસારનું મૂળ છે, કર્મ જ જીવની પ્રકૃતિ તથા સાંસારિક ઘટનાઓ ધડે છે, કર્મનો અભાવ નૈષ્કર્મ્ય અથવા મુક્તિ પરા મુક્તિ ન મળે ત્યાં મુધી જીવની સાથે કર્મનો વિપાક વળગી રહેવાનો. જૈનદર્શનમાં આ બધા તત્ત્વો ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવામાં આવ્યા છે અને ભારતવર્ષના બધા જ પ્રાચીન દર્શનોએ એ સ્વીકાર્યા છે. યૌદ્ધિષ્ઠને પણ એની પ્રમાણિકતા સ્વીકારી છે. કર્મવાદ ભારતીય દર્શનોની એક વિશિષ્ટતા છે જૈનદર્શનમાં કર્મતત્ત્વની જે વિસ્તૃત આલોચના મળે છે તે ઉપરથી એટલું તો લાગે છે કે ગૌતમ શુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરની પૂર્વે, જહુ સૈકાઓ પહેલાં—ભૂતકાળના સ્મરણાતીત યુગમાં ભારતવર્ષને વિષે બીજા દર્શનની જેમ જૈનદર્શને પણ સારી નામના મેળવી હશે.

જૈનદર્શનમાં ધર્મ અને અધર્મતત્ત્વ

[ધર્માન્તિકાય અને અધર્માન્તિકાય સંબન્ધે આ લેખ ભટ્ટાચાર્ય બાંગ્લાય સાહિત્ય પંચિદ્ પત્રિકા પુ ૩૪ અં ૨ મા પ્રસિદ્ધ કરેલો છે તેમાં અનેક વિરોધી દલીલોની સમીક્ષા કરી છે તે હિપગંત તર્કથી પણ ધર્માન્તિકાય અને અધર્માન્તિકાયનું સ્વતંત્ર અન્તિત્વ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે લેખનો અનુવાદ ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક શ્રી નનીનંદાસ પારેખે જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાં આપેલો છે, તેમાંથી અહીં તેનો હિતારે આપવામાં આવ્યો છે]

૧

ધર્મ

સાધારણ રીતે ધર્મશબ્દનો અર્થ પુણ્યકર્મ અથવા પુણ્યકર્મો થાય છે. ભારતીય વેદમાર્ગાનુયાયી દર્શનોમાં ધર્મ કોઈ જગોએ ધર્મશબ્દમાં નૈતિક હિપગંત અર્થનો આરોપ કરેલો જોવામાં આવે છે. આ બધી જગાએ ધર્મશબ્દનો અર્થ વસ્તુની “ પ્રકૃતિ ” “ સ્વભાવ ” અથવા “ ગુણ ” થાય છે.

બૌદ્ધદર્શનમાં પણ ધર્મશબ્દનો નૈતિક અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઘણી જગાએ “કાર્યકારણ શૂખલા” “અનિત્યતા” વગેરે કોઈ વિશ્વનિયમ અથવા વસ્તુધર્મ પ્રગટ કરવાને પણ એનો પ્રયોગ થયો છે. પરંતુ જૈનદર્શન સિવાય ખીજા કોઈ પણ દર્શનમાં ધર્મ એક અજીવ પદાર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી.

નૈતિક અર્થ સિવાય એક નવાજ અર્થમાં ધર્મશબ્દનો પ્રયોગ એક માત્ર જૈનદર્શનમાં જ જોવામાં આવે છે. જૈનદર્શનમાં ધર્મ એક “અજીવ” પદાર્થ છે કાલ, અધર્મ અને આકાશની માફક ધર્મ “અમૂર્ત” દ્રવ્ય છે એ લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અને એના “પ્રદેશો” અસંખ્ય છે. પંચ “અસ્તિકાય” માં ધર્મ પણ એક છે. એ “અપૌદગલિક” (immaterial) અને નિત્ય છે, ધર્મ-પદાર્થ સંપૂર્ણપણે “નિષ્ક્રિય” છે અને “અલોક”માં એનું અસ્તિત્વ નથી.

જૈન દર્શનમાં ધર્મને “ગતિકારણ” કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે ધર્મ વસ્તુઓને ચલાવે છે, ધર્મ નિષ્ક્રિય પદાર્થ છે તો પછી એને કેવી રીતે ગતિકારણ તરીકે માની શકાય? ધર્મ કોઈ પણ પદાર્થની ગતિની બાબતમાં “અહિરગ હેતુ” અથવા “ઉદાસીન હેતુ” છે; એ પદાર્થને ગતિ કરવામાં માત્ર સહાય કરે છે. જીવ અથવા કોઈ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોતાની મેજે જ ગતિમાન થાય છે; ધર્મ ખરી રીતે જોતા કોઈ પણ રીતે એઓને ચલાવતો નથી; તો પણ એ ધર્મ ગતિનો સહાયક અને ધર્મને લીધે પદાર્થોની ગતિ એક રીતે સહાવિત બને છે. દ્રવ્યસંગ્રહકાર કહે છે “જલ જેવી રીતે ગતિમાન મત્સ્યની ગતિમાં સહાયક છે તેવી રીતે ધર્મ

ગતિમાન હવ અથવા પુદ્ગલ દ્વયની ગતિમાં સહાયક છે. એ ગ હીન પદાર્થને ચલાવતો નથી.” કુંદુંદાચાર્ય અને બીજા જન દર્શનિષ્ઠો પણ આ વિષયમાં જલ અને ગતિશીલ મત્સ્યનું દષ્ટાંત આપે છે. “જલ જેવી રીતે ગતિશીલ મત્સ્યના ગમનમાં સહાયતા કરે છે તેવી જ રીતે ધર્મ પણ હવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયતા કરે છે.” (૯૨ પચ્ચારિતકાથ, સમયસાર,) તત્ત્વાર્થસારના કર્તાકહે છે કે “જે બધા પદાર્થો પોતાની મેળે ગતિમાન થાય છે, તેઓની ગતિમાં ધર્મ સહાયતા કરે છે, ગમન વખતે મત્સ્ય જેમ જલની સહાયતા ગ્રહણ કરે છે તેમ હવ અને પુદ્ગલદ્વયો પણ ગતિમાં ધર્મની સહાયતા ગ્રહણ કરે છે.” વસ્તુઓના ગતિકાર્યમાં ધર્મના અમુખ્યદે-
 ણુત્વનું અને નિષ્ક્રિયત્વનું બ્રહ્મદેવ નીચે મુજબ દષ્ટાંત સાથે સમર્થન કરે છે સિદ્ધ સપ્તર્ષિપણે મુક્ત હવ છે તેમની સાથે સંસારનો કશો પણ સંબંધ નથી. તેઓ પૃથ્વીના કોઈ પણ જીવના ઉપકારક નથી, પૃથ્વીના કોઈ પણ જીવવડે તેઓ ઉપ-
 કૃત થતા નથી. તેઓ કોઈ પણ જીવને મુક્તિમાર્ગે લઈ જતા નથી છતાં એ જો કોઈ પણ જીવ ભક્તિપૂર્વક સિદ્ધ પુરૂષની ભાવના કરે, એ વિચાર કરીને જીએ કે અનંતજ્ઞાનાદિ વિષ-
 યમાં સ્વાભાવિક રીતે તે પણ સિદ્ધના જેવો જ છે, તો પેણે હવ ધીરે ધીરે સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિને માર્ગે આગળ વધે છે. અહીં જણાય છે કે ખરી રીતે જોતાં હવ પોતે જ મોક્ષમા-
 ગનો વટેમાર્ગ બન્યો છે, છતાં સિદ્ધપુરુષ પણ તેની મુક્તિનું કારણ છે, એ વાતનો અરવીકાર કરાય એમ નથી. ખરી રીતે કે કોઈ પણ પ્રકારે વસ્તુઓને ન ચલાવવા છતાં, ધર્મ બરાબર એ જ રીતે તેઓની ગતિનું કારણ અથવા હેતુ છે.

લોકાકાશની બહાર ધર્મસ્વનું અસ્તિત્વ નથી. એટલા માટે જ સ્વભાવથી જ ઉર્ધ્વગતિ હોવા છતાં મુક્તશુલ્ક લોકાગ્ર ભિપર આવેલી સિદ્ધશિલા ઉપર રહી જાય છે અને તેથી ઉચે અલોક નામના અનંત મહાશૂન્ય આકાશમાં વિચરી શકતા નથી. જે બધાં કારણોથી લોકાકાશ અલોકાકાશથી ભિન્ન છે તેઓમાનુ એક કારણુ લોકમાં ધર્મની અવસ્થિતિ એ છે. વિશ્વમાં વસ્તુઓની સ્થિતિ અને વિશ્વ વસ્તુઓની નિયમાધીનતા ગતિ સાપેક્ષ છે. એટલા માટે ધર્મને લીધે જ લોકાકાશ અથવા નિયમસબદ્ધ વિશ્વ સંભવી શક્યુ છે, એમ કહી શકાય. એમ છતાં એ પણ ચાદ શખનું જોઇએ કે ધર્મ ગતિમાં સહાયક કારણુ સિવાય બીજું કશું નથી. પદાર્થો પોતાની મેળે જ ગતિમાન અથવા સ્થિતિશીલ હોય છે અને કોઈ પણ સ્થિતિ-શીલ પદાર્થને ધર્મ ચલાવી શકતો નથી. એટલા માટે જ વિશ્વની વસ્તુઓ સતત દોડાદોડ કરતી જોવામાં આવતી નથી. વિશ્વમાં જે નિયમ અને શૂંબલા (વ્યવસ્થા) પ્રતિષ્ઠિત રહ્યાં છે તેનું એક કારણુ છે એમ કહી શકાય.

અધ્યાપક શીલના મત પ્રમાણે ધર્મ ગતિનું સહાયક કારણુ તો છે જ પણ તે “એથી પણ બીજું કંઈક વધારે છે” તેઓ કહે છે. “તે એ સિવાય પણ કંઈક છે, તે નિયમબદ્ધ ગતિપર પરાનુ (system of movements) કારક અથવા તો કારણુ છે, જીવ અને પુદ્ગલની ગતિઓમાં જે શૂંબલા (order) રહી છે તેનું કારણુ ધર્મ જ છે” જેમના મત પ્રમાણે ધર્મ કંઈક લાઇબ્નેટ્સ પ્રતિપાદિત અચમથી નિયત થએલ વ્યવસ્થા (Preestablished harmony) ના જેવો છે. પ્રભાચન્દ્રની “સકૃદ્ગતિ યુગપદ્ધાવિગતિ” એ

હકિત ઉપર તેઓ પોતાનો મતવાદ સ્થાપન કરે છે, વસ્તુઓની ગતિઓમાં જે શૃંખલા અથવા નિયમ દેખાય છે તેનું કારણ ધર્મ જ છે એવો પ્રભાચંદ્રનો ખરેખર અભિપ્રાય છે કે કેમ તે વિષે સંદેહ છે ઉક્ત શૃંખલાના કારણોમાં ધર્મ પણ એક છે એ વાત સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ વસ્તુઓની શૃંખલાયુક્ત ગતિમાં ધર્મ ઉપરાંત બીજા કાંઈની પણ જરૂર પડે છે એનો પણ સ્વીકાર કંવો પડશે સરોવરમાં અલ્પપંક્તિ જે શૃંખલાથી અવર જવર કરે છે તે શૃંખલામાં સરોવરમાં જ પાણી એક માત્ર કાંઈ છે એમ કહી ન શકાય મીનપ કિતીની ઉપર જણાવેલી સુક્ષ્મચક્રગતિને વિષે તળાવમાં પાણી જે રીતે કારણ બને છે તે રીતે અલ્પોની પ્રકૃતિ પણ કારણ બને છે. પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં પ્રભાચંદ્ર કહે છે—

‘‘વિવાદાપન્નસકલજીવપુદ્ગલાશ્રયા સજ્જદગતય.
સાધારણત્રાહ્યનિમિત્તાપેક્ષાઃ યુગપદ્માવિગતિત્વાદેકસરઃસલિ-
લાશ્રયાનેકમત્સયગતિવત્ । તથા સકલજીવપુદ્ગલસ્થિતયઃ
સાધારણત્રાહ્યનિમિત્તાપેક્ષા યુગપદ્માવિસ્થિતિત્વાદેકકુણ્ડાશ્ર-
યાનેકવદસાદિસ્થિતિવત્ । યત્તુ સાધારણ નિમિત્તં સ ધર્મોઽ-
ધર્મસ્થ તામ્યામ્ વિના તદ્ગતિસ્થિતિકાર્યસ્યાસમ્ભવાત્ ’’

એનો હાવાર્થ એવો છે કે બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની ગતિઓ એક સાધારણ બાહ્યનિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ એ બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો યુગપદ્મ એટલે એકી વખતે જ ગતિમાન દેખાય છે. સરોવરના અનેક અલ્પોની યુગપદ્મગતિ જોઈને જેવી રીતે ઉક્ત ગતિનાં સાધારણ નિમિત્તરૂપે એક સરોવરમાં રહેલા પાણીનું અનુમાન

ધાય છે, તેવો રીતે જીવ પુદ્ગલની ગતિ પરથી એક સાધારણ નિમિત્તનું અનુમાન કરવું પડશે બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની સ્થિતિઓ એક સાધારણ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ એ બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો યુગપત્ સ્થિતિશીલ જોવામાં આવે છે. એક કુડમાં અનેક બોરાંઓની યુગપત્ સ્થિતિ જોઈ જે રીતે ઉક્ત સ્થિતિનાં સાધારણ નિમિત્તરૂપે એક કુડનું અનુમાન થાય છે તે રીતે જીવ, પુદ્ગલની સ્થિતિ પરથી એક સાધારણ નિમિત્તનું અનુમાન કરવું પડશે ધર્મ અને અધર્મ યથાક્રમે આ સાધારણ નિમિત્ત છે, કારણ એ બન્ને સિવાય ઉપરોક્ત અતિસ્થિતિરૂપ કાર્ય સંભવતું નથી.”

પ્રભાચંદ્રના ઉપર ઉતારેલા વચન ઉપરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે એકથી વધારે પદાર્થની યુગપત્ ગતિ પરથી ધર્મ-તત્ત્વના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરાય છે પરન્તુ જે રીતે એક પદાર્થ પછી બીજો એક પદાર્થ જાય એટલે જ તેઓ શૂન્યલા-બદ્ધ છે એમ કહી શકાય નથી. તેવી રીતે બે કે, તેથી વધારે પદાર્થોની યુગપત્ ગતિ ઉપરથી જ તેઓ શૂન્યલાબદ્ધ છે એવું અનુમાન કરી શકાય નથી. ગતિઓ યુગપત્ થઈ એટલે શૂન્યલાબદ્ધ થઈ ગઈ એવું જ કઈ નથી. ધારો કે કોઈ તળાવમાં એક માછલી ઉત્તર તરફ દોડે છે, એક માછલુસ પૂર્વ તરફ તરે છે, ઝાડ પરથી ખરી પડેલું એક પાંદડું પશ્ચિમ તરફ તણાતું જાય છે અને એક કાંકરો સરોવરના તળીયા તરફ ઉતરતો જાય છે આ બધી ગતિઓ યુગપત્ છે અને એ યુગપત્ ગતિઓ, ગતિ કારણ જલને લીધે જ સંભવિ શકે છે. પરન્તુ એ બધી ગતિઓમાં યોગપદ્ધ લેવા છતાં કોઈ

યશુ શૂંખલા (વ્યવસ્થા) દેખાતી નથી. તે જ રીતે ધર્મ યુગપત્ય ગતિઓનું કારણ કહી શકાય નહિં ધર્મને જૈનદર્શનમાં નિષ્ક્રિય પદાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે. ગતિ પરંપરાની શૃંખલામાં ધર્મની ઉપયોગિતા છે એ સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ધર્મ ક્રિયાશીલ વસ્તુ નથી અને તેથી વિશ્વની ગતિઓમાં જે શૃંખલા છે તેનું એક માત્ર કારણ ધર્મ છે એવું કહી શકાય નહિં

એટલે અમને લાગે છે કે અધ્યાપક ચક્રવર્તીએ પશ્ચિમ તરફ શીલના ધર્મસંબંધી મતવાદની જે સમાલોચના કરી છે તે યુક્તિસંગત છે પરંતુ ગતિસમૂહની શૃંખલાનું કારણ શોધવા જતા અધ્યાપક ચક્રવર્તીએ અધર્મતરવાવાળી મુક્ય છે. સ્થિતિ કારણ અધર્મ “ યુક્તિથી ” ધર્મનો “ પૂર્વગામી ” (logically prior) છે અને અધર્મનું ક્ષય અથવા કાર્યનો નિરાસ કરવા માટે અથવા તેને કંઈક અંશે મંદ કરવા માટે ધર્મનો પ્રયત્નથી શૂંખલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એવો તેમનો મત હોય એમ લાગે છે. વિદ્વાન અધ્યાપકનો આ મત અમો સ્વીકારી શકતા નથી. આપણે ભૂલી ન જવું ન જોઈએ કે ધર્મ અને અધર્મ બંને નિષ્ક્રિય તરવો છે. તેઓના અસ્તિત્વથી ગતિ-શૃંખલાના આગિર્ભાવો સહાયતા મળી શકે, પરંતુ ગતિશૂંખલાની ઉત્પત્તિમાં તેઓનું ક્રિયાકારિત્વ બીજકુલ નથી.

પરી વાત તો એ છે કે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અથવા કાલ એવા અથવા અલગ અલગ વસ્તુઓની ગતિપરંપરામાં શૂંખલા લાવવાને સમર્થ નથી. એઓનું અસ્તિત્વ શૂંખલાના સહાયક તરીકે ગણાયા છતાં એઓ બધી રીતે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે. વિશ્વનિર્ધારનું પ્રરણુ નહીં કરવા જતાં અદ્વૈતવાદ “ યદ્યપિ

સૈવાદ્વિતીયમ્ ” સત્પદાર્થને લાવે છે અને ઇશ્વરવાદ એક મહાન ઋણનો નિર્દેશ કરે છે. જૈનદર્શન અદ્વૈતવાદ, કેતૃત્વવાદ બન્નેનો વિરોધી છે એટલે શૂંખલાબદ્ધ ગતિઓનું અને તેની સાથે વિશ્વમાં રહેલા નિયમનું કારણ નક્કી કરવામાં જૈનોને પોતાનો મેળે ગતિશીલ જીવ અને પુદ્ગલની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ ઊપર જ આધાર રાખવાની ફરજ પડે છે બધા જીવોમાં સમાન જ જીવના ગુણો રહેલા છે. તેથી બધા જીવોના કર્મો અને ક્રિયાપદ્ધતિ ઘણે ભાગે એક પ્રકારની જ હોય છે વળી એક જ કાલ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલની સાથે જોડાઈને બધા જીવને કામ કરવું પડે છે, એ કારણથી પણ જીવોમાં એક નિયમ અને શૂંખલાનો આર્વિંભાવ થાય છે. જડ જગતની શૂંખલા સંબંધે અમને લાગે છે કે જૈન દર્શન આધુનિક વિજ્ઞાનસભત મત સ્વીકારમાં લગારે આનાકાની નહિ કરે. વર્તમાન યુગના જડ વિજ્ઞાનના આચાર્યોની પેઠે જૈનો પણ કહી શકે કે જડ જગતમાં જે શૂંખલા છે તે જડ પદાર્થનાં સ્વાભાવિક ગુણમાંથી જન્મેલી છે. જડનું સંસ્થાન (mass) અને ગતિ (motion) ગુરુત્વાકર્ષણના (law of gravity) નિયમ અને જડમાં રહેલી આકર્ષણ વિકર્ષણ શક્તિ (Principles of attraction and repulsion) માંથી જ જડ જગતની શૂંખલા હિસાબે છે જડ વ્યાપારોમાં (Purely material phenomena) જે નિયમ જોવામાં આવે છે તેની પ્રતિષ્ઠામાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલનું અસ્તિત્વ ભહુ જ સહાયક છે, એ પણ અહિં સ્વીકારવું જોઈએ જગતમાં જીવોનું અસ્તિત્વ પણ જડ જગતની શૂંખલાનું પોષક છે, કારણ અનાદિકાલથી જે બધા બદલે.

સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા છે, તેઓનાં પ્રયોજન અને અભીપ્સા અનુસાર જડ દ્રવ્યો અથવા પુદ્ગલ ધીમે ધીમે બદલાતાં આવ્યા છે. એ રીતે જણાય છે કે વસ્તુઓની ગતિમાં જે શૂંખલા છે તે મૂળ તો વસ્તુની જ ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉદ્ભવેલી છે, અને ધર્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ માત્ર એ શૂંખલાની પ્રતિબ્ધાનું સહાયક છે એમ નથી. અધર્મ, આકાશ વગેરે તત્ત્વો પણ એના પરિપોષક છે. પદાર્થો સ્વભાવથી જ ગતિસ્થિતિમાં કર્તૃત્વાધિકારી છે એમ તત્ત્વાર્થસંજ્ઞાવર્તિકકાર ત્રિશેષપણે કહે છે અને તેઓ ધર્મ અને અધર્મને “ઉપગ્રાહક” કહે છે. તેઓ કહે છે કે અંધ વ્યક્તિ ફરતી વખતે લાકડીની સહાય લે છે, લાકડી તેને ફેરવતી નથી, તેના ફરવામાં માત્ર સહાયતા કરે છે. જો લાકડી ક્રિયાશીલ કર્તા હોત; તો તે અચેતન અને ઉદ્ધેલી વ્યક્તિને પણ ફેરવત. એટલા માટે અંધની ગતિમાં લાકડી ઉપગ્રાહક છે. વળી હજિના વ્યાપારમાં પ્રકાશ સહાયકારી છે. દેખવાની શક્તિ આખની જ છે, પ્રકાશ હજિશક્તિનો જન્માવનાર નથી પ્રકાશ જો ક્રિયાશીલ કર્તા હોત, તો તે અચેતન અને ઉદ્ધેલી વ્યક્તિને પણ દર્શન કરાવત. એટલા માટે હજિ વ્યાપારમાં પ્રકાશ ઉપગ્રાહક છે. તેઓ કહે છે “બરાબર એ જ રીતે જીવો અને જડ પદાર્થો પોતાની મેળે ગતિમાન અથવા સ્થિતિશીલ થાય છે. તેઓના ગતિ અને સ્થિતિવ્યાપારમાં ધર્મ અને અધર્મ ઉપગ્રાહક એટલે નિષ્ક્રિય હેતુ છે. તેઓ તે ગતિના કે સ્થિતિના ‘કર્તા’ કે જન્માવનાર નથી, ધર્મ અને અધર્મ જો ગતિ અને સ્થિતિના કર્તા હોત તો ગતિ અને સ્થિતિ અસંભવિત થાત.” ધર્મ અને અધર્મને સક્રિય દ્રવ્યરૂપે કલ્પવામાં આવે તો જગતમાં ગતિ અને

સ્થિતિ શા માટે અસંભવિત થાય, તેનું પણ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ધર્મ અને અધર્મ સર્વવ્યાપક અને લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એથી જ્યારે જ્યારે ધર્મ કોઈ વસ્તુને ગતિમાન કરે ત્યારે ત્યારે અધર્મ તેને અટકાવી દે, એવી રીતે જગતમાં સ્થિતિ અસંભવિત થઈ પડે એટલા માટે અકલંક દેવ કહે છે કે જો ધર્મ અને અધર્મ નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય ઉપરાંત ખીજી કંઈક હોત તો જગતમાં ગતિ અને સ્થિતિ અસંભવિત થાત. ગતિ અને સ્થિતિ જીવો અને જડ પદાર્થોની ક્રિયાસાપેક્ષ છે. ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના સહાયક છે અને એક રીતે ધર્મ અને અધર્મને લીધે જ ગતિ અને સ્થિતિ સંભવે છે. અહિં આપણે જરા આગળ વધી શુ એમ ન કહી શકીએ કે શૂંખલાગ્રહ ગતિ અને શૂંખલાગ્રહ સ્થિતિ જીવ અને જડ પદાર્થોની સ્વાભાવિક ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેઓના સહાયક અને અપરિહાય હેતુ હોવા છતાં ધર્મ અને અધર્મ એકી સામટાં અથવા જુદાં જુદાં ગતિ સ્થિતિ-શૂંખલાનાં જન્મ-વનાર (Causas) નથી ?

ધર્મ અને અધર્મ પ્રત્યક્ષનાં વિષય નથી અને તેથી તેઓ સત્પદાર્થ નથી, એવું કહેનારને જોનો અચૂકતવાદી કહે છે. પ્રત્યક્ષનાં વિષય નહિ એવા અનેક પદાર્થોને સત્ય માનવાની આપણને ફરજ પડે છે અને આપણે તેમ માનીએ પણ છીએ. પદાર્થો જ્યારે ગતિશીલ કે સ્થિતિમાન જોવામાં આવે છે, ત્યારે જરૂર એવું કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ કે જે તેઓને ગતિ અને સ્થિતિવ્યાપાર કરવામાં મદદ કરે. આ યુક્તિવડે ધર્મ અધર્મના અસ્તિત્વનું અને દ્રવ્યત્વનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે આકાશ જ ગતિનું કારણ છે અને

આકાશથી લિખ એવા ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર નથી. જૈન દાર્શનિકો એ મતવાદની નિઃસારતા ખતાવવા કહે છે કે અવકાશ આપવો એજ આકાશનો ગુણ છે. અવકાશપ્રદાન એ ગતિશીલ પદાર્થોને ગતિ ક્રિયામાં મદદ આપવા કરતાં જૂદી વસ્તુ છે એ સમજી શકાય એવું છે. એ બંને ગુણોની આ મૌલિક લિખતા મૂળથી જ લિખ એવા બે દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે અને એટલા માટે ધર્મ-તત્ત્વ આકાશથી બુદ્ધુ' જ દ્રવ્ય છે. વળી એ પણ જણાય છે કે જો આકાશ ગતિ કારણ હોત તો વસ્તુઓ અલોકમાં પ્રવેશ કરી લોકાકાશની મારફત ત્યાં પણ આમ તેમ સંચરી શકત. અલોક એ આકાશનો અંશ હોવા છતાં તે ખિલકુલ શૂન્ય અને પદાર્થ રહિત છે (એટલું જ નહિં પણ સિદ્ધો બુદ્ધાં ત્યાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી,) આ ઉપરથી જ સમજાય છે કે ધર્મ સદ્રવ્ય છે, અલોકમાં એનું અસ્તિત્વ નથી અને લોકમાં વ્યાપ્ત રહી લોકાકાશ અને અલોકાકાશ વચ્ચે એક મોટી ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરે છે. અદૃષ્ટ જ ગતિ કારણ છે ધર્મ દ્રવ્યની સત્તા નથી એમ પણ કોઈ કોઈ કહે છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ચેતન જીવ જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે, તેના જ ફળ તરીકે અદૃષ્ટ કલ્પાયું છે. ચેતન જીવને જવર અવર કરાવવામાં અદૃષ્ટ સમર્થ છે એમ દલીલ ખાતર માની લઈએ તો પણ પાપ-પુણ્ય કર્મના અકર્તા અને તનમન્ય અદૃષ્ટના સાથે કોઈ પણ જાતના સંબંધ વિનાના જે જડ પદાર્થો છે તેઓની ગતિનું કારણ શું હોઈ શકે? અહિં યાદ રાખવું જોઈએ કે જૈન મત પ્રમાણે ધર્મ, પદાર્થને ચલાવનાર કોઈ દ્રવ્ય નથી, એ વસ્તુઓની ગતિ ક્રિયામાં માત્ર સહાયતા

કરે છે ગતિમાં ધર્મના જોડું એક નિષ્ક્રિય કારણ અવસ્થા સ્વીકારવું જોઈએ અદૃશની સત્તા સ્વીકારીએ તો પણ તેથી ધર્મ એક સત્ તેમ જ અણવ દ્રવ્ય છે એ મતને કોઈ પણ રીતે બાધ આવતો નથી

૨

અધર્મ

વિશ્વવ્યાપારના આધારની શોધ કરવા જતાં અનેક દર્શનો ખાસ કરીને પ્રાચીન દર્શનો એ વિરોધી તત્ત્વોની શોધ કરે છે જરૂરથી પ્રવર્તીવેલા ધર્મમાં આપણે “અહુરોમજ્દ” અને “અહરિમાન” નામે એ પરસ્પર વિરોધી-હિનકારી અને અહિતકારી દેવતાઓનો પરિચય પામીએ છીએ પ્રાચીન યાહુદી ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં પણ ઇશ્વર અને તેનો ચિરશત્રુ શયતાન વિચ્છેદન છે દેવ અને અસુરની ભારતમાં પુરાતન ધર્મ કથા છે ધર્મવિશ્વાસની વાત છોડીને જો આપણે દાર્શનિક તત્ત્વવિચારની આશોચના કરીએ તો ત્યાં પણ દ્વૈત-વાદની એક અસર જોવામા આવે છે એ બધા દ્વૈતવાદમાં આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ ખાસ ઉલ્લેખ શોધ્ય છે અને એ ભેદની મ્દ્યના લગભગ દરેક દર્શનમાં કોઈને કોઈ રીતે રહેલી છે સાંખ્યમાં એ દ્વૈત પુરુષ-પ્રકૃતિના ભેદરૂપે વર્ણુવામાં આવ્યું છે, વળી વેદાંતમાં બ્રહ્મ અને માયાના સંબંધના વિચારમાં દ્વૈતનો કાંઈક આભાસ જણાય છે કે ચ ક્રિદ્સુકે કેકાર્ટના અનુયાયીઓ આત્મા અને જડની ભિન્નતા જોઈ

શક્યા હતા અને તેનો સમન્વય કરવાનો તેમણે વૃથા પ્રયાસ કર્યો હતો. જૈન દર્શનમાં જીવ અને અજીવ એ પર્સ્પર ભિન્ન મૂળ તત્ત્વો છે. આ બધા દ્વૈતો ઉપગંત દર્શનિકો ખીજ પશુ અનેક દ્વૈતો સ્વીકારે છે જેમકે સત્ અને અસત્ (Being and non Being) તત્ત્વ અને પર્યાય (Noumenon and Phenomenon) વગેરે.

પ્રાચીન ગ્રીકોએ ખીજ એક સુપ્રસિદ્ધ ભેદની કલ્પના કરી હતી તે ભેદ ગતિ અને સ્થિતિ વચ્ચેનો. હેરાક્લીટાસના શિષ્યોના મત પ્રમાણે સ્થિતિ એ ખરો તાત્ત્વિક વ્યાપાર નથી, દરેક પદાર્થ દરેક ક્ષણે બદલાયા કરે છે અને એવી રીતે દરેક પદાર્થ દરેક ક્ષણે જ ગતિશીલ છે, એમ કહી શકાય ખીજ બાબતોએ વળી પારમેનિડિસના શિષ્યો કહે છે—ગતિ અસંભવિત છે, પરિવર્તન ન પામે એવી સ્થિતિ જ સ્વાભાવિક તત્ત્વ છે. એ બે પક્ષોના વાદવિવાદમાથી ગતિ અને સ્થિતિ બન્નેની સત્યતા અને તાત્ત્વિકતા સમજાય છે જેઓ કેવલ તત્ત્વવિચારનો પક્ષ ન લેતાં લોકવ્યવહાર તરફ પશુ દૃષ્ટિ રાખે છે તેઓ ગતિ અને સ્થિતિમાથી કોઈ પણ એકની સત્યતા બિલકુલ હિંગવી દૃષ્ટિ ખીજની તાત્ત્વિકતા દર્શાવી શકતા નથી. જૈનો અનેકાંતવાદી છે, એથી તેઓ ગતિકારણ ધર્મ અને સ્થિતિકારણ અધર્મ, એ બન્નેની તાત્ત્વિકતા સ્વીકારે એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

ધર્મને લીધે ગતિ છે અને અધર્મને લીધે સ્થિતિ છે ધર્મ અને અધર્મ બન્ને સત્ દ્રવ્ય છે, અજીવ દ્રવ્યમાં સમાવેશ પામે છે. બન્ને જ શ્રેણીકાશબ્ધાપી સર્વગતવ્યાપક પદાર્થ છે. મહાશૂન્ય અલોકમા બન્નેનું અસ્તિત્વ નથી. “ધર્મ તેથી

કંઇક વધારે છે—તે નિયમબદ્ધ ગતિપરંપરાનો કારક કે કારણ છે—જીવ અને પુદ્ગલની ગતિઓમાં જે શૃંખલા રહેલી છે તેનું કારણ ધર્મ જ છે” —એમ માનવું યુક્તિસંગત નથી. જૈન-દર્શનના મત પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ બન્ને પોતાની મેળે ગતિશીલ છે અને ધર્મ સંપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે, એટલા માટે ધર્મ વિશ્વમા રહેલી શૃંખલાનો વિધાયક છે એમ કહી શકાય નહિં. અધર્મ પણ નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે જીવ અને પુદ્ગલ પોતાની મેળે જ સ્થિતિશીલ છે જગતમાં જે શૃંખલાબદ્ધ સ્થિતિ હોય તો તેનું કારણ અધર્મ છે એમ કહી શકાય નહિં—જીવ અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ તેનું કારણ છે ધર્મ અને અધર્મમાંથી એકે જગતમા રહેલા નિયમનો કત્તા નથી વળી એઓમાંના કોઈ એકને બીજાનો યુક્તિથી પૂર્વગામી (logically prior) કહી શકાય નહિં. ધર્મ અને અધર્મમાંથી કોઈ એક બીજાના વ્યાપારની પ્રતિક્રિયા કરે છે અને એ ચિરવિરોધ કે અનંતસગ્રામ ઉપર વિશ્વશૃંખલા ટકેલી છે એમ માનવું એ યુક્તિવિરૂદ્ધ છે. ગ્રીકદર્શનિકે પ્રસિદ્ધ કરેલ “રાગ” (Principle of love) અને “દ્વેષ” (Principle of hate)ના સિદ્ધાંતની સાથે ધર્મ અને અધર્મના સિદ્ધાંતની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ધર્મને બહિર્મુખી ગતિનું કારણ (principle “guaranteeing motion within limits”) અને અધર્મને અંતર્મુખી ગતિનું કારણ કે મહ્યાકર્ષણ કારણ (કાષ્ટિક Principle of Gravitation) કહેવું એ ખોટું છે એમ અમને લાગે છે. પરમાણુકાયસરક્ષણમાં જે બે પરસ્પર વિરોધી (Positive and negative) વૈદ્યુતિક શક્તિનો વ્યાપાર (electio magnetic influe-

nees) જોવામાં આવે છે તેના જેવા પરસ્પર વિરોધી કોઈ એ તરવો સાથે ધર્મ અધર્મની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ધર્મ અને અધર્મ સંપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે. જેવી રીતે “કેન્દ્રાભિમુખી” અને “કેન્દ્રબહિર્ગામી” ગતિ (centripetal and centrifugal forces)ની સાથે તેમનું સરખાપણું નથી. તેવી રીતે તેમની ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના ક્રિયાકારિત્વના (dynamic energising) આરોપ કરી શકાય એમ નથી.

જૈનદર્શનમાં અધર્મનો અર્થ પાપ કે નીતિવિરોધ અપ-કર્મ એવો નથી એ એક સત્ અજીવ તત્ત્વ છે, વસ્તુઓની સ્થિતિશીલતાનું એક કારણ છે. જીવો અને જડ વસ્તુઓના સ્થિતિકારણ તરીકે એ વર્ણવાય છે તેથી અધર્મ ગતિશીલ પદાર્થને અટકાવી દે છે, એવો અર્થ સૂચિત થતો નથી. અધર્મ એ સ્થિતિનું કારક સહલાવી કારણ છે, દ્રવ્યસંગ્રહકારે એને “ઠાણજુદાણ ઠાણસહચારી” (સ્થાન-યુતાનાં સ્થાનસહકારી) અર્થાત્ સ્થિતિશીલ પદાર્થનો સ્થિતિ સહાયક કહેલ છે. સ્થિતિશીલ પદાર્થની સ્થિતિને જે સહાયતા કરે તેને વિશુદ્ધ દર્શનવાળા અરિહંતોએ અધર્મ કહ્યો છે. પશુઓની સ્થિતિઓનો પૃથ્વી જેમ સાધારણ આશ્રય છે તેમ જીવ અને પુદ્ગલોનાં સ્થિતિવ્યાપારનું અધર્મ સાધારણ આશ્રય છે (તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩-૩૫-૩૬) ગમનશીલ પશુઓને પૃથ્વી અટકાવી દેતી નથી, તેમ છતાં પૃથ્વી ન હોય તો તેઓની સ્થિતિ પણ સભવતી નથી; તે રીતે કોઈ પણ ગતિશીલ વસ્તુને અધર્મ અટકાવી દેતો નથી તેમ છતાં અધર્મ સિવાય ગતિશીલ પદાર્થની સ્થિતિ પણ સભવતી નથી. આ પ્રસંગે જૈન લેખકો અધર્મ સાથે હાયાની પણ સરખામણી કરે છે. “હાયા જેવી

રીતે તાપથી બળતા પ્રાણીઓનું અને પૃથ્વી જેવી રીતે અશ્વોનું સ્થિતિકારણ છે તેવી રીતે અધર્મ પણ પુદ્ગલાદિદ્રવ્યનું સ્થિતિકારણ છે.”

અધર્મ “અકર્તા” એટલે કે નિષ્ક્રિય તત્ત્વ છે. એ વસ્તુઓની સ્થિતિનો હેતુ કે કારણ હોવા છતાં કદાપિ ક્રિયાકારી (Dynamic or productive) કારણ નથી એટલા માટે અધર્મ સ્થિતિનો “અહિરગ હેતુ” અથવા “ઉદાસીન હેતુ” કહેવાય છે. એ “નિત્ય” અને “અમૂર્ત” છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ ગુણો એમાં નથી. એ બધી બાબતમાં ધર્મ, કાલ અને આકાશની સાથે અધર્મનું સરખાપણું છે. એને વિશિષ્ટ ગુણ છે અને એ વસ્તુના સ્થિતિપર્યાયિનો આધાર છે તેથી તે સદૃશ્ય છે. અધર્મ દ્રવ્યત્વરૂપે અવશ્ય જીવ સમાન છે જીવની માફક એ પણ અનાલનત અને અપૌદ્ગલિક (immaterial) છે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અધર્મ, અજીવ અર્થાત્ અનાત્મદ્રવ્ય છે.

ધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવની પેઠે અધર્મ લોકાકાશમાં રહેલો છે. અનંત આકાશમાં એનું અસ્તિત્વ નથી. અધર્મ વર્તમાન (અસ્તિ) અને પ્રદેશવિશિષ્ટ (કાય) હોવાથી પંચ અસ્તિકાયમાં એની ગણતરી થાય છે એક અનિભાન્ય પુદ્ગલ પરમાણુવડે જેટલું સ્થાન રોકાય છે તેનું નામ ‘પ્રદેશ.’ અધર્મ લોકાકાશની સીમામાં રહેલો હોય એના પ્રદેશો અનંત નથી; એઓ નિર્દિષ્ટ સીમામાં રહેલા હોય એઓનો અંત છે. જૈનો અધર્મ, ધર્મ અને જીવના પ્રદેશોને “અસખ્ય” અર્થાત્ ગણતરી ન કરવા યોગ્ય કહે છે.

આમ અધર્મ “અસંખ્યપ્રદેશ” હોવા છતાં એ એક છે—માત્ર એક જ વ્યાપક પદાર્થ છે. એ વિશ્વ વ્યાપી (“લોકાવગાહ”) અને વિસ્તૃત (“પૃથુલ”) છે. ધર્મની માફક અધર્મના પ્રદેશો પણ પરસ્પર જોડાયેલા છે, તેથી અધર્મ એ એક વ્યાપક સંપૂર્ણ પદાર્થ કહેવાય છે. આ બાબતમાં કાલતત્ત્વની સાથે અધર્મનું જૂદાપણ છે, કારણ કે કાલાણુઓ પરસ્પર જોડાયેલા નથી.

ધર્મ અને અધર્મ બન્નેને મૂળથી એક જ દ્રવ્ય કહી શકાય કે નહિ ? બન્ને એ લોકાકાશ વ્યાપી છે એટલે બન્નેનો “દેશ” એક છે. બન્નેનું “સંસ્થાન” અર્થાત્ પરિમાણ એક જ છે બન્ને એક “કાલ”માં રહેલા છે. દાર્શનિકો એક જ “દર્શન” અર્થાત્ પ્રમાણની મદદથી બન્નેના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરે છે. ધર્મ અને અધર્મ “અવગાહન”થી એક છે અર્થાત્ બન્ને પરસ્પર ગાઢપણે જોડાયેલા છે. બન્ને તત્ત્વ “દ્રવ્ય” છે, અમૂર્ત છે અને જ્ઞેય છે. એટલે ધર્મ અને અધર્મને બે લિન્ન દ્રવ્ય ન ગણતા બન્નેને એકજ દ્રવ્ય કહીએ તો શો દોષ ? એના ઉત્તરમાં તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકકાર કહે છે કે ધર્મ અને અધર્મનાં કાર્ય લિન્ન છે એથી એ બન્ને લિન્ન દ્રવ્ય છે. એકજ પદાર્થમાં એક જ સમયે રૂપ, રસ અને બીજા વ્યાપારો જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેટલા માટે રૂપ રસાદિને શું એક જ વ્યાપાર કહીશું ?

આકાશ તત્ત્વને ગતિ કે સ્થિતિનું કારણ માનીને ધર્મ અને અધર્મના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. અવકાશ અર્થાત્ સ્થાન દેવું એ જ આકાશનું લક્ષણ છે, જેવી

રીતે નગરમાં ધરો વગેરે રહેલાં હોય છે તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ અને બીજાં દ્રવ્યો આકાશમાં રહેલાં છે. જો સ્થિતિ કરાવવી અને ગતિ કરાવવી એ આકાશના ગુણ હોત તો અનંત મહાશય અલોકમાં પણ એ ગુણોનો અભાવ હોત નહિ. અલોકાકાશમાં ગતિ-સ્થિતિ સભવિત હોત તો લોકાકાશ અને અનંત અલોકાકાશ વચ્ચે કશો ભેદ રહેત નહિ. વ્યવસ્થિત લોક અને અનંત અલોકના ભેદ જ પરસ્પરી જ સમજાય છે કે આકાશમાં ગતિ-સ્થિતિના નિમિત્ત કારણત્વનો આરોપ કરી શકાય તેમ નથી અને ગતિ-સ્થિતિના કારણરૂપે ધર્મ અધર્મનું અસ્તિત્વ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. અવકાશ આપનાર આકાશ વિના ધર્મ અને અધર્મનું કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ એ ખરૂં છે, પરંતુ તેટલા માટે આકાશની સાથે ધર્મ અને અધર્મનો કોઈ પણ ભેદ છે નહિ એવું કાંઈ નથી. વૈશેષિકદર્શનમાં દિગ્, કાલ, અને આત્મા જુદા જુદા પદાર્થ તરીકે સ્વીકારાયા છે આકાશ વિના એઓમાંના કોઈનું પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ એમ છતાં એ બધાંનું અસ્તિત્વ આકાશથી જુદું માનવામાં આવ્યું છે. જો એક જ દ્રવ્યમાં જુદાં જુદાં કાર્યોનો આરોપ કરી શકાય એમ હોય તો ન્યાય-દર્શનસંમત અનેકાત્મવાદની યુક્તિયુક્તતા ક્યાં રહી? વળી સાંખ્યદર્શન સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ નામે ત્રણ જુદા જુદા ગુણોનો પ્રકૃતિમાં આરોપ કરે છે તે પણ યુક્ત કેવી રીતે ગણાય? એ ત્રણે ગુણોમાંનો કોઈ પણ એક ગુણ જુદે જુદે ત્રણ પ્રકારે કામ કરે છે એમ માનત તો પણ ચાલત. મૂળથી જ ભિન્ન કાર્યોનું કારણ એક હોય તો સાંખ્યસંમત પુરુષ બહુત્વવાદ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. બૌદ્ધદર્શન રૂપસ્કંધ, વેદના-

સ્કંધ, સંસારસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ અને વિજ્ઞાનસ્કંધ નામે પાંચ જુદા જુદા સ્કંધોનો ઉલ્લેખ કરે છે; છેલ્લા સ્કંધ સિવાય બાકીના બીજા સ્કંધો સલાવી ન શકે એવા હોવા છતાં બૌદ્ધો પાંચે સ્કંધોનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થ ઉપર આધાર રાખતો હોય તો પણ બે બંનેના કાર્યમાં મૌલિક ભેદ હોય તો બંને પદાર્થનું જૂદું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ.

ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે; એટલે તેઓ બીજા પદાર્થની ગતિ-સ્થિતિમાં કેવી રીતે સહાયક થઈ શકે? એવી શંકા લાવવાને કારણ નથી. દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવા છતાં પણ કાર્ય કરી શકે છે આકાશ અમૂર્ત હોવા છતાં પણ બીજા પદાર્થને અવકાશ આપે છે સાંખ્યદર્શનસંમત પ્રધાન પણ અમૂર્ત છે, આમ છતાં પુરુષને માટે એનું જગત પ્રસવનું કાર્ય સ્વીકારાય છે. બૌદ્ધદર્શનનું વિજ્ઞાન અમૂર્ત હોવા છતાં નામ રૂપાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. વૈશેષિકસંમત અપૂર્વ પણ શું છે? એ પણ અમૂર્ત છે; એમ છતાં એ જીવના સુખ-દુઃખાદિનું નિયામક છે. એટલે ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત હોવા છતાં કાર્ય કરે છે એ વિષે શંકા લાવવી નિરર્થક છે.

ધર્મ અને અધર્મ શબ્દ સાધારણ રીતે નૈતિક અર્થમાં વપરાય છે, છતાં જૈનદર્શનમાં એ બંને દ્રવ્ય છે, બે એ અજીવ તત્ત્વ છે. કોઈ કોઈ ધર્મ અધર્મના એ બે અર્થ વચ્ચે સંબંધ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેની જ આલોચના અમે ઉપસંહારમાં કરીશું. ધર્મ ગતિનું કારણ છે અને અધર્મ

સ્થિતિનું કારણ છે. નૈતિક અર્થમાં ધર્મ એટલે પુણ્યકર્મ અને અધર્મ એટલે પાપકર્મ. કોઇ કોઇના મત પ્રમાણે ધર્મનો ગતિકારણ, એ તાત્વિક અર્થ જ મૂળ અને પ્રાચીન છે; પાછળથી એમાંથી જ ધર્મનો નૈતિક અર્થ નીકળ્યો છે. તેઓ કહે છે કે જીવદ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સદ્ગતિ (ऊर्ध्वगति) છે. અર્થાત્ તે વિશુદ્ધ સ્વભાવમાં જેટલે અંશે સ્થિત હશે તેટલે જ અંશે તેની ઉર્ધ્વગતિ થશે અને લોકાકામ તરફ આગળ વધશે. ધર્મ એ ગતિકારણ છે, એટલે સુખમય ઉર્ધ્વલોકમાં જવામાં જીવને જે સહાયક થાય તેને ધર્મ કહી શકાય. આ તરફ વળી પાપસ્પર્શરહિત પુણ્યકર્મ કરવાથી જ જીવ ઉર્ધ્વલોકમાં જઇ શકે છે. એ કારણથી જે ધર્મશબ્દ પહેલાં જીવની ઉર્ધ્વગતિનો સહાયક એવો અર્થ પ્રકટ કરતો હતો તે શબ્દ વખત જતા પુણ્યકર્મવાચક થઈ ગયો. તેવી રીતે અધર્મ મૂળથી જીવની સ્થિતિનો સહાયક એવા અર્થનો વાચક હોઈ પાછળથી જીવો જે વડે સંસારમાં બંધાય રહે છે તે પાપકર્મનો વાચક થઈ પડ્યો છે. આ મતમાં અમારી આસ્થા બેસતી નથી. ધર્મ અને અધર્મના તાત્વિક અને નૈતિક એ બે અર્થો વચ્ચે ઉપર જે સમઘટ્ટાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે યુક્તિસંગત (logical) પણ નથી અને કાલક્રમને બંધ બેસતો (chronological) પણ નથી. જીવની માત્ર સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિને જ ધર્મ સહાયતા કરે છે એમ માનવું કેવી રીતે યુક્તિયુક્ત હોઈ શકે? જૈનદર્શનમાં ધર્મ સર્વ પ્રકારની ગતિનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જીવની ગતિને એ જોમ સહાયતા કરે છે તેમ પુદ્ગલની ગતિને પણ સહાયતા કરે છે. બધા પ્રકારની ગતિનું કારણ ધર્મ જીવને

માત્ર ઉર્ધ્વગતિમાં સહાયતા કરે એમ કેમ માની શકાય ? ત્યારે જીવ જૈનસમત નરકોમાંના કોઈ એકમા જાય છે ત્યારે જીવની તે અધોગતિમાં પણ ધર્મ સહાયતા કરે છે એમ અને સમજી શકીએ છીએ, ધર્મતત્ત્વ ઉર્ધ્વગતિને જે રીતે સહાયતા કરે છે તેવી જ અધોગતિને પણ સહાયતા કરે છે. એટલા માટે ધર્મશબ્દના ' ગતિકરણ ' એવા તાત્ત્વિક અર્થ સાથે તેના ' પુણ્યકર્મ ' એ નૈતિક અર્થનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકે નહિ. અધર્મની બાબતમાં પણ કહી શકાય કે એ તત્ત્વ દુઃખમય સંસાર અથવા યંત્રણાપૂર્ણ નરકોમાં જીવની સ્થિતિ જેવી રીતે સંભવિત કરે છે તેવી જ રીતે વળી આનન્દધામ ઉર્ધ્વલોકમાં જીવની સ્થિતિ સંભવિત કરે છે. એથી સ્થિતિકરણ અધર્મની સાથે પાપકર્મ રૂપ અધર્મનો કોઈ પણ સંબંધ હોઈ શકે નહિ. વળી એમ પણ કહી શકાય નહિ કે પુણ્યકર્મ કરવામાં અમુક પ્રયત્નશીલતા હોય છે. અને પાપકર્મમાં અમુક જડતા હોય છે, તેથી ગતિ-કારણવાચક ધર્મ-શબ્દની સાથે પુણ્યકર્મવાચક ધર્મ-શબ્દનો સંબંધ છે અને સ્થિતિકારણ વાચક અધર્મશબ્દની સાથે પાપકર્મવાચક અધર્મશબ્દનો સંબંધ છે. જૈનધર્મની નીતિમાં જ નહિ પણ ભારતની લગભગ બધી જ ધર્મનીતિમાં એક વાતનો સ્વીકાર થયેલો છે કે પુણ્યવાન, સુકર્મી અથવા ધર્મસાધક વ્યક્તિ ક્રિયાવાન ન પણ હોય. અચંચળ સ્થિતિ કે ચિગ્ગંભીર ધૈર્યની ભારતીય ધર્મનીતિમાં અનેક સ્થળે પ્રશંસા કરવામાં આવેલી છે અને એને જ સાધનાનું મૂળ અને લક્ષ્ય કહેલું છે. એ દષ્ટિએ જોતા ધર્મ કરતાં અધર્મ જ વધુ પ્રમાણમાં ધર્મ-પોષક છે એમ કહી શકાય.

ખરી વાત એ છે કે ગતિસ્થિતિ-કારણરૂપે ધર્મ અધર્મની તાત્ત્વિકતાનો સ્વીકાર એ જૈનદર્શનની વિશિષ્ટતા છે. એના નૈતિક અને તાત્ત્વિક બન્ને અર્થો વચ્ચે સંબંધ સ્થાપન કરવાનો પ્રયાસ સર્વથા બ્યર્થ લાગે છે.

આત્મ જયોતિ

આ પુસ્તક શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રમાંથી લઇને મુદ્ર રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે. અને તેની સાથે આત્મસિદ્ધિ વિમ્લતાર્થ સહિત આપવામાં આવેલ છે તેના સત્રાહક શ્રી૦ હરિલાલ સુવ્રાજ લાયાણી છે. પુસ્તક દરેકને અત્યંત ઉપયોગી છે.
૧૯૬૭-૬૮-૭૦

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કૃત

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

(અર્થ તથા વિવેચન સહિત)

આત્માનુ સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક દરેક વાચક તથા વિચારવા યોગ્ય છે. મૂલ્ય ૦-૩-૦

પ્રમાણુનય તત્ત્વાલોક.

(રત્નાકરાવતારિકા ટીકા અને તેના અનુવાદ સહિત)

પરિચ્છેદ ૪

આ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ છે અને તેમાં પ્રમાણુ અને નયના સ્વરૂપનું મુખ્યત્વે વર્ણન છે. અને પ્રસંગે જૈનેતર દર્શનનું ખડન કરી જૈનદર્શનનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. તેની કીમત ૩-૦-૦ હતી પરંતુ ઘટાડી રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

ગિંઝા ક્ષર્મસી-ગિંઝા, રીચીરોડ અમદાવાદ, કાલખાદેવી

મુંબઈ ૨, લક્ષ્મી રોડ, પુના સીટી.

